

Турa КИЛИЧЕВ

ХОРАЗМ
халк,
ТЕАТРИ

ХОРАЗМ
халқ
ТЕАТРИ

640

Тошкент
Ғафур Ғулум номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1988

Тура ҚИЛИЧЕВ

ХОРАЗМ халқ, ТЕАТРИ

ХІХ АСРНИНГ ОХИРИ — ХХ АСР БОШЛАРИ
ТАРИХИЙ-ЭТНОГРАФИК ОЧЕРК

КПССнинг янги таҳрирдаги Программасида таъкидлаб ўтилганидек, «Халқнинг маданий савияси ўса борган сари санъатнинг жамият ҳаётига, унинг маънавий-психологик муҳитига таъсири кучая боради»¹.

Хоразм халқининг социалистик сиёсий ҳаёти билан боғлиқ маънавий ҳаётида катта ўрин тутган театр маданиятининг ривожланишида қадимги халқ театри ижобий роль ўйнади. Хоразм халқ театри тараққиётини ўрганишда қадимдан оммавий халқ сахнаси вазифасини бажариб келган «Мина кечаси», «Наврўз байрами», «Қизил гул байрами» ҳақидаги маълумотлар XI асрнинг буюк олими Абу Райҳон Берунийнинг Хоразм тарихига оид «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар»² номли асариде қайд қилинган.

XIX асрнинг бошларида Хивага келган рус савдогари Абросимов хон саройидаги кўрган томошаси ҳақида ёзса³, рус гвардия капитани Николай Муравьев⁴ ва П. И. Небольсин⁵ хиваликларнинг музыка чалиши, ўйинга тушиши, қўшиқ айтишларини кўрганлигини таъкидлаб ўтади. Венгер олими А. Вамбери Хоразм халқ маросимларидаги от пойгаси ва фолбин ўйинларида сахна ҳаракати мавжуд эканлигини кўрсатиб ўтади⁶.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши муносабати билан бутун Ўрта Осиёни кезиб чиққан машҳур рус rassоми В. В. Верещагин тўй ва базмларда «Бачча ўйини» ни бошлашдан аввал ўғил бола қиз қиёфасига киришини, сўнг томошабинлар олдида ўйин қилишини қизиқиб таърифлайди⁷.

Хива хонлигини эгаллашда ҳарбий юришда қатнашган А. Копцева Хивада ўзи кўрган «Кема ўйини» ва «Фолбин ўйини» ҳақидаги таассуротларини ёзади⁸.

¹ Совет Иттифоқи Коммунистик партияси XXVII съездининг материаллари. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1986 йил, 192-бет.

² Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, I том. Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1968 йил.

³ Летопись и разные известия. Рассказ торговца Абросимова о поездке его в Хиву. Туркестанский сборник, т. 83. СПб, 1873 г., стр. 142.

⁴ Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819—1820 годах гвардейского штаб-капитана Николая Муравьева, посланного всеми странами для переговоров. Ч. I, II. Туркестанский сборник, т. 269. СПб, 1882, стр. 305.

⁵ П. И. Небольсин. Очерки торговли России с Средней Азией. Записки Русского географического общества. Кн: X. СПб, 1855 г., стр. 12.

⁶ Путешествие по Средней Азии из Тегерана через Туркменскую пустыню по Восточному берегу Каспийского моря в Хиву, Бухару и Самарканд, предпринятое в 1863 году с научной целью по поручению Венгерской Академии наук в Пеште членом А. Вамбери с 12 картинами и картой. М., изд. А. И. Мамонтова, 1867 г., стр. 290. Г. Вамбери. Очерки и нравы Востока. СПб, изд. В. Ковалевского, 1877 г., стр. 205.

⁷ Очерки, наброски, воспоминания В. В. Верещагина. Туркестанский сборник, т. 343. СПб, 1883 г., стр. 54.

⁸ А. Копцева. Походные записки жены казачьего офицера. Журнал «Русский вестник», т. 120. 1875 г., декабрь, стр. 837.

М. Михайлов Хоразмнинг шимолда яшаган қирғиз (қозоқ)-лардаги «Қиз қувиш» томошасининг қурбон ҳайитида ўтказилган тартиби ҳақида маълумот беради¹.

Шунингдек, А. Н. Самойлович XX аср бошида туркманлардаги тўй маросими томошалари амфитеатр характерига эга эканлигини таъкидлаб ўтади².

Юқорида номлари келтирилган авторлар гарчи, Хоразм халқ театри тарихи устида махсус тадқиқот ишлари олиб бормаган бўлсалар ҳам, XIX аср театрининг турли маросим ва базмлардаги кўринишларини, айрим ўйинларда эркак актёрларнинг хотин-қиз қиёфасида чиқишларини ифодалаб беришлари биз учун қимматлидир.

Аmmo бу манбаларда Хоразмда халқ театрининг етакчи фигура-си ҳисобланган актёрларнинг номлари, спектаклларнинг мазмуни эслатиб ўтилмаган.

Қадимий Хоразм санъати тарихини систематик ўрганиш Совет ҳокимияти йилларида бошланиб, ҳозирда ҳам давом этмоқда. Масалан, Р. А. Садоков археология ва этнография материаллари асосида қадимги Хоразм халқ музыка маданияти тарихини қисқача аниқлашга эришди³. Р. Қаримова «Хоразм халқ рақслари» номли монографиясида Хоразм ўйинларининг ўзига хос жозибали тактлар билан ўйналишини кўрсатиб берган⁴. Т. Обидовнинг «Театр масхарабозов Хорезма» номли кандидатлик иши кириш, икки боб ва хулосадан иборат бўлиб, унинг биринчи боби «Традиционный театр Хорезма и его жанровые, разновидности» деб номланган. Бу бобда Хоразм масхарабозларининг репертуаридаги рақс пантомимаси ва оғзаки драмалар классификацияси берилди.

Иккинчи боби «Художественные особенности драматургии и воспитание сценического мастерства» деб номланган бўлиб, унда Хоразм масхарабозларининг катта ўйини («Большие игры») ёки «Хатарли ўйин» туркумига кирган оғзаки драмаларининг ўйналиши, Хоразм масхарабозлари репертуарининг Ўзбекистоннинг бошқа областларидаги масхарабоз ва қизиқчилар театридан фарқи илмий асослаб берилган⁵.

¹ М. Михайлов. Киргизы. Туркестанский сборник, т. 26, СПб, 1869 г. стр. 124.

² А. Н. Самойлович. Туркестанское развлечение. В кн: Самойлович А. Н. Сочинения, т. 2. СПб., 1909 г., стр. 4.

³ Р. А. Садоков. Музыкальная культура древнего Хорезма. М., изд-во «Наука», 1970 г. Тысяча осколков золотого саза. М., изд-во «Советский композитор», 1971 г.

⁴ Р. Каримова. Хорезмский танец. Ташкент, изд-во литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1975 г.

⁵ Т. Абдулов. Театр масхарабозов Хорезма. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Ташкент, 1967 г.

Қадимги Хоразм халқи Урта Осиёда ўзига хос юксак маданияти билан катта из қолдирган.

С. П. Толстов раҳбарлигидаги СССР Фанлар академиясининг Хоразм археология ва этнография экспедициясининг кўп йиллар давомида тўплаган материаллари қадимги Хоразм халқининг кўп қиррали тарихини очиб берди¹.

Хоразм санъаткорларининг қадим замонларга бориб тақаладиган нафис санъати кўп асрлар давомида сайқал топиб, оммани ўзига жалб қиладиган сеҳрли кучга айланади. Хоразмда музика чалиш, куйлар ижод этиш, ашула айтиш, ғазал битиш халқ тарихи билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ривожланиб келган.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин совет халқлари миллий маданиятининг юксалиши учун тўла имконият вужудга келди. Ўзбек халқининг ажралмас қисми бўлган Хоразм халқининг 1920 йил революциясидан кейин воҳада ташкил топган ҳаваскорлик драма театр труппаларининг тараққий қилиб кетишида асрлар давомида мукамаллашиб борган халқ санъатининг роли катта бўлди.

Шунга қарамай, Хоразмдаги халқ театри санъати тарихи ҳозиргача кам ўрганилган проблемадир. КПСС XXVII съездида КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари М. С. Горбачев қайта қуриш билан боғлиқ: «Биз жиддий фалсафий умумлашмаларга асосланган иқтисодий ва социал прогнозларга, чуқур тарихий тадқиқотларга эҳтиёж сезиб турибмиз»², деб кўрсатиб ўтган эди. Шу нуқтан назардан қараганда Хоразм халқ театри проблемасини ўрганишнинг муҳим илмий ва интернационал аҳамияти борлигини таъкидлаб ўтиш ўринлидир. Қадимий Хоразм халқи урф-одат ва анъаналарида то ҳозиргача ўзига хос хусусиятлари ҳамда қардош қорақалпоқ, туркман, қozoқ халқлари бирга яшаш жараёнида бир-бирининг маданиятларига ўзаро таъсири кўзга ташланади.

¹ С. П. Толстов. Древний Хорезм, Москва, издание МГУ, 1948 г. Шу автор. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1964 йил.

² М. С. Горбачев. КПСС Марказий Комитетининг Совет Иттифоқи Коммунистик партияси XXVII съездида Сиёсий доклады. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1986 йил, 121-бет.

Шунинг учун ҳам Хоразм халқ театрини ўрганар эканмиз, қардош халқларнинг Хоразм халқи театр санъатига қўшган ҳиссасига ҳам тўхталиб ўтамиз.

Революциягача бўлган даврда Хива хони ва унинг амалдорлари Хоразм ўзбеклари маданиятини қорақалпоқ, туркман, қozoқ халқлари маданиятига қарши қўйишга интиланлар.

Шунга қарамай, меҳнаткаш халқлар, унинг ижодкор намоёндалари ўзи каби эзилган халқларнинг манфаатини ҳимоя қилиб чиққанлар, бир-бирининг тилидаги, дилидаги орзу-армонларини куйлаганлар.

Бу темани ўрганишнинг сиёсий томони ҳам бор, ҳозирги вақтда совет халқлари, шу жумладан, ўзбек халқи маданиятининг гуллаб-яшнаб бориши Фарбдаги буржуа тадқиқотчиларининг ғашига тегиб, факт ва воқеаларни сохталаштириб, антисовет концепцияларини илғари сурмоқдалар. Улар бу билан СССР халқлари дўстлигига раҳна солишга интиладилар. Буржуа идеологлари, ҳозирги кунда социализмга ва коммунистик ҳаракатга қарши курашда одамларнинг ақли, дунёқараши учун «психологик уруш» олиб бориб, антисоветизм формасини олган миллатчилик тенденцияларига кўпроқ кўз тикмоқда.

Совет кишилари онгига буржуа миллатчилиги уруғини сочишга умид боғлаётган буржуа идеологлари кейинги даврда социализм ғояларини обрўсизлантиришга қаратилган компанияни тобора кучайтирмоқда.

КПСС XXVII съезди «Буржуа идеологияси ва ахлоқига қарши, империализмнинг антисовет иғволари ва идеологик диверсияларига қарши... ҳужумкор кураш олиб борилиши керак»¹ эканлигини таъкидлаб ўтган эди. Ана шу буржуа идеологик бўҳтонларига қарши курашда Хоразм халқ театри темасини илмий асослаб бериш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Бу темани ўрганишнинг яна бир муҳим томони шуки, қадимдан Хоразм халқи маданиятида ўзига хос томонлари кўпроқ кўзга ташланади. Хоразм халқи музикаси, масхарабозлик ўйинлари, бахши ва халфалар санъати, турли оммавий ўйинлар ва рақслар, айниқса урф-одат ва маросимлар, дастур-примлар ҳозирги Ўзбекистоннинг бошқа областларига қараганда Хоразмда кўпроқ қадимийлик аломатларини ўзида сақлаб, уни ҳозирги замон социалистик анъаналари билан бойитиб келаётир. Шу традициялар билан боғлиқ Хоразм халқининг қадимдан тараққий қилиб келган халқ театри революциядан кейин вужудга келган, Европа типдаги сахна санъатига муҳим манба бўлганлигини кўрсатиб ўтишни ва-зифа қилиб қўйдик.

¹ Совет Иттифоқи Коммунистик партияси XXVII съездининг КПСС Марказий Комитети сиёсий доклады юзасидан резолюцияси. КПСС XXVII съездининг қарорлари. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1986 йил, 33-бет.

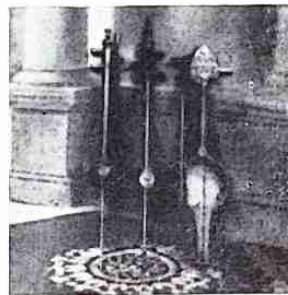
85.334.3(2У)
К 36

Жамоатчилик асосида масъул муҳаррир — Ўзбекистон ССР
Фанлар академиясининг академиги *С. Қ. Камолов*.

К 4907000000—91 111—88
М 352 (04)—88

© Гафур Ғулом номидаги Адабиёт
ва санъат нашриёти, 1988 й.

ISBN 5—635—00072 — X

6 КИРИШ

14 I БОБ. ХОРАЗМ ХАЛҚ ТЕАТРИ ТАРИХИДАН

Халқ театрининг пайдо бў-
лиши
Хоразм маданияти ва халқ
театрининг шаклланиши

63 II БОБ. ХОРАЗМ ХАЛҚ ТЕАТРИНИНГ НАМУНА- ЛАРИ

Сайиллар ва оммавий халқ
ўйинлари
Тўй ва зиёфатларда ўйнала-
диган ўйинлар
Фольклор ва халқ театри
Бахши
Халфа
Масхарабозлик

143 III БОБ. ХАЛҚ ТЕАТРИ, УРФ-ОДАТИ ВА МАРО- СИМЛАРИ

Халқ ўйинлари мактаби
Халқ урф-одати ва маросим-
лари
Хоразмда профессионал дра-
ма театрининг яратилиши

М. Раҳмонов «Пути развития узбекского театра с древнейших времен до 1917 года» номли докторлик иши ва «Узбек театри тарихи»¹ номли монографиясида. М. Қодировнинг «Узбек халқ оғзаки драмаси»² номли асарларида йўл-йўлакай бўлса ҳам Хоразм масхарабозлик театри ва оғзаки драмаси, масхарабозлар ўйнаган спектакллар ҳақида тўхталиб ўтилган. М. Қодиров «Узбек театри анъаналари»³ номли монографиясидаги иккинчи бобни «Хоразм масхарабозлари театри»га бағишлаган. Унда Хоразм масхарабозлари театрининг XIX аср охири XX аср бошларидаги актёрлари, улар репертуарларининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида маълумот берилди.

Н. А. Баскаков «Народный театр Хорезма» номли сермазмун монографияси Хоразм халқ театрининг қўл қўғирчоғи, чодир хаёл ва масхарабозлик театри ва уларнинг бошқа халқлар театри санъатига алоқаси ҳақида қизиқарли маълумот беради⁴.

Аммо қадимий маданият ва санъатнинг макони бўлган Хоразмнинг ўзини ва томошаларининг ривожланишини фақат масхарабозлик театри соҳасида ўрганиш билан яқунлаб бўлмайди. Шу билан бирга қадимий масхарабозлик театри санъати ҳозирги замон Хоразм драма театрининг вужудга келишида ягона манба бўлиб хизмат қилди, дейиш ҳам мумкин эмас.

Маълумки, халқ байрамлари, оила маросимлари билан боғлиқ урф-одатлар, сайиллар, тўй ва томошалардаги музика жўрлигида қўшиқ билан боғлиқ рақслар кўпдан буён ўзбек халқ театри манбаси бўлиб келган⁵.

Ф. Энгельс «К. Маркс сиёсий иқтисод танқидига доир» мақоласида «Тарих нимадан бошланса, фикр юритиш ҳам худди шундан бошланмоғи лозим...»⁶ деб кўрсатган эди.

Биз Хоразм халқ театри манбаларини ўрганишда В. И. Лениннинг «Ешлар союзларининг вазифалари» номли асарида: «Бутун кишилик тараққиётида вужудга келтирилган маданиятни аниқ би-лиш, уни қайтадан ишлаш орқасидагина пролетар маданиятини

қуриш мумкин эканлигини очиқ-равшан англамасдан туриб—ана шундай англамасдан туриб, бу вазифани ҳал қила олмаймиз»¹, деган кўрсатмасига асосландик.

Адабиёт тарихига доир асарларда ҳам Хоразм театри манбалари-рига доир айрим маълумотлар ёритилган. Т. Жалолов «Узбек шоиралари» номли асарида Хонимжон халфа ва Ожизанинг ижодий фаолияти тўғрисида қимматли маълумот беради². Ж. Қобулнӣ-зов 1955—1963 йиллар давомида Хоразм областига уюштирилган фольклор экспедициясида бўлиб, Онажон Собирова (Анаш халфа), Ожиза, Сафо Оллаберганов (Муғанний), Матюсуф Харратов ва бошқалар ижодини ўрганади, Хоразм халқ қўшиқларини тўплаб нашр қилдиради³. Ю. Юсуповнинг «Хоразм шоирлари» номли асаридаги Матюсуф Харратов, Паҳлавон Ниёз Мирзабоши Комил, Муҳаммад Расул Полвоннӣёз ўғли Мирзо, Комил Девоний ҳақидаги биографик маълумотлари⁴ қимматлидир.

Бу авторларнинг асарлари адабиётшунослик нуқтаи назаридан яратилганлиги учун уларда Хоразм халқ театри билан боғлиқ маълумотлар жуда кам берилган. Шунга қарамай, кўп сонли адабиёт тадқиқотлари муҳим маълумотлар тўплашда катта аҳамият касб этди.

Н. П. Лобачева «Свадебный обряд Хорезмских узбеков», «Формирование новой обрядности узбеков»⁵ номли асарларида Хоразм халқининг тўй ва байрам маросимлари ҳақида қизиқарли маълумотлар беради. Г. П. Снесарев «Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма», «Под небом Хорезма» номли асарларида Хоразм халқининг исломгача бўлган урф-одати ва эътиқодлари қолдиқлари этнографик аспектда кўрсатиб берилган⁶. Гарчи бу асарларда халқ театри тилга олинмаган бўлса ҳам, Хоразмда халқ театри манбаси бўла оладиган айрим маълумотлар биз учун қимматлидир.

Г. М. Билялов «Культура и просвещение в Хорезмской народной Советской республике (1920-1924)» номли монографиясида

¹ М. Раҳмонов. Пути развития узбекского театра с древнейших времен до 1917 г. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора искусствоведения. Ташкент-Москва, 1968 г. Узбек театри тарихи XVIII асрдан XX аср аввалигача. Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1968 йил.

² М. Қодиров. Узбек халқ оғзаки драмаси. Тошкент, Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашриёти, 1963 йил.

³ М. Қодиров. Узбек театри анъаналари. Тошкент, Фафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976 йил.

⁴ Н. А. Баскаков. Народный театр Хорезма. Ташкент, изд-во «Фан», 1984 г.

⁵ Народы Средней Азии и Казахстана, т. I. М., изд-во АН СССР, 1962 г., стр. 375.

⁶ Ф. Энгельс. «К. Маркс сиёсий иқтисод танқидига доир». К. Маркс ва Ф. Энгельс. Икки томлик танланган асарлар, I т. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1959 йил, 374-бет.

¹ В. И. Ленин. Ешлар Союзларининг вазифалари. Тўла асарлар тўплами, 41-том, 340-бет.

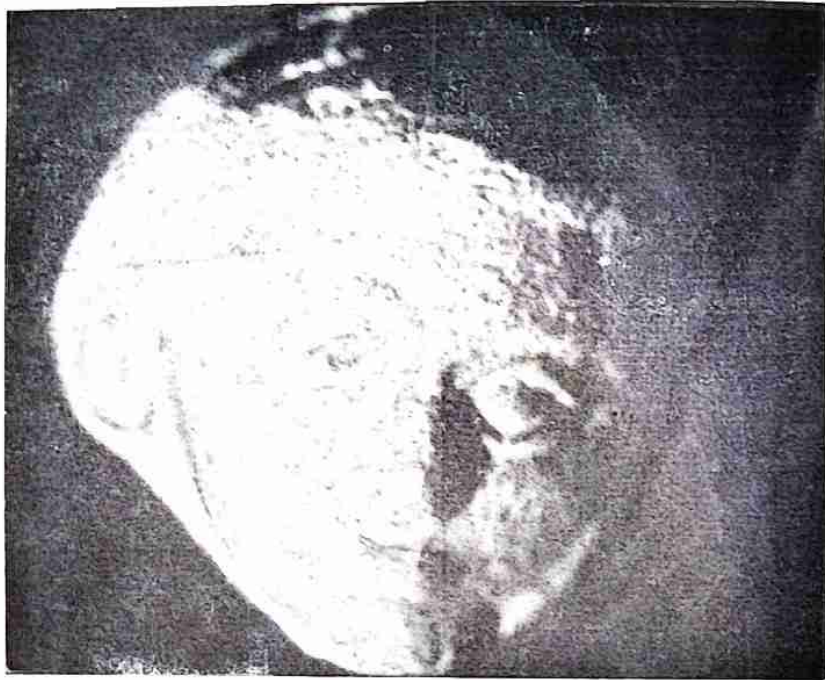
² Т. Жалолов. Узбек шоиралари. Биринчи китоб. Тошкент, Фафур Ғулум номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1970 йил.

³ Ж. Қобулнӣёзов. Хоразм халқ қўшиқлари. Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1965 йил.

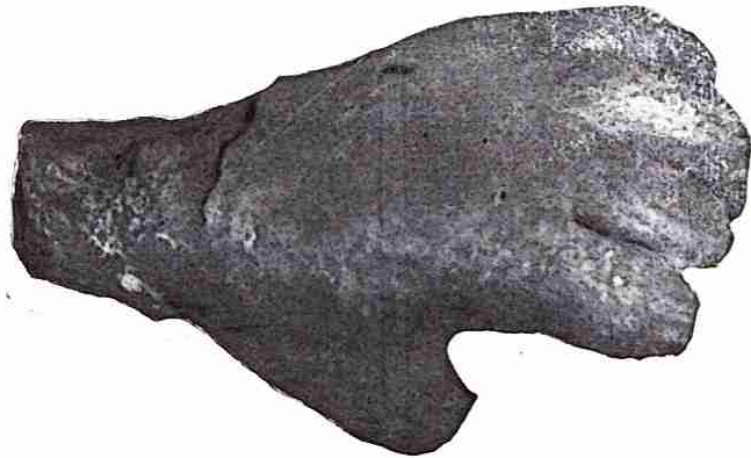
⁴ Ю. Юсупов. Хоразм шоирлари. Тошкент, Фафур Ғулум номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1967 йил.

⁵ Н. П. Лобачева. Свадебный обряд хорезмских узбеков. Краткие сообщ. Института этнографии им. Миклухо-Маклая, вып. 34. 1960, стр. 39—48. Она же. Формирование новой обрядности узбеков. М., изд-во «Наука», 1975 г.

⁶ Г. П. Снесарев. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М., изд-во «Наука», 1969 г. Она же. Под небом Хорезма. М., изд-во «Мысль», 1973 г.

Бутунқалъа яқинидан топилган эркак киши боши (эрамиздан аввалги III аср).

Ҳамза номли ўрта мактаб яқинидан топилган аёл киши қўл кафти (эрамиздан аввалги IV—III аср).

Кундалик ҳаёт қийинчиликларини енгиб чиқиш йўлида чеккан азоб-уқубатларини сўз орқали, сўз етишмай қолганда тана ҳаракатларида шу воқеада иштирок қилмаган уруғдошларига тушунтириб берганлар. «Меҳнатнинг ўзи,— деб кўрсатади Ф. Энгельс,— бўғиндан-бўғинга кўпроқ хилма-хил, кўпроқ мукамал, кўпроқ ҳар тарафлама бўла борди. Овчилик ва чорвачилик ёнига деҳқончилик, сўнгра йигириш ва тўқиш, маъданлар ишлаш, кулолчилик хунари, кемачилик иши қўшилди»¹.

Хоразмда чорвачилик Қалтаминор маданиятининг сўнгги босқичида, эрамиздан аввалги III минг йилликнинг иккинчи ярмида келиб чиқади. Эрамиздан аввалги II минг йиллик ўрталарида эса Хоразмда қайр системасида деҳқончилик қилганлар². Эрамиздан аввалги I минг йиллик бошига доир Жонбосқалъа — 7 да бўйи 70 метр бўлган бир-бирига параллел қурилган иккита тор хонали уй топилди. Уларда умумий ўчоқ ўрнини қатор қилиб қурилган ўчоқлар эгаллайди.

С. П. Толстов бу уйларнинг чўзинчоқ шаклида бўлиши, одатда бир уйда яшовчи, лекин умумий ўчоққа эга бўлмаган онла жуфтларининг турмуш жиҳатидан бир-биридан кескин ажралиб чиққанини, уларнинг турмуши америкалик ирокезларга яқин эканлигини кўрсатади³.

Ирокез қабилаларидан бири—иккинчисига қарши уруш қилмоқчи бўлса, Ф. Энгельснинг кўрсатишича «...улар уруш рақсини уюштирар эдилар ва бу рақсда иштирок этган ҳар бир киши шу билан юришда иштирок этишини билдирган бўлар эди. Отряд дарҳол ташкил этилиб, юришга чиқиб кетар эди. Қабиллага тегишли ерларни ҳужумдан ҳимоя қилиш ҳам кўпинча кўнгиллилар чақириш йўли билан бажарилар эди. Отрядларнинг юришга жўнаши ва юришдан қайтиб келиши муносабати билан жамоатчилик ҳар вақт тантаналар ўтказар эди⁴.

Ибтидоий хоразмликларда ҳам ирокезларга ўхшаш ҳарбий рақслар ташкил қилинган ва зафар тантаналари ўтказилганлигини исботловчи қадимий «лазги» ўйини ҳозиргача ўйналиб, ҳарбийлик характерини ўзида сақлаб келаётир. Бу ўйинда раққос қўлларини юқори кўтариб, аста-секин бармоқларини музика тактларига солади. Ўзи эса гўё рақибига қарагандай қараб, гавдасини қимирлатмай тутиб туради. Бир неча такт ўтгач, қўл учи ҳаракатига

¹ Ф. Энгельс. Маймуннинг одамга айланиш процессида меҳнатнинг роли. 11-бет.

² Ер ости сувлари тупроқ юзасига яқин бўлган, суғормасдан деҳқончилик қилинадиган жойлар.

³ С. П. Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 97-бет.

⁴ Ф. Энгельс. Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши. К. Маркс ва Ф. Энгельс. Уч томлик танланган асарлар. 3-том, «Ўзбекистон» нашриёти. Тошкент, 1981 йил, 307-бет.

Ўзбек халқи маданиятининг ажралмас қисми бўлган Хоразмнинг юксак маданияти ва санъати, айниқса, халқ театри тарихи жуда ҳам узоқ бўлиб, авлоддан-авлодга ўтиб келган. Хоразмда қадим замонлардан бой маданият вужудга келиб, Ўрта Осиё халқлари маданиятининг ривожланишига катта ҳисса қўшган эди. Профессор В. И. Анучиннинг кўрсатишига қараганда, Ўрта Осиёнинг тарихи, маданият тарихи абсолют ўтмишга боғлиқ ва кўпроқ узоқ ўтмишга алоқадор эканлигини кўрсатмаслик мумкин эмас¹.

Маълумки, Хоразм қадимий цивилизациянинг ўчоқларидан бири эди. СССР Фанлар Академиясининг Хоразм археология-этнография экспедицияси машҳур олим С. П. Толстов раҳбарлигида 50 йилдан кўпроқ вақт ичида бу ўлканинг узоқ ўтмишини ёритиб берувчи кўплаб материаллар тўплади.

Ҳозирги Тўрткўл райони территориясидаги Жонбосқалъа-4 деб номланган Қалтаминор қишлоғи яқинида эрамиздан аввалги IV-III минг йилликда (Неолит даври охирларида) бир неча жуфт оилага бўлинган бутун она уруғи яшаган катта уй қазиб очилди. Бу уй ёғоч ва қамишдан қурилиб, бўйи 24 м, эни 17 м. бўлган чайла эканлиги аниқланди. Унда бир марказий катта ўчоқ бўлиб, унинг атрофида хийла кичикроқ ўчоқлар бўлган. Бу манзилдан топилган қайиқсимон сопол идишларга туморча ва қошиқча шаклида ўйма нақшлар ишланган.

С. П. Толстов Жонбосқалъа-4 да яшаган кишилар асосан балиқчилик-овчилик билан шуғулланганлар деган хулосага келади². Бу Хоразм ибтидоий давр одамлари ясаган қайиқсимон сопол товоқ Ўзбекистон территориясидан топилган энг қадимий сопол идиш эди.

Жонбосқалъа-4 нинг Катта уйдаги марказий ўчоқда донмо олов сақланган. С. П. Толстовнинг фикрига кўра, бу Шарқда, Ўрта Осиёда оловга сиғинишнинг энг қадимий кўриниши ҳисобланади.

¹ Личный фонд В. И. Анучина. Центр. Гос. Архив УзССР. Ф. 1726, оп. 1, ед. хр. 16, Л. 2.

² С. П. Толстов. Древний Хорезм, стр. 59—61.

Хоразмда вужудга келган ибтидоий жамиятда табиат кучларига сиғиниш оташпарастлик ибодати, чунончи, зороастризм диний эътиқодининг вужудга келишига асос бўлди¹. Хоразмдаги ибтидоий даврда овчилик билан боғлиқ ибтидоий театр элементлари ҳам вужудга келган. Чунки ибтидоий овчилар овланадиган ҳайвонлар қиёфасига кириб ўз овига яқинлашганлар. Бу ишни амалга оширишнинг ўзи бўлмасди, албатта. Бунинг учун ибтидоий овчилар ўз манзилгоҳларида қайта-қайта машқ қилишга мажбур бўлганлар. Ов олдида эса, катта ўчоқ олдида сеҳргарлик билан овини тез ва осон қўлга тушириш ҳаракатини қилиб, муқаддас оловга сиғинганлар. С. П. Толстов калтаминорликлар уйига кираверишдан чап томондаги майдончада «жамоа урф-одати бажарилган ва маросимий рақсларга тушилган»² деб кўрсатади.

Санъатнинг ибтидоий тараққиётига манба ҳам меҳнат бўлган. Ф. Энгельс «... биз маълум маънода: одамнинг ўзини ҳам меҳнат вужудга келтирди, деб айтмоғимиз керак»³, деб ёзган эди.

Неолит даврида яшаган хоразмликлар тош қуроолардан фойдаланиб, балиқ овлаш, қуш ва ҳайвонларни тутиш учун меҳнат қилган, албатта. Бу фикрни тасдиқловчи далиллар Ўзбекистоннинг бошқа районларида ҳам учрайди. Масалан, Сурхондарё область, Шеробод райони территориясидаги Зараутсой дарасининг камаридан топилган суратда тош даври (неолит ва энеолит) га оид тош деворларга охра билан қизил рангда ёввойи ҳайвонларни ов қилиш манзараси тасвирланган. Овчилар ўқ-ёй билан қуроолланган, ҳайвонларни чўчитмаслик учун эгниларига чакмон шаклида кийим кийинган⁴.

Ибтидоий жамоа кишилари кўпинча ўзлари шуғулланган меҳнат фаолиятига тақлидий рақс-ўйин қилганлар. Ибтидоий рақслар афсунгарлик ва тотемизм билан боғлиқ, мотам маросимида садрга тушиш каби хатти-ҳаракатларни ўзида акс эттирган.

Маълумки, халқ театри деганимизда драмалашган ҳаракат асосида актернинг образ яратиши тушунилади.

Ибтидоий жамият маданиятининг йирик тадқиқотчиси М. О. Косвен «Ибтидоий содда рақсдан драма келиб чиққан»⁵, деган фикрни илгари суради. Чунки ибтидоий кишилар табиат инжиқликларига қарши курашиб, ўз ҳаётларини сақлаб қолиш мақсадида ёввойи ҳайвонларга қаршилиқ кўрсатганлар, иссиққа, созуққа бардош бериб, бир амаллаб тирикчиликларини ўтказганлар.

¹ С. П. Толстов. Древний Хорезм, стр. 59—61.

² С. П. Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 78-бет.

³ Ф. Энгельс. Маймуннинг одамга айланиш процессида меҳнатнинг роли. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1985 йил, 3-бет.

⁴ Ўзбек Совет энциклопедияси, 4-том. Тошкент, 1973 йил, 44-бет.

⁵ М. О. Косвен. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. Тошкент, Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашриёти, 1960 йил, 182-бет.

1921 йилда Хивада рус ва мусулмон театр труппалари фаолияти тўғрисида маълумот беради¹.

О. Собиров «Развитие культурных связей народов Каракалпакки и Хорезма в годы построения экономического фундамента социализма в СССР (1920—1932 гг.)»² номли ишда ва унинг М. Мадрахимов билан бирга ёзган «Сценическое искусство у народов Хорезмского оазиса» (1920—1927) номли мақоласида Хоразм воҳасидаги ўзбек, қорақалпоқ, туркман ҳаваскорлик театр труппаларининг ўзаро алоқалари масаласи ва Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг уларга кўрсатган ёрдами тўғрисида сўз юритилади³. Унда Хива ўзбек ҳаваскорлик драма театри труппасининг фаолиятдан ҳам маълумот берилган.

М. Раҳмоновнинг «Ҳамза ва ўзбек театри»⁴ Ю. Султоновнинг «Халқ санъаткори», «Ҳамза ҳаёти ва ижоди ҳақида очерк»⁵, Л. Қаюмовнинг «Инқилоб куйчиси», «Ҳамза»⁶ номли монографияларида Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг (1921-1924 йиллардаги) Хоразм воҳасидаги ўзбек, қорақалпоқ театр группалари билан чамбарчас боғланган фаолияти ҳақида маълумот берилади. Ҳамзанинг Хива театри труппасидаги раҳбарлик фаолияти 1922 йилнинг июнигача бўлган холос. Шундан кейинги Хива театр труппасининг фаолияти ҳақида адабиётларда жуда кам маълумотлар мавжуд.

Биз бу масалани ёритишда Хоразм Давлат архивидаги 383-фонд, 6-делода 1947 йил Хоразм область партия комитети ва ижроия комитетининг Ўзбекистон КП МК секретари Усмон Юсуповга, ЎзССР Министрлар Советининг раиси А. Абдураҳмоновга йўллаган хатида, 1922 йилда ҳаваскорлик тўғарақлари аъзоларидан Ҳ. Ҳ. Ниёзий раҳбарлигида Хива театр труппаси вужудга келгандан кейин театр мунтазам ишлаб келаётганлиги тўғрисидаги ҳужжатлардан фойдаландик.

¹ Г. М. Билялов. Культура и просвещение в Хорезмской народной советской республике (1920—1924). Ташкент, изд-во «Фан», 1966 г.

² А. Собиров. Развитие культурных связей народов Каракалпакки и Хорезма в годы построения экономического фундамента социализма в СССР (1920-1932 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ташкент, 1967 г.

³ А. С. Собиров, Ф. М. Мадрахимов. Сценическое искусство у народов Хорезмского оазиса (1920—1927 гг.). «Вестник» Каракалпакского филиала АН УзССР, Нукус, 1972, № 4.

⁴ З. М. Раҳмонов. Ҳамза ва ўзбек театри. Тошкент, ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1959 йил.

⁵ Ю. Султонов. Халқ санъаткори. Тошкент, ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1959 йил. Ҳамза ҳаёти ва ижоди ҳақида очерк. Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1973 йил.

⁶ Л. Қаюмов. Инқилоб куйчиси. Тошкент, ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1963 йил. Шу автор. Ҳамза. Тошкент, «Ёш гвардия» нашриёти, 1973 йил.

Шу делода театр директори Юнус Юсуповнинг Хоразм обком секретари Саидов ва Егоров, область ижроия комитетининг раиси Раҳмоновга йўллаган хатида 1920—1921 йиллардаги Хоразм ёшлари ва прогрессив кишилари Хоразмда ўзбек ҳаваскорлик театри ташкил қилиш учун ҳаракат бошлаганлиги, 1922 йилда Ҳ. Ҳ. Ниёзий раҳбарлигида театр ташкил топганлиги кўрсатилади¹.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Ю. Юсупов Хоразмда революция ғалаба қозонгандан буён маданият муассасаларининг ташкилотчиси, раҳбари сифатида фаолият кўрсатиб келган кишидир. Унинг хати эса биз учун барча ҳужжатлардан ҳам қимматлироқ ҳисобланади.

591-фонд, 2-делода 1924 йил, 19 апрелда Хива «Давлат театри» Хўжайлида «Қалмоқ» спектаклини кўрсатганлиги қайд қилинади.

Шунингдек, ЎзССР Марказий Давлат Архивидаги 71-фонд, 156-делода Хива театр труппасининг актив аъзоси Самандар Сароймоновнинг Хивадаги контрреволюцион исённи тугатишда кўрсатган жасорати кўрсатилади. Шуни ҳам айтиш керакки, ҳозиргача илмий адабиётларда қўлланилмаган архив материалларидан тема ни ёритишда фойдаланилди.

Хоразмда совет театрининг вужудга келишини ўрганишда кўп сонли газета материалларидан фойдаланилди. Хоразмда совет ҳокимиятини ўрнатишда қатнашган, революциядан кейин театр тараққиётига муҳим ҳисса қўшган кишилардан С. Сароймонов, Солиҳ Девонов ва С. Машариповларнинг шахсий архиви, эсдаликларидан фойдаланилди.

Шунингдек, тема ни ёритиш жараёнида авторнинг 1974—1981 йиллар давомида Хоразм областининг Гурлан, Урганч, Хива, Хонқа, Хазорасп районлари, Қорақалпоғистоннинг Тўрткўл, Беруний Эллиққалъа районларидан йиғилган дала материалларидан ҳам фойдаланилди.

¹ Хорезмский Гос. Архив. Ф. 383, оп. 1, д. 6, стр. 3.

вазифаларни бажарганлигини қўйидагича кўрсатади: «1) Копток ўйинида фратрияларнинг бири иккинчисига қарши чиқади, ҳар бир фратрия ўзининг энг яхши ўйинчиларини майдонга чиқаради, қолганлари фратрия-фратрия бўлиб ўйинни кузатиб турадилар ва ўз ўйинчиларининг ютиб чиқиши тўғрисида гаров ўйнайдилар. 2) Қабилла кенгашида ҳар бир фратриянинг сахемлари ва лашкар-бошилари бирга ўтирадилар, бир группа иккинчисига қарши ўтиради, ҳар бир нотик ҳар бир фратриянинг вакилларига алоҳида корпорация деб қараб, мурожаат қилади...»¹

С. П. Толстовнинг фикрига қараганда қадимги Хоразм шаҳар ва қишлоқларнинг «дуал» равишида тузилганлиги — «дуал» уруғчилик тузуми традициялари зардуштийлик дини дуализмининг ҳам келиб чиқишига асос бўлади².

Хоразм воҳасида яшовчи ўзбекларда «Кўк бўри», қорақалпоқ ва қозоқларда «Улоқ», туркманларда «Гўк бўри» деб аталган ўйин ҳозиргача давом этиб келади.

С. П. Толстов туркманлардаги «Гўк бўри» одати фратриядаги никоҳ расм-русумини бевосита гавдалантиради, деб тўғри таъкидлаган.³ Зардуштийлик динининг яхшилик худоси Ахурамазда ва ёмонлик худоси Ахриман ўртасидаги кураши ҳам ўша давр фратриялари ўртасидаги муносабатнинг бир кўринишидир.

XX асрнинг 20-йилларигача Хоразмда «Қизил гул» байрами ёшлик, севги, шодлик, баҳор байрами сифатида нишонланган. Бу байрам ҳар йили 13 майда⁴ эрта билан йиғит ва қизларнинг янги очилган қизил гулдан гулдаста тайёрлашга киришиши билан бошланган.

Ёшлар байрамга атаб тикилган ранг-баранг кийимларини кийиб ўзлари ясаган гулдасталарни қариндош-туққанларига, дўст-биродарларига туҳфа қилганлар.

Байрам бошланган кундан то байрам охиригача бўлган даврда йиғит ва қизлар тахия (дўппи)сига қизил гул гунчасидан қадаб қўйиш одат тусига кирган. Шунинг учун ҳам Хоразм халқ қўшиқларида қизил гул алоҳида эъзозланади.

Қизил гуллар айтар: очилмагайман,
Ёмонлар бошидан сочилмагайман.
Очилсам очилай, яхши очилай,
Оёқлар остида янчилмагайман.⁵

¹ Ф. Энгельс. Оғла, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши. К. Маркс ва Ф. Энгельс. Ҳч томлик танланган асарлар, 3-том, 304-бет.

² С. П. Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 125-бет.

³ С. П. Толстов. Древний Хорезм, стр. 284.

⁴ Хоразмда ҳар йили кўпинча май ўрталарида қизил гул очилган. Шу кун деҳқонлар юз кирди деб ҳисоблаб, деҳқончилик экинларини неча кун камайганда экишни планлаштириб қўйганлар.

⁵ Хоразм халқ қўшиқлари, 182-бет.

Тупроқалъадан топилган масхарабоз ниқоби (эрамининг

Ф. Орифовнинг берган маълумотига қараганда, бундай сайилларга қиз-жувонлар ҳам ясан-тусан кийиниб, зебу зийнатларини тақиб чиққанлар ва алоҳида қизлар давраси ташкил қилиб, суҳбат ва ўйин-кулги, қўшиқ, лапар айтишганлар¹.

Пигитлар ҳам алоҳида давра қуриб, ўйин-кулги, базм уюштирганлар, хонанда ва созандаларнинг дилрабо куйи ва қўшиқларини тинглашган. Бўйдоқ пигитлар эса қизлар давраси атрофида айланиб юриб, ўзлари севган қизига нигоҳ ташлаганлар. Байрамда ёшу қари баб-баравар қатнашган.

Беруний «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» номли асарида суғдийларнинг «Оғом» номли ҳайитлари ҳақида қизиқарли маълумот беради: «Улар шу кунни Ромуш қишлоғидаги Оташхонага тўпланадилар. Оғом ҳайитлари ушар учун энг азиз ҳайитлардан бўлиб, у ҳар бир қишлоқда ўтказилади, улар ҳар қайси қишлоқ ранси ҳузурига йиғиладилар ва еб-ичадилар. Бу навбати билан ҳар бир қишлоқда бўлади»², деб ёзади.

С. П. Толстов бошчилигидаги Хоразм археология ва этнография экспедицияси эрамиздан аввалги IV асрларга оид Жонбосқалъа, эрамиздан аввалги I ва эрамизнинг IV асрларига оид Тупроққалъа қўрғонлари ичидаги бош кўчанинг дарвозасига қарама-қарши кўча охирида оловхона борлигини аниқлади. Бизнингча суғдийлардаги оташхона билан қадимги хоразмликлардаги оловхона орасида диний ва дунёвий тантаналар ўтказиш борасидаги функциялари бир-бирига жуда яқин бўлган. Буни Берунийнинг ўзи ҳам «исломгача бўлган даврдаги хоразмликларнинг расм-русумлари суғдийларникига ўхшайди»³, деб ёзади.

С. П. Толстовнинг фикрига қараганда, исломгача бўлган даврда оловхона ижтимоий вазифаларни ҳал қиладиган, оловга ва бошқа ғайритабiiй кучларга сиғинадиган рақс ва театрлашган ҳаракатлар ўтказадиган жой вазифасини ўтаган⁴. Томошада фратриялар ўртасидаги кураш муҳим ўрин тутди. Фратриялар ўртасида ҳар йили диний мусобақалар ўтказилиб, улар чинакам жангга айланиб кетган.

Хитойнинг «Тан сулоласи тарихи»да ислом дини кириб келмасдан бурун Фарғона шаҳрининг икки қисми ўртасида ҳар йили Наврўз байрами кунини ана шундай диний жанг бўлганлиги тўғрисида ҳикоя қилинади⁵.

Ф. Энгельс «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши» номли асарида прокезларда ҳам фратриялар ижтимоий ва диний

Тупроққалъадан топилган арфа чалувчи аёл.

¹ Ф. Орифов. Наврўзи олам. «Фан ва турмуш» журнали, 1977, № 3, 1-бет.

² Абу Райхон Беруний. Таплаган асарлар, I том, 279-бет.

³ Уша асар, 280-бет.

⁴ С. П. Толстов. Древний Хорезм, стр. 316, 317.

⁵ С. П. Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 124-бет.

гавада ҳаракатини қўшади. Кейин, бирдан душманга ташиланишга ўзини сафарбар қилган жангчидай майда қадамлар билан югуриб, қўл бармоқларини ўйнатиб, қарс уришни тезлатиб, «лашкарларнинг жанг қиләётган ҳолати»¹ни ифодалайди. Раққос ўйин охирида эса рақибни устидан қозонилган галаба жадал кураш ва меҳнат натижаларида эришилганлигини қўл, оёқ, тана ва бошиқа мимик ҳаракатларда ифодалаб беради. М. О. Қосевен ибтидоий жамиятдаги «биринчи рақслар ҳам турли хил мазмунга эга»² эканлигини кўрсатади.

Бизнингча «Лазги» ўйини ибтидоий жамиятдаги хоразмликларнинг қаҳрамонлик ҳаракатини ўзида акс эттирадиган элементларга эга бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас.

Қадимги грек тарихчиси Гекатей-Страбон хоразмлик массагетларнинг жасурлигини таърифлаб: «Уларнинг қуроллари камон, қилч, қалқон, мис болталар бўлиб, отда ҳам, пиеда ҳам яхши жанг қилишади: жанг пайтида олтин камар ва олтин сепбоғлар тақиб оладилар»³ деб ёзади. Бизнингча, бу маълумот Хоразм «Лазги» ўйини мазмунини янада яхшироқ тушуниб олишимизга ёрдам беради. Ҳақли равишда тарих фанининг отаси номини олган Геродот «Аракс (Амударё) бўйларида яшовчи массагетлар кечаси гулхан ёқиб, ўсимлик ҳидидан маст бўлиб, унинг атрофида олов ўчгунча қўшиқ айтиб рақсга тушар эдилар»⁴, деб кўрсатади.

Хоразм тўйларида қилинган кунлари кечалари гулхан ёқилиб, атрофида халқ санъаткорлари томошабинларга томоша кўрсатишлари яқинларгача давом этиб келган.

Хоразм воҳасида ҳам қадимги Шамси (қуёш) йили ҳисобига биноан, ҳар йили 21 мартда Наврўз байрами ўтказилиб келинган. Наврўз форсча сўз бўлиб, янги кун деган маънога эга. Бу байрам қадимдан янги йилнинг биринчи ойининг биринчи кунинда нишонланган.

Абу Райҳон Берунийнинг бу байрам «Баҳор ёмғирининг биринчи томчиси тушишидан гуллар очилгунча, дарахтлар гуллашидан мевалар етилгунча, ҳайвонларда шаҳват қўзғолишидан то насл вужудга келгунча ва ўсимлик униб чиқа бошлашидан такомиллашгунча давом этган вақтда келади. Шунинг учун наврўз оламнинг бошланиши ва яратилишига далил қилинган»⁵— деб кўрсатади.

Ибтидоий деҳқончиликнинг келиб чиқиши билан боғлиқ вужудга келган Наврўз байрами халқ томошаларига жуда бой анъаналардан ҳисобланади.

¹ Н. Раҳимова. Хоразм рақсида ўйлар. «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1966 йил, 3 август.

² М. О. Қосевен. Очерки истории первобытной культуры. М., изд-во АН СССР, 1957, стр. 180.

³ С. П. Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 105-бет.

⁴ Геродот. История. В девяти книгах. Л., изд-во «Наука», 1972, стр. 75.

⁵ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, I том, 253-бет.

Берунийнинг кўрсатишига қараганда Наврўз байрами дастлаб форс халқлари орасида пайдо бўлиб, кейинчалик Урта Осиё ва Яқин Шарқ мамлакатларига ҳам ёйилган.

М. Мирраҳимовнинг берган маълумотига қараганда, Эрон ва Урта Осиёда бундан 7 минг йил аввал қуёш йили календарига ўтилган. Наврўз байрами эса, эраמידан олдинги X-IX асрларда вужудга келган¹.

Наврўз байрами қадимий, илк ўрта аср ва ўрта асрда Хоразм, Тохаристон, Фарғона территорияларида ниҳоятда тантана ва дабдабалар билан ўтказилган. К. Шоннёзовнинг кўрсатишича, бу байрам маросимлари кейинчалик ўтроқ деҳқонлар орқали ярим ўтроқ ва кўчманчи турк халқлари одатларига ҳам сингиб кетган². Н. П. Лобачева Хоразм ва Фарғонада Наврўз гўзаллик ва шодлик байрами сифатида ўтказилиб келинган³, деб кўрсатди.

Наврўз байрами янги йил байрамининг эмас, балки табиатнинг уйғониши, деҳқончиликнинг бошланиши, меҳнат байрами сифатида нишонланиб келингани учун қишлоқ жойларда, айниқса катта тантана, ўйин-кулги билан ўтган. Байрамда оммавий сайил ташкил қилинган. Ям-яшил майсазорда улоқ, отчопар, кураш қўчқор уриштириш каби томошалар ташкил қилинган. Дорбозлар, масхарабозлар, ёғочоёқ ўйинчилари ўз санъатларини намойиш қилиб, сайилга файз киритганлар.

¹ М. Мирраҳимов. Навруз: Сегодняшний день древнего праздника. Журнал «Наука и религия», № 5, 1983, стр. 18.

² К. Шоннёзов. Беруний асарларида этнографияга оид материаллар. Беруний ва ижтимоий фанлар. Тўплам. Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1973 йил, 131-бет.

³ Н. П. Лобачева. Формирование новой обрядности узбеков. М., изд-во «Наука», 1975 г., стр. 129.

Бутунқалъа яқинидан топилган «Отга минаётган чавандоз» (эраמידан эвалгачи II—I аср).

«Қизил гул» байрами уч кун давом этган. Биринчи кун қизлар паранжигга ўралиб, тенгқурлари билан бирга ўз сафларида бўлганларнинг уйларига бориб, оналарни ва ёш қизчаларни байрам билан муборакбод қилганлар, қўшиқ айтиб, ўйинга тушганлар. Қизлар қўбиз номли оғизда чертиладиган музика асбобида «Қўбиз» куйини мусобақа тартибида чалиб томошани янада қизитганлар¹.

Қариялар берган маълумотга қараганда, Хоразмда «Қизил гул» байрамида қўбиз чала олмайдиган, қўшиқ айта олмайдиган, ўйинга тушмаган қиз бўлмас экан². XIX аср ўрталарида Хивага келган П. И. Небольсин қўбизни «железный варган» деб атаб, уни хотин-қизлар чалганлигини таъкидлаб ўтади³.

Йигитчалар ҳам навбатма-навбат ўз сафларидаги йигитларнинг уйларига кириб оталарини байрам билан табриклаганлар, музика чалиб ўйнаганлар ва қўшиқ айтиб бутун кеча давомида шодлиёна кайфиятда бўлганлар.

Байрамнинг иккинчи кун мачит ёки қабристон яқинидаги сўлим ва хушманзара жойларда халқ сайиллари ташкил қилинган. Сайил олдида эса турли мева-чева ва ширинликлар сотилган. Сайилда карнай, сурнай, доира овози янграган, хонандалар қўшиқ айтиб, раққослар ўйноқи музика куйларига ўйнаб берган. Чавандозлар пойгаеи, полвонлар кураши, бахшилар айтишуви, дорбоз ва масхарабозларнинг томошалари авжигга чиққан⁴.

Сайил тамом бўлиши билан қизлар ёш келинлар бошчилигида саф-саф бўлиб, яқин жойдаги қабрларни зиёрат қилиш учун жўнаганлар. Масалан, Г. П. Снесаревнинг кўрсатишича, Хива шаҳри аҳолиси «Қизил гул» байрами сайилини Боборисбобо қабристони яқинида ўтказганлар. Ёш келинчалар бошчилигида қизлар қаторлашиб қабрлар ёнидаги тор йўлакдан ўтаётганда ёш йигитлар йўл чеккасида туриб ҳар қайсиси ўзи севган қизга ёки унаштириб қўйилганига қизил гул, олма, бўялган тухум отганлар⁵. Бундан ташқари йигитлар қизлар номига болалар орқали майиз ва ҳолва юборганлар, ўз навбатида қизлар ҳам жавоб тариқасида шундай совга қайтарганлар⁶. «Қизил гул» байрамининг учинчи кун чиқон

¹ Ф. Кароматов уни «темир-чангқобуз» деб атаган. Узбекская инструментальная музыка. Ташкент изд-во литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1972 г., стр. 95.

² Автор ёзувлари. 1977 йил 10 февраль. № 2. Беруний шаҳридаги Островский кўчасида яшовчи 80 ёшли Абдуллаев Қуромбойдан ёзиб олинди.

³ И. П. Небольсин. Очерки торговли России и Средней Азии. «Записки русского географического общества», кн. X, СПб. 1855, стр. 12.

⁴ Ф. Зоҳидов. Манбалар муаммолар. «Совет Ўзбекистони» газетаси, 1975 йил 15 июль.

⁵ Г. П. Снесарев. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма, стр. 206.

⁶ Н. П. Лобачева. Формирование новой обрядности узбеков, стр. 121.

Қирққизқалъаси яқинидан топилган танганинг ўнг томонида Хоразм подшоҳи (эрамининг V—VI асрлари).

(дугоналарининг ҳовлисида бирида соринжоқ (арғимчоқ) ўйини ташкил қилганлар¹. Ёш йигитлар ҳам шу ўйин ташкил қилинган жойга келиб арғимчоқ учаётган қизлар билан олма отиш ўйинини бошлаганлар.

Бу ҳақда Қорақалпоғистон АССР, Эллиққалъа районидаги «Қирққизобод» колхозинда истиқомат қилувчи 75 ёшли Пошша момо Болтаеванинг берган маълумоти қизиқарлидир. «Бизлар ёш вақтларимизда Хоразмда «Наврўз» байрами, «Қизил гул» байрами, «Қовун сайли» ва бошқа маросимларда соринжоқ училар эди. Айниқса, «Қизил гул» байрами йигит ва қизлар учун жуда қувончли эди. Бунда икки қиз соринжоқ учишни бошлаб берар эди. Улар учишни тугатгач, навбатдаги икки қиз учишни бошлар эди. Шундай тартиб билан ҳамма қизлар соринжоқда учар эдилар. Йигитлар эса соринжоқда учган қизлардан ўзлари севганларига ёки

¹ Соринжоқ ўйини қорақалпоқларда отқоншек дейилади. Отқоншекда ҳам қиз ва йигит жуфт-жуфт бўлиб учиб ўйнаганлар. Қаранг: Х. Есбергенов, Т. Атамуратов. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков. Нукус, 1975 г., стр. 94.

унаштириб қўйилганларига олма отар эдилар. Баъзан йигитнинг олмаси уни севмаган қизга отилса, қиз чап бериб олмани ўтказиб юборар эди ёки уни ушлаб олиб, ўзи севган йигитга қайтариб отар эди. Йигитлар қизларга, қизлар йигитларга олма отиш билан боғлиқ қўшиқ айтар, ҳазиллашар эдилар.

Қизлар соринжоқларда учишни тамом қилгач, қизлар бир тарафда, йигитлар иккинчи тарафда туриб, қўшиқ айтишувлари давом этарди¹.

Йигит ва қизларнинг «Қизил гул» байрамларидаги олма отиш ўйини билан боғлиқ айтишувлари Хоразм халқ қўшиқларида ҳам ўз аксини топган.

Й и г и т:

Олма, олма, дермисан,
Олма берсам ермисан?
«Олма берган қўлларингдан
Айланайин».— дермисан?²

К и з:

Ерга отдим олмани,
Севганим учун сани.
Мувча пичинг қилма-да,
Қўнглинг бўлса, ол мани³.

Н. П. Лобачева кўрсатишича, бу кунини ёшлар нима қилса ҳам кечиримли ҳисоблангани учун бутунлай яширин севгисини ўз севганларига изҳор қила олганлар⁴. Шунинг учун ҳам очилган қизил гулга қадимги хоразмликлар севги рамзи, онла бахти⁵ деб қараганлар.

Абу Райҳон Беруний бу байрамнинг келиб чиқиши Хоразм халқи ва христианлар фаолияти билан боғлиқ юзага келганини таъкидлайди. «Бу эски одат бўлиб, Хоразмда ҳам ўтказилади. Шу кунини ибодатхонага қизил гул келтирилади. Бу байрамнинг сабаби Марьям шу кунини Яҳоннинг онаси Елизаветага бу гулнинг дастлаб очилганини тухфа қилди»⁶, деб ёзган эди.

Хоразмдаги «Қизил гул» байрами, «Наврўз» байрами, Қовун сайинлида аргимчоқларда учиш одати жуда қадим ўтмишга бориб

¹ Авторнинг дала ёзувлари 1976 йил 20 май, № 5.

² Хоразм халқ қўшиқлари, 216-бет.

³ Хоразм халқ қўшиқлари, 150-бет.

⁴ Н. П. Лобачева. Формирование новой обрядности узбеков, стр. 121.

⁵ Г. П. Снесарев. Реликты домусульманских верований и обрядов узбеков Хорезма, стр. 206.

⁶ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, I том, 339-бет.

Қирғизқалъа яқинидан топилган тапганинг чап томонида отга минган маъбуда Сибвушнинг олд томонида торли музика асбобида куй чалаётган аёл.

тақалади. Бу ўйиннинг келиб чиқиши ҳақида Абу Райҳон Беруний қадимги эрон олимлари келтирган қизиқарли маълумотни беради. «Жамшид ўзига арава ясаб олгач, ўша кунини аравачага чиқади, жинлар ва шайтонлар уни ҳавога кўтариб, бир кунда Дунбодадан Бобилга олиб бордилар. Одамлар бу ажойиб воқеани кўргач, ўша кунини ҳайит қилдилар ва Жамшиднинг аравачада учишига тақлид қилиб аргимчоқларда учдилар»¹. С. П. Толстовнинг фикрига қараганда Жамшид «Авесто» қаҳрамонларидан бўлган Йиманинг прототипидир. Жамшид Оловнинг энг қадимийсини Хоразм тоғларидан бирига ўрнатган эмиш.

Келтирилган мисоллар Жамшид ҳақидаги ҳикояларнинг қанчалик афсонавий асосга қурилганлигини кўрсатса ҳам Хоразмда аргимчоқларда учиш билан боғлиқ ўйин ва томошаларнинг илди-зи антик даврга бориб тақалишини исботлаб беради.

«Қизил гул» байрамидаги йигитларнинг қизларга, қизларнинг йигитларга олма отиши билан боғлиқ одатлар ҳам сеҳр-жоду ёр-

¹ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, I том, 255-бет.

² С. П. Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 55-бет.

Хоразмда эрамиздан олдинги биринчи минг йилликнинг иккинчи чорагида улкан ирригация иншоотлари ва бошқа дабдабали қалъалар қурилади. Бу эса Хоразмда ибтидоий ҳарбий демократия ўрнида кучли қулдорлик давлати вужудга келиши билан боғлиқдир. Қадимий маънавий маданият асосини кўпроқ дин ташкил этган. Шу сабабли халқ театрининг кўпгина ўйинлари ҳам дин билан боғланган эди.

С. П. Толстовнинг кўрсатишига қараганда зардуштийлик Хоразмда шу даврда давлат динига айланган¹. Зардуштийлик динидаги яхшилик худоси Ахурамазданинг хизматкорлари Митра, Анахита, Хумо, Хубби, Миррих ҳисобланган.

Митра — қуёш ва ёруғлик таңгриси бўлиб, ер ва осмонда яшайди, жангчи йигит қиёфасида ёвузлик худоси Ахриманга қарши чақмоқ чақиб жанг қилади.

Анахита (Мина — Т. Қ)² унумдорлик, мўл-кўлчилик таңгриси бўлиб, у чиройли либос кийган гўзал қиз қиёфасида тасаввур қилинган. Хумо — бахт, тақдир, бойлик таңгриси бўлиб, унинг қанотлари олтиндан деб ўйлаганлар.

Хубби — сув таңгриси бўлиб, мард йигит қиёфасида, Миррих уруш ва ғалаба таңгриси сифатида ёш жангчи йигит қиёфасида тасаввур қилинган³.

Хоразмда сув таңгрисининг ёрдамчиларига «Араллар» дейилган. Араллар дарё ўрнини у ёқ-бу ёққа силжитишда кетмон арини ишга солади, кейин қиргоқ емирилиши — дегниш бошланади, деб ўйлаганлар. Қадимги хоразмликлар киши Ахурамазданинг Ахримандан вақтинча енгиллиш натижасида ўлади, Ахурамазда фолиб чиққан, ўлган киши яна тирилади деб ўйлаганлар⁴.

Қадимги хоразмликлар Ахурамазда ва унинг ёрдамчиларига сифиниб, ёлвориб, гўё Ахриман устидан ғалаба қилишни таъинламоқчи бўлганлар.

Ўлган кишининг руҳи ва арвоҳини тўқ тутиб туриш мақсадида овқатлар пиширганлар. Берунийнинг кўрсатишича, қадимги «хо-

размликлар Искандарможи ойининг охириги беш кунда ва кейинида келадиган беш кунда эронликлар фарвардижон кунларида қиладиган расми адо этиб, арвоҳларга атаб мазорларга овқатлар олиб борадилар»¹.

Келтирилган мисолдан кўриниб турибдики, Хоразм халқининг қулдорлик жамияти босқичидаги худоларга эътиқод қилиши ўлганларнинг арвоҳини тўйдирини каби расм-русмларда ҳам театрлашган ҳаракат мавжуд бўлган.

Театршунос С. Мокульский «История Западно-европейского театра» номли асарида икки ярим минг йиллик тарихга эга бўлган грек театри ғайри кучларга сизиниш асосида, дин билан чамбарчас боғлиқ ҳолда вужудга келди², деб кўрсатади. Бу эса қадимги Хоразм халқ театри тараққиётида диний тасаввурлар жуда кучли бўлганлигини таъкидлаб ўтиш имконини беради. Чунки Хоразмда ибтидоий жамоа давридаёқ вужудга келган ибтидоий театр зардуштийлик диний эътиқодларини адо этиш жараёнида яхлит театр даражасига кўтарилади.

Айниқса, эрамиздан олдинги IV асрда Амударёнинг қуйи қисмида Кангюй (Хоразм) қулдорлик давлатининг ташкил топиши маданият ва театрининг тараққиётида муҳим ўрин тутган.

Ф. Энгельс қулчилик синфий жамиятига шундай баҳо берган эди: «Фақат қулчилик деҳқончилик билан саноат орасида меҳнат тақсимотини янада каттароқ кўламда мумкин қилиб қўйди ва шу йўл билан қадимги дунё маданиятининг тараққиёти учун, грек маданияти учун шароит туғдирди. Қуллик бўлмаганда грек давлати, грек санъати ва грек фани ҳам бўлмас эди. Греция билан Рим қуриб берган пойдевор бўлмаганда эса ҳозирги Европа ҳам бўлмас эди»³.

С. П. Толстов раҳбарлигидаги экспедиция ёрдамида қўйқирилган қалъа яқинидан топилган сопол ниқоб (эрамиздан аввалги IV—III аср). Тупроққалъадан эрамизнинг III асрига онд масхарабоз ниқоби, арфа чалувчи аёл расми, қумсоат шаклидаги қўш ноғора, дўмбирага ўхшаш икки торли чолғу асбоби нақш фрагменти⁴, рақсга тушувчилар зали⁵ ва бошқа расмлар билан безатилган зал ва хоналарнинг топилиши қулдорлик ижтимоий-иқтисодий жамияти даврида Хоразмда маданият тараққиёти этилганлигидан далолат беради.

¹ Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар, 282-бет.

² С. Мокульский. История Западно-европейского театра, ч. I, М., «Художественная литература», 1936, стр. 7-11.

³ Ф. Энгельс. Анти-Дюринг. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1979 йил, 174-бет.

⁴ С. П. Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 372-бет.

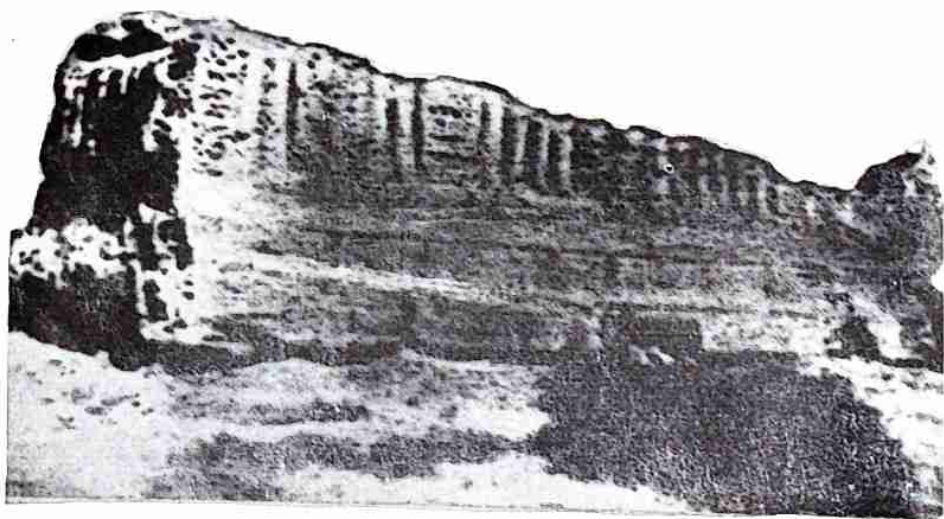
⁵ С. П. Толстов. Уша асар, 349-бет.

¹ С. П. Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 104-бет.

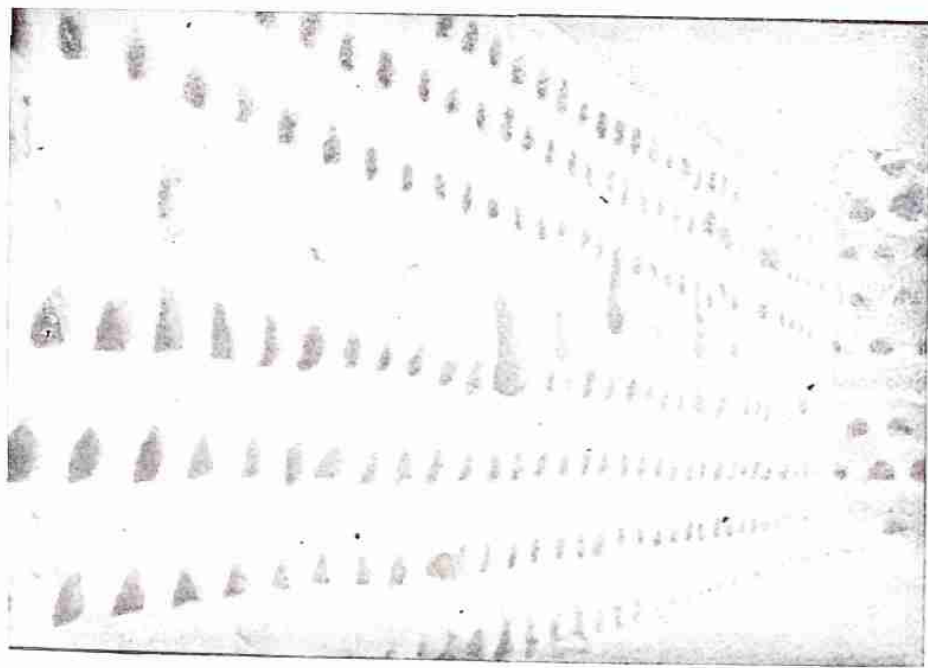
² Таъкид меники.

³ Ўзбекистон ССР тарихи, қадимги даврдан ҳозирги кунларгача. Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1974 йил, 39—40-бетлар.

⁴ Т. Қиличев. Хумлар тилга кирганда. «Гулистон» журнали, 1968, № 4, 30—31-бетлар.

Қаватқалъа яқинидаги «Каптархона» деб номланган театр биносининг ташқи кўрinishи (XII—XIII асрлар)

«Каптархона»нинг ички кўрinishи (XII—XIII асрлар).

Энг муҳими, калтаминорликлар уйидаги ибтидоий жамоа кишиларининг ўйин тушадиган майдон саҳнаси бўлганлиги, табиатнинг уйғониши ва деҳқончиликнинг бошланиши, янги йил маросими — Наврўз байрами, «Қизил гул» байрамидаги оммавий томошалар, қиз ва йигит айтишувлари лазгида ифодаланган ҳарбий гимнастика рақси элементлари Хоразмдаги ибтидоий жамоа даври билан боғланади. М. О. Қосвеннинг кўрсатишига қараганда ибтидоий жамоа давридаги музика, қўшиқ ва драма билан маҳкам боғланган «ибтидоий рақслар афсунгарлик ва тотемизм билан боғлиқлиги шубҳасиздир»¹.

Бизнингча, келтирилган маълумотлар Хоразмда ибтидоий жамоа даврида турли байрам маросимларидаги ўйин-кулги, қўшиқ айтиш, ғайритабиий кучларга сиғиниш, сеҳргарлик ҳаракатлари натижасида ибтидоий халқ театри куртаклари пайдо бўлган деб тахмин қилишга имкон беради.

¹ М. О. Қосвен. Очерки истории первобытной культуры, стр. 181.

дамида, «кейинги авлодни вужудга келтириш»¹ учун қилинган ҳаракатдир. Бу саҳна ҳаракати ҳам матриархал давр билан чамбарчас боғланган бўлиб, ибтидоий тарихни бизга ойдинлаштириб кўрсатади.

Академик Я. Ф. Гуломов қадимги Жонбосқалъада яшаган аҳолининг «ибтидоий демократия традицияларининг барча аломатларига эга эканлиги ва эҳтимол, ҳарбий ишларда аёлларнинг актив қатнашганликларини тасдиқловчи билвосита далил бўла олади»², деб ёзади. Эҳтимол олма отиш ўйини саҳнаси билан боғлиқ қиз ва йигитларнинг тарафма-тароф айтишувлари ҳам ибтидоий демократияни ўзида акс эттириб, «Қизил гул» байрами анъанаси билан XX асрга қадар етиб келган бўлиши мумкин.

Қизиқарли томони шундаки, ҳозиргача унаштирилган қизга дастлаб очилган қизил гулдан гулдаста тайёрлаб, уни рўмол ҳамда ҳар хил мева-чева ва ширинликлар билан бирга туҳфа қилиб юборадилар. Бунга Хоразмда «қизил гул янгилиги»³ дейилади. Бу одат ҳам «Қизил гул» байрамида қадимий анъана сифатида ҳозирги кунга қадар сақланиб қолган.

Биз учун энг муҳими «Қизил гул» байрамидаги шоду хуррамлик, ўйин-кулги, қизу йигитлар орасидаги диалогда импровизация приёмлари табиий оммавий саҳна ҳаракатига ўхшашлигидир. Маълумки, Ўзбекистоннинг Фарғона, Зарафшон водийсида қадимдан «Лола» байрами ўтказилиб келинган эди. Бу байрам ҳам «Қизил гул» байрамидек оммавий халқ сайилларига эга бўлган⁴.

А. Арунян «Лола» байрамидаги халқнинг оммавий ҳаракатида ўзбек театри манбаи ётади⁵, деб ёзган эди. Шу нуқтан назардан қараганда «Қизил гул» байрами Хоразмда театр ҳаракатининг қадимий манбаси бўлиб хизмат қилган. Чунки «Қизил гул» байрами қадимги ўлувчи ва тирилувчи табиат худоларига эътиқод қилиш билан чамбарчас боғлангандир. «Табиатнинг қадимги худолари Авдвисура-Анахитага сиғиниш қадимги эронликлар диний эътиқодлари системасига кирган ва Урта Осиё халқлари орасида то кейинги вақтларгача сақланиб келган»⁶.

Қадимги Мисрда ҳам кишилар ўладиган ва тириладиган табиат худоси Осирисга эътиқод қилганлар ва унга атаб ибодатхоналарда ҳатто диний драмалар қўйганлар. Унда Осирис ўлими ва

¹ Г. П. Снесарев. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма, стр. 79.

² Я. Ф. Гуломов. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Тошкент, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1959 йил, 84-бет.

³ Янгилиги — янги туҳфаси.

⁴ Т. Қиличев. «Қизил гул» байрами. «Гулистон» журнали, 1978 йил. № 5, 8-бет.

⁵ А. Арунян. Мысли об узбекском искусстве. Литература и искусство Узбекистана. Книга четвертая, пятая. Июль-октябрь. Ташкент, 1937, стр. 101.

⁶ В. И. Авдиев. Қадимги шарқ тарихи. 1964 йил, 645-бет.

қайта тирилиши кўрсатилган¹. Қадимги Грецияда маъбуда Дионис шарафига ҳар йили уч мартаба бир неча кунга чўзилган томошалар ўтказилган².

Шунинг учун ҳам К. Маркс: «Айниқса маданият тарихи деб аталадиган тарих — турган-битгани дин ва давлатлар тарихидир»³— деб ёзган эди. М. О. Косвеннинг кўрсатишига қараганда, «Байрам қилиш ҳам жуда қадимги даврга оиддир»⁴.

Қизиқарли томони шундаки, «Қизил гул» байрами қадимий урф-одатлар билан чамбарчас боғлиқ бўлгани сабабли VII асрдан бошлаб Урта Осиёда ҳукмрон бўлган ислом дини ҳам унга ҳеч қандай қаршилик кўрсата олмаган.

Юқорида кўриб ўтганимиздай йигит ва қизларнинг бирга ўйнаши, ўз севгисини бир-бирига рамзий билдириши, қўшиқ айтишлари ислом диний ақидаларига тамомила қарама-қаршидир.

Шу билан бирга бу ҳаракатлар музикали драма элементларига эгаллиги билан ҳам ажралиб туради. Байрам иштирокчиларнинг ҳаракати театр саҳнасида оммавий ўйинларда ўйнаётган актёрлар ҳаракатига ўхшаши алоҳида кўзга ташланади.

Шунинг учун ҳам Хоразмда совет ҳокимиятининг дастлабки даврларидаёқ ўтмишнинг яхши анъаналари асосида янги мазмунли қўшиқлар, ўйинлар яратилди. 1937 йилда Москвада бўлиб ўтган I-ўзбек адабиёти ва санъати декадасида «Қолхоз тўйи ва сайили» номли вокал хореографик сюитаси катта муваффақият қозонди⁵.

Айрим хатоликлар сабабли халқимизнинг Наврўз байрами, қовун сайили ва бошқа байрамлари реакцион маросимлар қаторига қўшиб юборилган эди⁶.

Улар қаторида «Қизил гул» байрамига ҳам амал қилинмаган. Сўнгги йилларда Наврўз байрами қайта тикланиши халқимиз ҳаётида қувончли воқеа бўлди. «Қизил гул» байрами қадим замонлардан буён Хоразм халқи тарихи билан чамбарчас боғланиб, ёшларда санъатга, маданиятга чексиз муҳаббат ва ихлос уйғотиб келганлиги билан ҳам қимматлидир.

¹ Д. Г. Редер, Е. А. Черкасова. Қадимги дунё тарихи, I қисм. Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1974 йил, 182-бет.

² А. Алимўхамедов. Антик адабиёт тарихи. Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1975 йил, 110-бет.

³ К. Маркс. Муқаддима (1857—1858 йиллардаги иқтисодий қўлёзмалардан). Марксча-ленинча философия хрестоматияси, I-том. Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1977 йил, 83-бет.

⁴ М. О. Косвен. Очерки истории первобытной культуры, стр. 182.

⁵ Б. Ф. Насыров. Развитие советской культуры в Хорезме (1924—1941). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ташкент, 1967, стр. 15.

⁶ О. Ф. Вафоев. Диний маросимларни бартараф қилиш йўлида. Янги турмуш — янги анъаналар. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1973 йил, 133-бет.

Айниқса, рақсга тушувчилар залидаги ниқоб билан оммавий рақсга тушиш пайти тасвирланган нақш фрагменти, бизнингча, маъбуда Минанинг ҳаёти, кураши ва ўлимига бағишланган бўлиши керак.

Абу Райҳон Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида қадимий хоразмликлардаги «Мина кечаси» ҳақидаги маълумоти ҳам фикримизни қувватлайди. Беруний фикрини тўлалигича келтирамиз:

«...Мина уларнинг водшоҳлари ва улуғларидан чиққан аёл бўлиб, у кечаси маст ҳолда ипак кийимда қаердан ташқарига чиққан. Бу баҳор фасли эди. Қаер ташқарисидан йиқилиб қолган. Унинг уйқуси галаба қилиб, ухлаб қолганида ўша кечанинг совуғи уриб, ўлган.

Одамлар баҳор фаслининг шундай кечасида нисонини совуқ ҳалок этганига ажабланиб, бу ҳодисани бевақт юз берувчи одатдан ташқари ажойиб нарса тарихига айлантирганлар.

Хоразмликлар у кунда ва унинг ён-веридаги кунларда бугладанган ва тутатиладиган дорилар ишлатадилар, жинлар ва ёмон арвоҳлар зарарларини даф этиш учун ис чиқарадилар, овқатлар пиширадилар»¹.

С. П. Толстовнинг Қўйқирилганқалъадан топилган терракот ҳайкалчалар орасидаги аёл маъбудани «Бу виночилик маъбудаси Мина бўлиши эҳтимолга жуда-жуда яқин»², деган фикрига қўшилмоқ керак.

Бизнингча, Мина Хоразмда она уруғи традициялари асосида ҳукмрон бўлган, кейинги даврда эса унинг сиймоси маъбуда қилёфасига кўчган, дейишимизга имкон беради.

Қадимги хоразмликларнинг «Мина кечаси»да Минага афеун ва дуо ўқишлари, кейинчалик унга маъбуда сифатида сиғиниб оммавий рақсга тушишлари Хоразмда саҳна тараққиётида муҳим ўрин тутайди.

Р. Л. Садоков ҳам «Тысяча осколков золотого саза» асарида қадимги греклардаги Дионис байрамига ўхшаб, қадимги Хоразмда ҳам «Мина кечаси» маросими «ниқоб билан рақс тушувчилар» залида ўтказилган. Девордаги тасвир «Мина кечасидаги оммавий рақс саҳнаси»³, деган хулосага келади.

Бизнингча, зардуштийлик эътиқодини қўллаган қадимги хоразмликлар Минанинг ўлимини яхшилик тангриси Ахурамазданинг ёмонлик тангриси Ахримандан вақтинча енгилишига боғлаб, Минанинг жинлар ва арвоҳлар билан олишувини юзларига ниқоб кийиб олиб ўзини ҳаракатларида ифодалаб берганлар.

Ўрта Осиёда эраמידан аввалги III—II асрларда яшаган Грек-Бақтрия давлати санъатида ҳам она маъбуда образи аке этган эди¹. Санъатшунос Г. А. Пугаченкова ва Л. Ремпельнинг кўрсатишига қараганда, Ўрта Осиё халқларининг антик ва ўрта асрлар санъатини гайритабиий ёвуз кучларга эътиқод ва диндан ажратиб ўрганиш мумкин эмас². Бу фикрнинг тўғрилигини кейинги йилларда топилган қадимги ва ўрта асрлар давридаги Хоразмга оид моддий материаллар ҳам исботлайди.

Қорақалпоғистон АССР, Эликқалъа районидаги Қирққизобод колхозидagi Ҳамза номли ўрта мактаб ўқувчиларидан Ш. Қиличев ва К. Матёқубовлар 1980 йилда иккита ноёб ёдгорликка дуч келадилар.

Ш. Қиличев мактаб яқинидаги йўл чеккасидан аёл кишининг катта ҳайкалчасини чап қўл кафтини, К. Матёқубов эса қадимги Бутунқалъа харобалари яқинидаги пахтазор чеккасидан эркак киши боши статуэтини топиб оладилар³.

Топилган ҳайкал кафти 10×8 см ҳажмида бўлиб, кулранг тупроқли лойдан юксак дид билан ясалиб, қаттиқ пиширилган, сиртига эса 0,5 см қалинликда қизил ангоба берилган. Кафт бармоқларининг 2,5 ва 3 см узунликдаги жойидан бошқаси сиғиб кетган.

Кафтининг ўзида эса ҳайкалнинг қўли кўшаридан 5 см юқори-роқдан икки-уч маротаба уриб синдирилган излар бор.

Қўл кафтининг ихчам кўринишга эгаллиги сиғиб йўқолган ҳайкал аёл кишининг эканлигидан далолат беради. Ҳайкал қўл кафтининг орқа томонига бир оз зангори оқ ангоба ҳам берилган. Бу билан кафт чиройда сутга чайилгандай деб таърифланган ҳусига эга бўлган аёл тасвири ҳайкалда аке этган дейишимизга имкон беради.

Топилган эркак киши боши статуэти ҳажми эса 4×4 см катталиклда бўлиб, сариқ рангли қиздирилган лойдан ясалиб, қаттиқ пиширилган. Унинг юз томони айлана рельефида бўлиб, бўта кўзли, ўнг томонга сал қиё боқиб, ўйчан руҳий кечинмалари билан реал аке эттирилган. Статуэтининг бўйин томони синган, ўнг юзи тўғри кесилиб, бир оз шикастланган.

Чап қулоғи ўрни ва шу ерга тушиб турган бош кийимининг учи озроқ сиғиб тушган. Статуэтда бошига сочи билан шлемга ўхшаш қулоқлари устигача бош кийим кийдирилганлиги киши диққатини беихтиёр ўзига тортади.

¹ Из истории Античной культуры Узбекистана. Ташкент, изд-во литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1973 г., стр. 105—115.

² Г. А. Пугаченкова, Л. П. Ремпель. Очерки искусства Средней Азии. М., изд-во «Искусство», 1982, стр. 5.

³ Т. Қиличев. «Ўлка тарихини ўрганиш» тўғрисида атенстик тарбия. «Совет мактаби» журнали, 1984 йил, № 12, 22—24-бетлар.

¹ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, I том, 281-бет.

² С. П. Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 371-бет.

³ Р. Л. Садоков. Тысяча осколков золотого саза, стр. 115—119.

Халқ талантларининг чиқиши.

подшо сочини бировга кўрсатса, мамлакатда ҳосилсизлик — очарчлик йили бўлади, деб прим қилганлар.

Авестада она маъбуда Авдвисура Анахита инсониятнинг ҳаёт-мамоти ҳисобланган сув, тирилиш, гўзаллик ва севги-муҳаббат тағирисин сифатида ҳам таърифланган.

Топилган статуетининг синдириб ташланишига келсак, бу сўзсиз ўз замонасидаги дин, урф-одат ёки тарихий воқеалар замирига бориб тақалади. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий ўзининг «Бухоро тарихи» асарида зардушт динидаги Бухоро аҳолиси ҳар йили Наврўз байрами кунини шахсан подшоҳнинг ўзи иштирок этадиган бозордан худоларнинг ҳайкалларини сотиб олишларига тўхталиб ўтган. Наршахий фикрининг давомини келтирамиз: «Бухорода бир подшоҳ бўлиб, унинг номи Моҳ эди. Унинг фармони билан дурадгор ва наққошлар у йилдан-бу йилгача бут йўниб, белгиланган кунда шу бозорга келтириб сотишар ва халқ уни сотиб олар экан. Ҳар қачон у бут йўқолса, ёки синса, ёки эскиса шу бозор кунини бошқасини сотиб олар ва эскисини ташлар эканлар»¹.

¹ Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. Тошкент, УзССР «Фан» нашриёти, 1966 йил, 27-бет.

Бу удумини зардуштийлик динидаги Хоразм аҳолиси ҳам қўллаб, лойдан ясалиб пиширилган худоларнинг кичик ҳайкалчаларининг эскиларини ҳар йили янгиси билан алмаштириб турганлар.

Зардуштийлик дини маъбудалари ҳайкали кафти ва статуэти бизга илгари топилган хумларини ўрганишда муҳим калит вазифасини бажарди.

Топилдиқлар қадимги Хоразм халқларини бирлаштирган занжирдек бир-бирига мустаҳкам боғлиқ эканлиги билан кишини ҳайратга солади.

1967 йилда Бутунқалъа яқинидаги сопол парчалари орасидан икки хумни қазиб очган эдик¹. Биринчи хум анча емирилган экан. Иккинчи хумдаги суякдан одам танглайи суякларини, қовурга суякларини бемалол аниқладик. Бу суяклар қадимги киши хоки эди.

Шуниси характерлики, суяклар топилган хумлар жуфт хумлар эди.

Бизнинг фикримизча, қадимги одамлар ўлган кишининг жасдини баландроқ жойга қўйиб, қушлар, ёввойи ҳайвонлар ёрдамида суягини гўштидан тозалаб, тоза суякни эса аввало кичик хумга, кичик хумни эса оғзига тош қўйиб катта хумнинг тубига қаратиб ўрнаштирганлар. Катта хумнинг оғзи эса пастга қаратиб кўмилган экан.

Биз бошқа хумлардаги хокларнинг кўмилиш ҳолатига ҳам разм солдик. Улар ҳам кўмилиш жиҳатидан бир-бирдан фарқ қилмас эди.

Бизнинг фикримизча, гўштидан тозаланган ўлик суяги эра-мизнинг бошларигача Хоразмда мавжуд бўлган зардуштийлик дини асосидаги урф-одат ва маросимга биноан «хум мозорлар»га жойлаштирилган.

Ҳозиргача Хоразмда ўлган кишини ювиб-тозалашда унинг энг яқин кишини — «суяк эгаси» қатнашиши зарур эканлиги таъкидланади. Бу қадимги Хоразмда зардуштийлик дини ҳукмрон бўлган даврда мурданинг гўштидан тозаланган суягини йиғиб олиб, уни жойлашга ҳақ-ҳуқуқи бўлган кишига «суяк эгаси» дейилганини таъкидлаб ўтиш имконини беради.

Хок-суяк солинган хумлар ҳам ишланиш услуби билан Хоразм — Кангюй маданияти белгиларига эгаллиги билан ажралиб туради. Хумларнинг ҳаммаси ҳам сариқ лойдан ясалиб, яхши пиширилгач, сиртига тўқ қизил ангоба берилган, тўғри чизиқлар остига тўлқинсимон чизиқлар билан нақш туширилган. Хумлар бежирим ишланган бўлиб, чертганда нозик ва жарангли овоз чиқаради. Яна бир топилдиқ Ҳамза номидаги мактаб яқинидаги со-

¹ Т. Қиличев. Хумлар тилга кирганда. «Гулистон» журнали, 1988 йил, № 4, 30—31-бетлар.

мизнинг I асригача бўлган даврни Кангюй маданияти номи билан аталади.

Бу давр санъати ёдгорликлари бўлган ҳайкал ва статуэтларда зардуштийлик динига оид маъбудалар акс этган.

Берунийнинг берган маълумотига қараганда, озарбайжонлик Зардушт ибн Сафид Тумон юзага чиқиб, Авеста китобини ёзиб зардуштийлик динига асос солади¹.

Зардуштийлик таълимотига қараганда яхшилик, эзгулик худоси Ахурамазда, ёвузлик худоси Ахриман устидан ғалаба қозонгач, бутун инсоният бирлашади, ягона давлат ва ягона тил ўрнатилди. Олов гуноҳлардан тозаловчи сеҳрли куч ҳисобланади. Бу дин мурдани ерга кўмишни, оловда куйдиришни таъқиқлайди, киши жонининг ўлмаслигини, абадийлигини тан олиш билан бирга жаннат ва дўзахни ҳам эътироф этади.

Таниқли олим Исо Жабборовнинг кўрсатишича, кейинчалик зардуштийликдан христиан ва ислом динлари қабул қилган охират таълимоти ва одамларнинг нариги дунёда худо олдида тенг бўлиши ғоялари ўша даврда Урта Шарқни ларзага келтирган, руҳонийлар ва зодагонларга қарши қаратилган маздаизм номли халқ ҳаракатида ифодасини топган эди².

Авестадаги Урва (Урганч) яқинидаги кўлларга бой ўлка, Вурукаш (Орол) денгизи, Ардва (Амударё) бўлиб, зардуштийлик динининг Хоразмда кенг тарқалганлигини кўрсатади.

С. П. Толстов «Қадимги Хоразм маданиятини излаб» номли асарида Кангюй даврига оид Хоразмдан топилган «Аёлларнинг ҳайкалчалари сув ва умуман ирригация (хусусан Амударё) ҳомийси ҳисобланган она маъбуда Авдвисура Анахита, эркак фигураларда эса улуғ маъбуданинг ҳамроҳи таангри Сабазий Сиёвуш тасвирланган...»³ деб кўрсатади.

Машҳур шарқшунос олим В. И. Авдиев ҳам Сугдиёна ва Хоразм халқларининг қадимги эпосидаги Сиёвуш образи ўлувчи ва тирилувчи табиат худоси образи билан қўшиб юборилган деб таъкидлайди⁴.

Бу фикрнинг ниҳоят тўғри эканлигига Фирдавсий (934—1025) ва Абу Райҳон Беруний (973—1048) берган маълумотлар ҳам далил бўла олади. Улуғ Фирдавсийнинг машҳур «Шоҳнома» асарида тасвирланишича, Сиёвуш дунёга келиши билан туққан онаси ўлади. Угай онаси Судобанинг ҳайвоний ҳирсини рад этгани учун ноҳақ айбланган Сиёвуш олтин дубулға кийиб, қора от ми-

ниб катта аланга ичидан ўтиб, ўз номусини тиклаб олади. Шоҳ Ковус ўз ўғли — Сиёвушни Эрон қўшинларига бош қилиб Турон мамлакатига қарши урушга юборади. Сиёвуш эса Турон подшоиси Афросиёб ҳузурига бориб, дўстликка аҳдлашади ва унинг қизига уйланиб, Турон ерларидан бир қисмини олиб, у ерда Сиёвушгирд номли ҳашаматли шаҳарни бунёд қилади. Кўп ўтмай, Сиёвуш яна туҳматга учраб, Афросиёб томонидан юборилган қотил томонидан ўлдирилади. Охирида Сиёвуш қасоскор ўғли Кайхусрав тимсолида ҳаётга қайтиб, хиёнатчи бобосини тор-мор этиб, кўп қабила ерларини бирлаштиради.

Кўриб ўтганимиздай «Шоҳнома»да Сиёвуш қахрамон подшо ва ярим худо образида тасвирланган.

Абу Райҳон Беруний хоразмликлар «Хоразмга одамлар жойлаша бошлаганидан тарих олар эдилар, бу Искандардан тўққиз юз саксон йил илгари бўлган эди. Ундан кейин Сиёвуш ибн Кайковуснинг Хоразмга келишидан, Кайхусрав ва унинг наслининг Хоразмда подшоҳлик қилишларидан тарих олдилар»¹, деб таъкидлаб ўтади.

С. П. Толстов, Беруний кўрсатган эрамиздан аввалги XIII аср санасини Эрон ясси тоғлигининг этакларида Амударё ёқалаб юрган этник элементлардан бўлган хуррит қабилаларининг Хоразмга келиши даври билан бир-бирига тўғри келишини кўрсатади². Бу эса Эрон билан қадимги Хоразм этник группалари ўзаро алоқада бўлганлигини билдиради.

Келтирилган маълумотлар Хоразмда Кангюй маданияти даврига оид топилган аёл ҳайкали кўл кафти маъбуда Авдвисура Анахитаники, эркак боши статуэти ва «Отга минаётган чавандоз» эса Сабазий Сиёвуш дейишимизга имкон беради. Авестадаги Сиёваршон номи билан тилга олинган Сиёвуш образи бўлиб, Хоразмда подшоҳлик тузумининг асосчиси ва ҳомийси сифатида ҳам илоҳийлаштирилган.

Бундан мақсад ўша даврда халқни мавжуд қулдорлик тузумига, Хоразм подшоҳларига муқаддас деб қараш, подшоҳ ва уларнинг ноибларининг жабр-зулмига чидаш, бўйсундиришдан иборат эди.

Сиёвушни ҳам қадимги шарқ давлатлари подшоҳларига ўхшатиб, тамомила сочини бостириб турадиган бош кийим кийган илоҳий куч-қудратли маъбуда сифатида тасаввур қилганлар.

Қадимги Хитой Суй Тан сулоласи хроникасида қайд қилинганга қараганда Урта Осиё подшоҳлари эркакларга узун соч қўйишни қатъий ман қилганлари ҳолда подшоҳларнинг ўзлари эса узун соч қўйиб, салла ўраб, сочларини кўрсатмай юрганлар. Агар

¹ Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар, 71-бет.

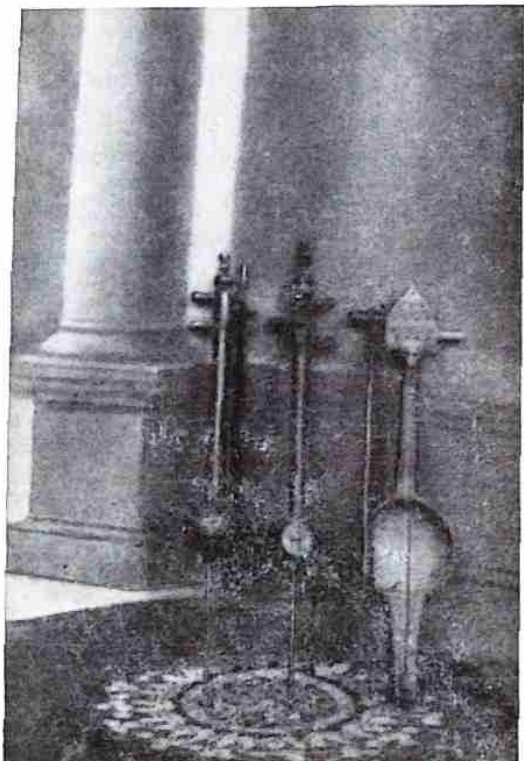
² С. П. Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 91-бет.

¹ Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар, I тоғ. 236, 237-бетлар.

² И. Жабборов. Тафаккур чироғи ва хурфот. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1979 йил, 143-бет.

³ С. П. Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 132-бет.

⁴ В. И. Авдиев. Қадимги шарқ тарихи, 649-бет.

Ғижжакнинг орқа томони.
Ғижжакнинг ўнг томони.
Қўбиз номли музика асбоби
(XIX аср охири). Х. Девонов
фотоси.

Статуэтга лойнинг сариқлигидан бошқа ҳеч қандай ранг ёки ангоба берилган эмас. Аёл ҳайкалнинг қўл кафти ва эркак боши статуэти узоқ замонлардан буён тупроқ тагида ётишига қарамай, ўз рангини йўқотмай, емирилмай, бизнинг давримизгача етиб келишининг ўзи кишини ҳайратга солади.

СССР Фанлар Академиясининг Хоразм археология ва этнография экспедицияси томонидан қадимги Қўйқирилганқалъа, Бозорқалъа, Бургутқалъа харобаларини қазиб пайтида топилган кичик (терракот)

ҳайкалчаларни СССР Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси, тарих фанлари доктори, профессор С. П. Толстов ўрганиб, қизил ангоба билан қопланган ўзига хос бадий услубга эга бўлган ҳайкаллар келиб чиқиш илдизлари билан Эрон аҳмонийлари ва асосан Парфия даврига боғланади, қизил ангобасиз сариқ лойдан ишланган статуэтлар эрамиздан аввалги уч юз йилликда грек скульптурасидаги маъбуда Афродита образи таъсирида яратилган¹, деган хулосага келади.

1983 йилда Бутунқалъа харобалари шарқидаги қумликдан тозаланган ерни суриляётганда Ҳамза номли ўрта мактабнинг ўқувчиси О. Эгамбердиев «От ва унга минаётган чавандоз»нинг катта ҳайкалчасини топиб олади. Ҳайкалчадаги отнинг тўрт оёғи ерни тасвирловчи глобуснинг кичик палласига ўхшаш айлананинг қавариқ томонига миндириб қўйилган. Айлананинг ботиқ томони текис жойга қўйишга мослаштириб ишланган. Отнинг қуйруғи ҳамда орқа оёқлари тиззаси билан туташиб кетган.

¹ С. П. Толстов. Древний Хорезм, стр. 197, 199.

Ҳайкалчадаги чавандознинг бир оёғи баланд супачага тиралган, иккинчи оёғи эса от эғари устига кўтарилган бўлиб, отнинг боши ва одамнинг белидан юқориси синиб йўқолган.

Ҳайкалча қизил лойдан ясалиб, қаттиқ пиширилган, очик жиғаранг лакка бўялган.

Отнинг бўйни, ёли, қуйруғи, устидаги эгар-жабдуқлари, икки томони тўла хуржун ўзига жуда ҳам ярашиб турибди. Ҳайкалча қадимги Хоразм ҳайкалтарошлари ва рассомлик мактабидаги усталарнинг бири томонидан юксак дид билан ишланган. Ҳайкалча ниҳоят реал ишланган бўлиб, уни кўрган киши отнинг кичрайтирилган ҳолдаги фигурасидан бошқача деб тасаввур этиши қийин.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш ўринлидирки, Хоразмда ҳозирги замон ҳунармандлари қўли билан яратилган керамика маҳсулотларида ҳам «От ва унга минаётган чавандоз» ҳайкалчасига мос келадиган бадий бўёқларни топиш амримаҳолдир. Ҳайкалча гоёт нафис ва чиройли қилиб ясалган. У икки минг йилдан кўпроқ ер қаърида, тупроқ ва нам таъсирига берилиб ётишига қарамасдан, чертганда яна жаранглаб овоз ҳам чиқаради, қуёш нури билан чақнашиб киши кўзини қамаштиради, яп-янги ишлангандай киши диққатини ўзига тортади.

С. П. Толстов ўзининг «Қадимги Хоразм маданиятини излаб» номли асарида «...янги эрадан аввалги дастлабки асрларда яратилган деб ҳисобланувчи ҳайкалчалар йирик ва тамомилла ҳаққонийдир»¹, деб ёзган эди.

Бизнингча, келтирилган бу фикр топилган «От ва унга минаётган чавандоз»нинг йирик ҳайкалчаси ҳам эрамиздан аввалги II-I асрларда яратилган, дейишимизга имкон беради.

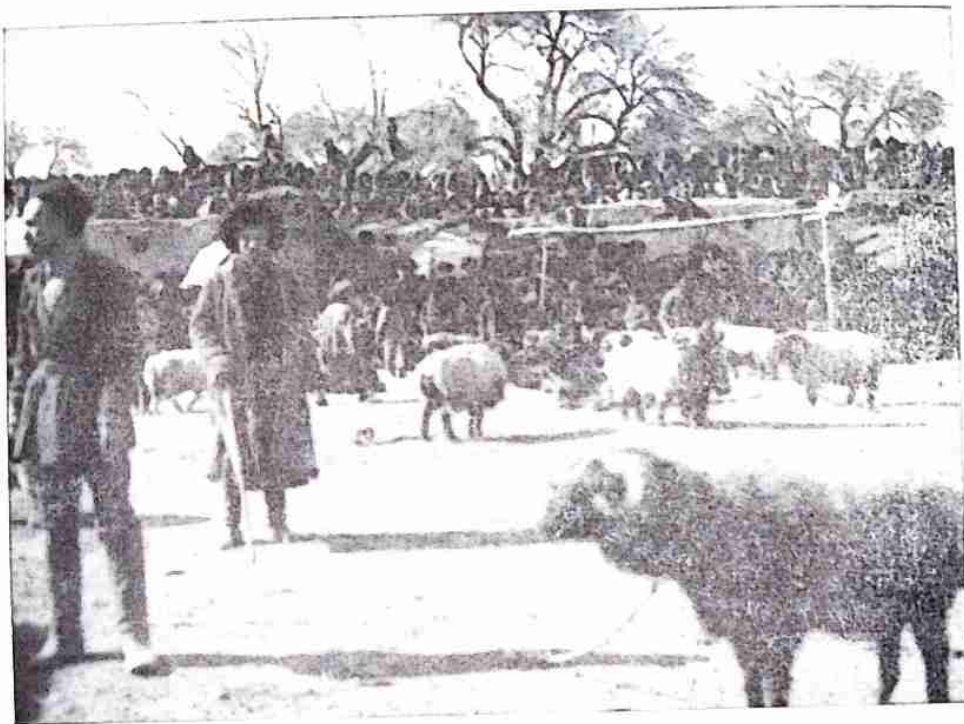
СССР Фанлар Академиясининг Хоразм Археология ва этнография экспедицияси Жонбосқалъа, Бозорқалъа харобаларидан ҳам кўплаб от боши, от фигураси кичик ҳайкалчаларини топган эди². Қўлимиздаги «Отга минаётган чавандоз» ҳайкалчаси қадимги хоразмликларнинг ибтидоий тотемистик урф-одатлари билан боғлиқ отга сиғинишнинг вужудга келганлигини, унинг традиция сифатида қулдорлик даврида ҳам мавжуд бўлганлигини кўрсатади.

Хоразмда эрамиздан аввалги VI асрда, эрамизнинг I асри оралигида қулдорлик ишлаб чиқариши ривожланган эди. Қўлимиздаги бу ноёб санъат ёдгорликлари ўз эрки қўлида бўлмаган, қулдорлар томонидан ишлаб чиқариш қуролига айлантирилган қуллар томонидан юксак дид ва фаросат билан ишланган.

Хоразмда қулдорлик жамияти тараққиётида маданият ва санъатнинг энг юксалган даври — эрамиздан аввалги IV асрдан эра-

¹ С. П. Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 132-бет.

² С. П. Толстов. Древний Хорезм, стр. 78—81.

Хива. Халқ сайиши (XIX аср охири). Х. Девонов фотоси.

Полвонлар кураши (XIX аср охири). Х. Девонов фотоси.

чиқарган бир нарсаси эмасди. Хоразм фани анча илгари вақтлардан бери Шарқ фани тарихида кўзга кўринарли ўринни эгаллаб келмоқда эди»¹.

Хоразм олимлари ислом дини ақидаларига қарама-қарши, табиат билан инсонни эътироф этадилар. Абу Райҳон Беруний христиан, яҳудий ва ислом дини ақидаларига шубҳа билан қаради, айрим ҳолларда қаттиқ танқид қилиб, уларни инкор қилишгача бориб етди².

М. А. Салье кўрсатиб ўтганидек, Беруний «Моддий маданият соҳасида ҳам, маънавий маданият соҳасида ҳам инсониятнинг реал ҳаёти билан бевосита боғлиқ бўлган масалаларга қизиқадиган»³.

Беруний давлатни «идора қилиш ва бошқаришнинг моҳияти балки зolim бошлиқлардан азият чекканларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, бировларнинг тинчлиги йўлида ўз тинчлигини йўқотишдир»⁴, деган фикрни илгари суриб, одилona жамият ўрнатишга чақиради. Замаҳшарийнинг «Ўғит ва насихатларнинг олтин шодалари» номли китобида зolim подшолар, илмга амал қилмаган олимлар, нонсоф амалдорлар, фирибгар савдогарлар ва бошқа текинхўр гуруҳларни савалайди. Шу билан бирга ҳалол, софдил толиби илмлар, меҳнат аҳли, касиб, деҳқон ва ҳунармандларни шарафлаб, уларни улуғлайди⁵.

Кўриниб турибдики, Уйғониш давридаги Хоразм олимлари ижодида инсонни улуғлаш ғояси ўз дунёқарашларининг марка-

¹ С. П. Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 283-бет.

² А. Масолиев, Р. Туробов. Шарқ мутафаккирлари дини ҳақида. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1972 йил, 9-бет.

³ М. А. Салье. Абу Райҳон Беруний. Тошкент, Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашриёти, 1960 йил, 5-бет.

⁴ А. Ж. Шарипов. Берунийнинг жамият ва инсон ҳақидаги қарашлари Беруний ва ижтимоий фанлар, 74-бет.

⁵ М. Оқилов. «Замаҳшарий ҳикматлари». «Фан ва турмуш» журнали, 1975, № 1, 23-бет.

¹ Ўзбекистон ССР тарихи қадимги даврлардан ҳозирги кунларгача, 72—73-бетлар.

да шамол таъсирида уст томони очилиб қолган ер қатрига кўмилган мис тангаларга лиқ тўла ўртача катталиклари кўзанинг ётганини кўриб қолади. У кўзани қўли билан авайлаб ердан чиқариб олади. Аммо кўза очиқ ҳавога чиқарилгандан кейин ўзидан ўзи бир неча майда парчаларга бўлиниб кетади. Ичидаги мис тангалар ҳам кўн асрлар давомида тузли тупроқ ва нам таъсирига бардош бера олмай чириб, майдаланиб кетган бўлади. Шунча кўн тангалар орасидан биттасигина чиримай, қорайган ҳолатда бизгача етиб келган, холос. Уни биз авайлаб тозалашимизда мис танганинг олд томонида Хоразм подшоҳининг сурати намоеи бўлди. Подшоҳнинг ўнг томонига қараб турган соқолсиз тушган сурати тангага зарб қилинган. Унинг бошидаги тожи икки мугузли бўлиб, чиқаётган қуёшнинг мўъжаз шаклига ўхшатиб туширилган. Унинг устига янги туғилган ойнинг тасвири чекилган. Танганинг чап томонига эса чавандоз Сиёвушнинг расми туширилган. Сиёвуш минган отининг олд томонида Сиёвуш томонга қайрилиб қараганча дуторга ўхшаш музыка асбобида берилиб куй чалаётган ёш санъаткор аёл тасвирланган. Бу санъат соҳибаси бошига қадимдан хоразмлик қиз-жувонлар тўй ва байрамларда, сайлларда киядиган жигадор дузийли дўппи (тахия), эгнига эса, узун ва енгил устки кийим кийган.

Сиёвушнинг қиёфаси жуда хира кўринади. Унинг оёқлари узангида эканлиги аниқ кўриниб турибди, холос. От эса ҳаракат қилиб бораётган тарзда тасвирланган. Мутриба аёл эса санъаткорга хос, позик дид билан ўзига жуда ярашадиган кийимларни кийиб олган гўзал малика қиёфасида акс эттирилган.

Тангадаги тасвир исломгача бўлган даврда хотин-қизлар жуда позик ва сеҳрли ҳисобланган, музыка ва қўшиқ куйлаш, рақсга тушиш санъатларини мукамал ўрганиб олиб, уни кўпчилик олдидан завқ-шавқ билан намойиш этганини тасаввур қилишимизга асос беради.

Маълумки, Хоразм Археология ва этнография экспедицияси томонидан ҳам кўплаб тангалар топилган эди. С. П. Толстов ўзининг «Древний Хорезм» номли асарида Хоразм тангаларидаги соқолсиз подшоҳ туширилган тангалар эрамизнинг V—VI асрларига тўғри келишини таъкидлаб ўтган.¹

Топилган тангада соқолсиз Хоразм подшоҳи расми зарб қилинганлиги, Сиёвуш ва музыка чалаётган аёл сурати туширилган томонида қадимги Хоразм ҳарфларида ёзув битилганлиги, танга эрамизнинг V—VI асрларида ясалган дейишимизга имкон беради.

Бу даврда Хоразмда феодал ишлаб чиқариш муносабатлари тараққий қилаётган давр бўлиб, маданият ва санъат ҳам мисли

¹ С. П. Толстов. Древний Хорезм, стр. 202.

кўрилмаган даражада тараққийёт босқичига кўтарилганлиги кўзга ташланади.

Уша давр санъатининг ноёб намунаси бўлган тангадаги музикачи аёл тасвири қадимги Хоразмда халқ театри санъати қадимий илдиэларидан ўсиб тараққий қилиб келганлигини кўрсатади.

Маъбуда Сиёвушнинг олд томонидан жой олган, унинг ҳурматига сазовор, муқаддас отга миниб, гўё мўъжизакор ва сеҳрли куй чалиб маъбудани ўзига сеҳрлаб қўйгудай кучга эга бўлган санъат ҳомийси, гўзаллик тимсоли аёл сиймосини реал тасвирланган бизга номатълум ўша давр санъат устасининг юксак дид эгаси эканини таъкидлаб ўтиш ўринлидир.

Биз учун энг муҳими қадимги хоразмликлар қиёфасини муҳим маданият ва санъат ёдгорлиги ҳисобланган тангадаги подшоҳ ва отда ўтириб музика чалаётган санъат соҳибаси тимсолида тасаввур қилишимизга имконият туғилишидир. Подшоҳнинг қиёфаси ҳозирги Хоразм воҳасида яшовчи европеоид аҳоли группасига кирган ўзбек ва туркманларнинг аралаш типига жуда ҳам ўхшаш кетади. Музика чалаётган аёл эса, ҳозирги хоразмлик раққосаларнинг қадимий Хоразм рақсларини ўйнаш учун тайёрланиб саҳнага чиққан вақтидаги кўринишини эслатади.

Хоразм тангалари гардишига ўзига хос нақш солинганлиги, подшоҳ қиёфаси реал акс этганлиги, Сиёвуший белгиларга эгаллиги, Грек-Бақтрия тангалари типига анча ўхшашлиги то VIII аср бошларигача сақланиб келганлиги билан ажралиб туради.

Ўрта Осиё ва Яқин Шарқ Ренессанси Хоразмда алоҳида кўзга ташланади. М. М. Хайруллаев Ўрта ва Яқин Шарқ Ренессанси IX—XV асрлар орасидаги даврни ўз ичига олишини кўрсатиб ўтган¹.

Татар-мўғул босқини арафасида (1219-1220 йилларда)² Хоразмга келган араб сайёҳи ва географи Ёқут, Хоразмнинг иқтисоди ва маданияти жуда юқори эканлигига тўхталиб, Хоразмнинг аҳоли ўрнашган аксари жойлари, «бозорлари, гамлаб қўйилган нарсалари ва дўконлари бўлган шаҳарлардир. Аҳоли ўрнашган жойлар ичида бозори йўқлари камдан-кам топилди. Шу билан бирга бу ерларда умумий хавфсизлик ва тинчлик-хотиржамлик ҳукмрондир»³, деб ёзган эди.

Ўйғониш даврида Хоразмда савдо-сотик ривожланиши туфайли қишлоқда ҳам, шаҳарда ҳам иқтисодий ҳаёт жонланади. Хоразмда кўпгина янги шаҳарлар ва қишлоқлар вужудга келади, булар тўқувчилик, кулолчилик, мискарлик, чўпкорлик ва бошқа ҳунар-

¹ М. М. Хайруллаев. Шарқ Ренессанси ва Форобий. «Фан ва турмуш» журнали, 1975 йил, № 10, 24-бет.

² История Хорезма с древних времен до наших дней. Ташкент, изд-во «Фан», 1966 г., стр. 76.

³ С. П. Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 193-бет.

пол идишлари синиқлари орасидан қазиб очилди. Топилган хум ичини авайлаб очаётганимизда белкуррак учи гиштга тегди. Квадрат шаклидаги бу пишган гиштни кўтарганимизда кул кўринди.

Бу сирли кулни текшира бошладик. Текширишимиз натижасида ҳақиқатдан ҳам одам суяклари кули экани маълум бўлди. Чунки бу кул ичида одам тишларининг белгилари, қовурга суяклари, болдир суяги қолдиқлари мавжуд эди.

Биз бошқа хумларнинг бир нечасини очиб кўрдик. Хумларнинг ҳаммасида ҳам юқоридаги ҳолнинг гувоҳи бўлди. Бу хумлардаги хок будда дини расм-русумлари асосида жойлаштирилган эди. Хумлар эса қизил лойдан ясалиб, сиртига ҳам қизил ангоба берилган, тўғри ва параллел чизиқлардан нақш сифатида фойдаланилган. Хумлардаги бу услуб Хоразмда Кушон даври маданиятига хос хусусиятдир.

Бу топилдиқ эрамизнинг I—II асрлари оралиғига тўғри келади десак, ҳақиқатга яқин. Чунки эрамизнинг I асри ўрталарида Кушон империяси Хоразм давлати территориясини ҳам эгаллайди. Урта Осиёда вужудга келган бу давлат чегарасини император Канишка (78-129 йиллар) даврида Ҳиндистонгача кенгайтиради.

Император Канишка империя составига кирган барча жойлар учун ягона дин — буддизмни жорий қилади. Буддизм марказлашган Кушон империясининг идеологик қуроли бўлишдек муҳим вазифани ўтайди.

Маълумотларга қараганда, Канишка ҳатто будда динининг ватани бўлган Ҳиндистонда ҳам буддизмнинг кенг тарқалишига муҳим ҳисса қўшади.

Хоразм тарихининг йирик тадқиқотчиси С. П. Толстов ўзининг «Қадимги Хоразм маданиятини излаб» номли асарида ёзишича: Кушонлар даврида ҳам, ундан кейин (то араблар истилосига қадар) ҳам буддизм Урта Осиёда кенг расм бўлган»¹.

Уша даврдаги буддада император Канишканинг ислоҳи билан зардушт динидаги Митра (қуёш худоси), Мао (ой худоси), араб, яҳудий ва сурияликларнинг ҳосилдорлик худоси Нанайян ва бошқалар мавжуд бўлган.

Хоразм III асрнинг бошларида Кушон империясидан ажралиб чиқиб, мустақил давлат сифатида сиёсат юргизади.

Юқорида келтирилган санъат ёдгорликлари кишилик жамияти ривожланиб борган сари, дин ҳам ўзгариб, кўп худодликдан якка худодликка ўтилганлигини исбот этади.

Биз учун энг муҳими Хоразмда қулдорлик ижтимоий-иқтисодий формацияси даврида халқ театри маданиятнинг ажралмас қисми сифатида тараққий этишидир.

¹ С. П. Толстов «Қадимги Хоразм маданиятини излаб», 164-бет.

Театршунос олим Г. Гоянинг кўрсатишига қараганда, қўшни халқлар билан грекларнинг иқтисодий-маданий муносабатлари натижасида қадимги мустақил ривожланган грек—эллин театри намунаси таъсирида эрамизгача бўлган IV асрда Сурияда, III асрда Римда, III—II асрда Бақтрияда, I асрда Арманистонда театр вужудга келади.¹

Келтирилган фактлар ривожланишда Бақтриядан олдинда бўлган Хоразм ибтидоий жамоа даврида ибтидоий театр куртаклари пайдо бўлган бўлса, эрамиздан аввалги IV—III асрларга келиб шаклланиш даврига қадам қўяди, эрамизнинг III—IV асрларига келиб эса махсус томоша кўрсатиш залларига эга бўлади. Беруний ҳам Эронда «кўса» деб аталган киши йиртилган иштон ва эскирган либослар кийиб ўзини хунук кўрсатиб эшакка миниб, ҳатто қиш вақтида ҳам «Елпигич билан елпиниб, одамларга кўринар, одамлар ундан қаттиқ кулишиб, унга сув сепар, қор отар эдилар»,² деб ёзади.

Беруний кулги ва масхара сўзининг маъносига ҳам тўхталиб, «...ўхшатиладиган нарса қиёс қилинган нарсага ўхшаса кулги ва масхара бўлиб чиқар эди»,³ деб таъкидлайди.

Бу эса бизга Хоразм халқи орасида қўшиқ, ўйин-кулги ва масхарабозлик қадимдан давом этиб келган традиция дейишимизга имкон беради.

Эрамизнинг V асрларида Урта Осиёда, шу жумладан, Хоразмда ҳам феодал ишлаб чиқариш муносабати вужудга келади.

Ф. Энгельс феодализм давридаги ишлаб чиқаришни қуйидагича характерлаб берган эди: «Урта аср жамиятида, айниқса унинг биринчи асрларида, ишлаб чиқариш асосан шахсий истеъмолга қаратилган эди. Қишлоқда бўлгани сингари, шахсий қарамлик муносабатлари мавжуд бўлган жойларда эса ишлаб чиқариш феодализмнинг эҳтиёжларини ҳам қондирар эди»⁴.

Хоразмда бу даврда аристократлар томонидан қурдирилган улкан ва ваҳимадор истеҳкомлар деҳқонларнинг пастак қўргонларини ортда қолдириб кетади. V-VI асрларда Хоразм феодал ижтимоий тузуми, хўжалик, турмуш ва сиёсий ҳаётни кескин суратда ўзгариб кетиш процесси жадаллашиши кўзга ташланади. Бу тараққиёт ўша даврдаги Хоразм ҳукмдори сурати туширилган тангаларда ҳам ўз аксини топган.

Ҳамза номидаги мактаб ходими А. Қозоқов 1984 йилда Эллиқалъа районидаги Қирққизқалъа харобалари яқинидаги қум-барханлар ўрнашган жойдан ўтиб бораётганда тасодифан тақирлик-

¹ Г. Гоян. Театр Средневековой Армении. Москва, 1952 г., стр. 402—403.

² Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, I том, 263-бет.

³ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, I том, 340-бет.

⁴ Ф. Энгельс. Анти-Дюринг, 266-бет.

Никоҳ тўйида созандалар минган аравада ўйин (XIX аср охири). Х. Девонов фотоси.

Л. Авдеева ибтидоий даврдаги овчилик билан боғлиқ рақсларнинг вужудга келишига тўхталиб: «Муваффақиятли овдан кейин одамлар гулхан атрофида тўпланишиб бир-бирларига ов ҳақида сўзлашар, сўз етишмай қолганда эса кун давомида эсида сақланиб қолган нарсаларни, воқеа-ҳодисаларни енгил тана ҳаракатлари билан кўрсатишар эди. Булар эса илк рақслар эди»¹,— деб ёзган эди.

Шу нуқтан назардан қараганда «Чағаллақ» рақс пантомимасининг келиб чиқиш даврини ибтидоий жамиятда кишиларнинг чағаллақ тотемига топинишидан изламоқ керак.

«Биринчи чақмоқтош,— деб ёзган эди Ф. Энгельс,— одам қўли ёрдами билан пичоққа айлангунча, эҳтимол, шундай узоқ давр ўтиши лозим бўлгандирки, унга нисбатан бизга маълум бўлган тарихий давр жуда қисқадир. Лекин ҳал этувчи қадам қўйилган, қўл озод бўлган эди ва энди у янгидан-янги ҳунарларни ўргана

¹ Л. Авдеева. Узбек рақси, меҳнат рақси. «Меҳнат ва турмуш» журнали, 1970, № 4, 10-бет.

оладиган бўлди, шу туфайли ҳосил қилинган катта эпчиллик эса наслдан-наслга ўтиб, бўғиндан бўғинга орта борди»¹.

Даврлар ўтиши билан кишиларда «ҳосил қилинган катта эпчиллик» туфайли «Чағаллақ» рақси бизнинг асримизгача авлоддан-авлодга ўтиб, тасвир объектини ўзгартмай сайқал топиб етиб келади.

Уйғониш даври театрининг вужудга келишида «мақомлар»нинг роли ҳам катта бўлган. Санъатшунос И. Акбаров ва Ю. Конларнинг кўрсатишича, мақомлар санъатнинг синтетик (сунъий) турларидан биридир. Мақомлар қадимдан бошлаб чолғучилар, ашулчилар ва раққосларнинг иштирокида ижро қилиниб келинган².

А. Корсаковнинг кўрсатишича, исломгача бўлган даврдаги «Парда» термини араблар Урта Осиёни босиб олганидан кейин арабча «мақом» сўзига алмаштирилган³. Кишилар илгари қуёшга худо деб сўғиниши⁴ натижасида юзага келган урф-одат билан боғлиқ музика куйи, ашуласи, муқаддаслашган рақси, кун ва тун алмашинувини ўзида акс эттириши натижасида аввалги маъносини йўқотса ҳам келиб чиқишини исботлаб ўрта асрнинг охирларигача ижро қилиниб келинган⁵.

Қадимги классик 12 мақомни ижро қилувчилар бир сутканинг маълум вақтида, маълум мақомларни ижро қилиш учун турли рангли кийимлардан мосини кийиб, шунга тўғри келадиган парда ҳам тутганлар⁶.

Бизнингча, улар Ахурамазданинг ёмонликка қарши курашини ижро қилиш давомида ифодалаб берганлар ва унга ёрдам бўладиган ҳаракат деб ўйлаганлар. XVIII—XIX асрларгача Хоразмда «Шашмақом» шакллангунча ўн икки мақом кенг тарқалган эди⁷.

Бизнинг давримизгача етиб келган Хоразм «Мақом уфори» рақслари етти бўлимдан иборат бўлиб, турли ўйин йўллариغا эгадир. «Норим-норим» рақс бўлимида анорнинг шабадада биринкетли тебраниб туриши рамзий ифодаланса, «Садр норим-норим» рақсида ёш-навқирон кишининг бевақт ўлимига бағишланган садр тушиш маросими тасвирланади. Учинчи бўлим «Оразибор рақси» деб номланиб, юз-қиёфа ўзгаришига эга. Унда хотин-қизлар чеҳрасида пайдо бўлган қўрқинч аломатлари ифодаланган. Тўртинчи

¹ Ф. Энгельс. Маймуниинг одамга айланиш процессида меҳнатнинг роли, 5-бет.

² И. Акбаров, Ю. Кон. Хоразм мақомлари, VI том. Тошкент, Ўзбекистон ССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1958 йил, 241-бет.

³ А. Корсакова. Узбекский оперный театр. Ташкент, Государственное издательство художественной литературы УзССР, 1961 г., стр. 19.

⁴ Геродот. История в девяти книгах, стр. 79.

⁵ А. Корсакова. Узбекский оперный театр, стр. 16.

⁶ А. Корсакова. Узбекский оперный театр, стр. 20.

⁷ М. Раҳмонов. Узбек театри тарихи, 25-бет.

Маълумки, Хоразм 1044 йилдан то XII аср бошларигача салжукийлар давлати составида эди. Хоразм султони Оғез (1127-1151) Шарқда қорахитойлар Ўрта Осиёга қилган ҳужумидан фойдаланиб, Хоразмни салжукийлардан ажратиб олади ва ҳақиқатан ҳам унинг қудратини оширишга интилади¹.

Текаш (1172—1200) ва унинг ўғли Аловуддин Муҳаммад II (1200—1220) ҳукмронлик қилган даврда Хоразм империясининг территорияси кенгайди, иқтисодий ва сиёсий қудрати кучаяди. С. П. Толстов «Хоразм ренессанси» (Уйғониш даври) санъатининг жуда юксакликка кўтарилганлигини кўрсатиб, «бу санъат Ўрта Осиё, Эрон ва Волгабўйинининг кейинги бадний маданияти тарихига кучли таъсир кўрсатди»², деб ёзган эди. Шундай маданият юксакликка кўтарилган жойда театрининг ҳам бўлиши тасодифий ҳол эмас, албатта. Хоразмдаги уйғониш даври маданияти антик Қўйқирилганқалъа ва Тупроққалъа маданиятининг қонуний ривожланишининг натижасидир. Ф. Энгельс ўрта асрлардаги Италияда бўлган Уйғониш даврини таърифлар экан, «санъат мислсиз даражада юксалди, бу юксалиш гўё классик қадим замоннинг шуъласи бўлди ва кейинчалик унга эришиш асло мумкин бўлмади»³, деб ёзган эди.

Эрамиздан аввалги I аср ва эрамизнинг IV асри бошларига тўғри келадиган Тупроққалъадан арфачи аёл хонаси⁴ ва «Ниқоб билан рақс тушувчилар»⁵ залидаги сахна санъатининг ўрта асрдаги тараққийси «каптархона» типдаги театри вужудга келтиради. М. Раҳмонов «Ўзбек театри шарқдаги энг қадимий театрлар саногидадир»⁶ деганида тамомила ҳақли эди.

А. Л. Троицкая ҳам Ўзбекистонда халқ театри қадимги халқ театрининг давоми эканлигини таъкидлаб кўрсатади⁷.

Келтирилган мисоллар Уйғониш давридаги Хоразм театрларида музикачилар жўрлигида кичик халқ оғзаки драмалари, масхарабозлик ўйинлари, «Коса ўйини», «Чағаллақ» ўйини пантомимаси, «Ашшадарози»⁸ ўйини, «Лазги» ўйини мақом айтиш билан боғлиқ кўшиқчи ва раққосалар санъати намоён этилган деган фикрни илгари суришга имкон беради. «Хоразм ўйинларининг

Полвоннинг Айнқ билан кураши (XIX аср охири). Х. Девонов фотоси.

ибтидоийлиги сақланган»¹ лиги учун уларнинг қадимийлигини аниқлаш қийин эмас.

XIX асрнинг иккинчи ярми бошларида Хоразмга келган рус сайёҳи Е. Килевейн ўйинлар пантомимадан ташкил топган бўлиб, унда қўл ва бош оёққа нисбатан кўпроқ ҳаракат қилади² деб ёзганида «Чағаллақ» рақсини ҳам кўзда тутган бўлиши керак.

Чунки Хоразмда 30-йилларгача ўйналиб келинган «Чағаллақ» ўйини пантомимасида раққос балиқчи қушнинг балиқ тутиш пайтидаги ҳаракатини пиёла (ёки дўппининг) атрофида бўйинини чўзган ҳолда икки қўлини қанот қилиб, пирпиратиб, қушдай овоз чиқариб, ҳаракат ва имо-ишоралари билан ифодаб беради. «Чағаллақ» ўйини балиқчи қушнинг балиқ тутишини кўрсатиш билан тамомланади³.

¹ Декада узбекского искусства. «Советская этнография», 1937 г., № 4, стр. 202.

² Е. Килевейн. Отрывок из путешествия в Хиву и некоторые подробности о ханстве во время правления Сеид Муҳаммад хана 1856—1860 гг. «Туркестанский сборник», том 388, СПб., 1883, стр. 7.

³ Декада узбекского искусства. «Советская этнография», 1937 г., № 4, стр. 202.

¹ Ўзбекистон ССР тарихи қадимги даврлардан ҳозирги кунларгача. Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1974 йил, 83-бет.

² С. П. Толстов Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 293-бет.

³ Ф. Энгельс. Табиат диалектикаси. К. Маркс ва Ф. Энгельс. Уч томлик танланган асарлар, 3-том. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1981 йил, 42-бет.

⁴ С. П. Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 190-бет.

⁵ С. П. Толстов. Ҳша асар, 349-бет.

⁶ М. Раҳмонов. Ўзбек театри тарихи, 3-бет.

⁷ А. Л. Троицкая. Народный театр Узбекистана. Рабочая хроника Института востоковедения за 1943 год. Ташкент, 1944 г., стр. 33.

⁸ Ашшадарози — қадимги Хоразм тилида узун бўйли маъносига эга.

зий нуқтасига кўтарилади. Улар турли халқ тилларини ўрганганлар, турли мамлакатларга саёҳатлар қилганлар.

«Уша замоннинг улуғ кишилари орасида,— деб ёзган эди Ф. Энгельс,— узоқ саёҳатлар қилмаган, тўрт ёки беш хил тилда гаплашмаган, ижодиётнинг бир неча соҳасида донг чиқармаган битта ҳам киши бўлмаган деса бўлади»¹.

Абу Райҳон Берунийнинг ўзи Хоразм, араб, форс, сурийий, юнон-грек, ҳинд тилларини мукаммал билган. «Сайда» номли асарида «дори моддаларининг ўттиз бир тил ва лаҳжада келтиради. Бу эса унинг жуда кўп тиллардан хабардор эканини кўрсатади»².

Беруний фаннинг ҳамма соҳаларида самарали ижод этган.

Академик Н. Ю. Крачковский кўрсатганидек: «У қизиққан соҳаларини санаб чиқишдан кўра, қизиқмаган соҳаларини санаб чиқиш осонроқдир»³.

Хоразмдан XII ва XIII аср бошларида етишиб чиққан Муҳаммад ибн Умар ал Жағмний, Фахриддин Муҳаммад ибн Умар Розий, Абу Бакр Абулҳақир ибн Абдурахмон Журжоний, Зайниддин Абу Иброҳим Хурқоний каби олимлар фаннинг турли соҳаларида ижод қилиб, дунё маданиятига бебаҳо ҳисса қўшдилар⁴.

Хоразмда Уйғонинг даврига онд кўпгина моддий ёдгорликлар ҳозиргача сақланмоқда.

СССР Фанлар Академиясининг Хоразм археология ва этнография экспедицияси С. П. Толстов бошчилигида олиб борган кўп йиллик текширувлари натижасида феодал қўرғонларини ва унга яқин ёки туташ қурилган Т ёки П ҳарфи шаклидаги биноларни топади. Бу биноларнинг ички томони жуда кўп аркли токчалар билан тўлганлиги учун маҳаллий аҳоли уларни каптархона⁵ деб атаб келган. Каптархоналар бўйи 6-8 метрдан 25-30 метргача бўлиб, эни 3 метр атрофида бўлган.

«Каптархона» биноси бир ёки икки қаватли бўлиб, унинг фақат бир томонидан кириб чиқилган, холос. «Каптархона» деворлари ташқи томондан сувалган, унинг устидан эса нақшлар ёки қатор горельеф ярим устуллар билан тўлдирилган бўлиб, афри-

гийлар архитектурасининг ярим устунига безаклар ҳам қўшилган¹.

1971 йилда Қорақалпоғистон АССР санъат музейи ходимлари СССР Фанлар Академияси археология ва этнография экспедицияси билан бирга ҳозирги Эллиққалъа районидagi Қаватқалъа яқинида археология ва этнография текширишларини давом эттирдилар.

Бу ердан XII-XIII аср бошларида қурилган катта қишлоқ уйи қазиб очилди. Унинг шимоли-ғарбий чеккасида туташ қурилган Г ҳарфи шаклидаги «каптархона» ҳам топилди. «Каптархона»нинг баландлиги 4 метр бўлиб, ичкараси пишган гинт билан пол қилинган. «Каптархона»нинг ичкарасидан жанубий ва шарқий деворларига туташ баландлиги ва кенлиги 0,5 метр келадиган курси ўрнида пишган гинтдан супача ишланган. «Каптархона» деворларига полдан 60 см баландликда 20 (30) × 25 см ҳажмида чиройли қилиб токчалар ўйилган. Бино девори алебастр билан сувалиб, очиқ ҳаворанг, қизил ва қора бўёқлардан декоратив орнаментлар билан безашда фойдаланилган. Безаклар қандайдир ўсимликлар мотивини эслатади².

С. П. Толстов «каптархона»лар афригийлар давридаги ҳарбий функциясини оғбор ва меҳмон кутиш билан боғлиқ тапталар ўтказиладиган жой бўлиш функциясига бўшатиб берганлигини таъкидлаган эди³.

Р. А. Садоков «Қадимги Хоразмнинг музыка маданияти» номли асарида «каптархоналар» музыканинг акустик⁴ харақтерига мослаштириб қурилган деб кўрсатади⁵. Бизнингча, «каптархона»лар Уйғонинг даври театри биноси вазифасини бажарган бўлиши керак. Айниқса, Қаватқалъа яқинида топилган феодал қўрғонлар ёнидаги «каптархона»ларнинг дид билан безатилгани, унда томошанин ўтирадиган супачаларнинг ҳам бўлиши фикрининг яққол далили бўла олади. XII аср ва XIII аср бошларида қурилган феодал қўрғонлар декоративлиги билан ажралиб туради.

Бу даврда Эллиққалъа воҳасида қурилган феодалларнинг қўрғонлари ҳамда майда ер эгалари ва деҳқонларнинг истеҳкомсиз чорбоғлари жамиятда рўй берган иерархик табақаланишнинг ишончли манзарасини чизиб беради⁶.

¹ Ф. Энгельс. Табиат диалектикаси. К. Маркс ва Ф. Энгельс. Уч томлик танланган асарлар. 3-том. Тошкент. «Ўзбекистон» нашриёти, 1981 йил, 42-бет.

² А. Ж. Ирисов. Кириш сўз. Абу Райҳон Беруний ҳикматлари. Тошкент. «Еш гвардия» нашриёти, 1973 йил, 7-бет.

³ Цитата И. Абдуллаевнинг «Беруний ва унинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асари номли мақоласидан олинди. Қаранг: Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, I том, 12-бет.

⁴ Х. Сиддиқов. Хоразм мутафаккирлари фан ва дин ҳақида. Тошкент. «Қизил Ўзбекистон» ва «Ўзбекистон сурҳ» бирлашган нашриёти, 1960, 25-бет.

⁵ С. П. Толстов. Древний Хорезм, стр. 160.

¹ С. П. Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 299—300-бетлар.

² Е. Е. Неразик, И. В. Савицкий, Ю. П. Манылов. Раскопки в зоне средневекового капаля Гавхорэ 1971 г. Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1975, № 4, стр. 54—56.

³ С. П. Толстов. Древний Хорезм, стр. 164.

⁴ Акустик — яхши эшитилиши.

⁵ Р. А. Садоков. Музыкальная культура древнего Хорезма, стр. 6.

⁶ С. П. Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 300-бет.

уруғи станцияси ташкил қилади. Натижада Хиванинг Россия билан иқтисодий алоқаси янада ривожланади.

М. И. Пўлдошевнинг кўрсатишига қараганда Россия экономикасининг таъсири натижасида Хива хонлигида феодал ишлаб чиқариш усули ҳукмрон бўлиб турган бир шароитда товар-пул муносабатлари пайдо бўлди ва ривожлана бошлади¹.

Хоразмда саноат корхоналарининг вужудга келиши оз бўлса-да, маҳаллий ишчиларнинг етишиб чиқиши уларнинг рус ишчилари билан, рус халқи билан яқинлашувига олиб келди. Натижада XIX асрнинг охирларидаёқ демократик ғоялар тарқалди, феодал тартибларидан норозилик кучайди.

1905—1907 йиллардаги рус революциясининг таъсири натижасида Хивада ҳам миллий озодлик ҳаракати янги босқичга кўтарилди.

Хивадаги миллий озодлик ҳаракатида икки оқим, икки тенденция кўзга кўринади. Биринчиси, ишчи-деҳқон билан революцион демократик интеллигенция ҳаракати, иккинчиси, буржуазиянинг пантуркист ва панисламист байроғига яширинганлар раҳбарлик қилган миллий ҳаракатидан иборат эди.

Буржуазия революцион шiorлар билан чиқса ҳам революциядан кўрқар эди. Чунки мулк эгаллиги уни феодал табақаларга яқинлаштириб қўйганди.

Хива хонлигидаги ишчи ва деҳқонлар ҳаракати билан демократик ғоялар ҳам кучаяди. В. И. Ленин: «Ҳар бир миллий маданиятда гарчи ривожланмаган бўлса-да, демократик ва социалистик маданият элементлари бор, чунки ҳар бир миллатда меҳнаткаш ва эксплуатация қилинувчи омма бор, бу омманинг турмуш шароити муқаррар суратда демократик ва социалистик идеологияни туғдиради»², деб ёзган эди.

Хоразм воҳаси халқларида ҳам ана шундай демократик маданият намояндаларидан бўлган Полвон Ниёз Муҳаммад Мирзабоши Комил Хоразмий (1825—1899), Хоразмда биринчи матбаачи Отажон Абдалов (1856—1940), Бердақ (1827—1900), Аваз Утар ўғли (1884—1919), Аяпберган Мусаев (1880—1936), Дурди Қилич, Хажар бахши ва бошқалар халқларнинг норозилигини ўз асарларида ифодалаб бердилар, хон зулми ва унинг деспотик тартибларини қораладилар³. Бу ҳол халқ театрига ҳам таъсир қилмай қолмади. Халқ театри кўшиқ ва ўйинларида эзувчи синф кирди-корларини очиб кўрсатарди.

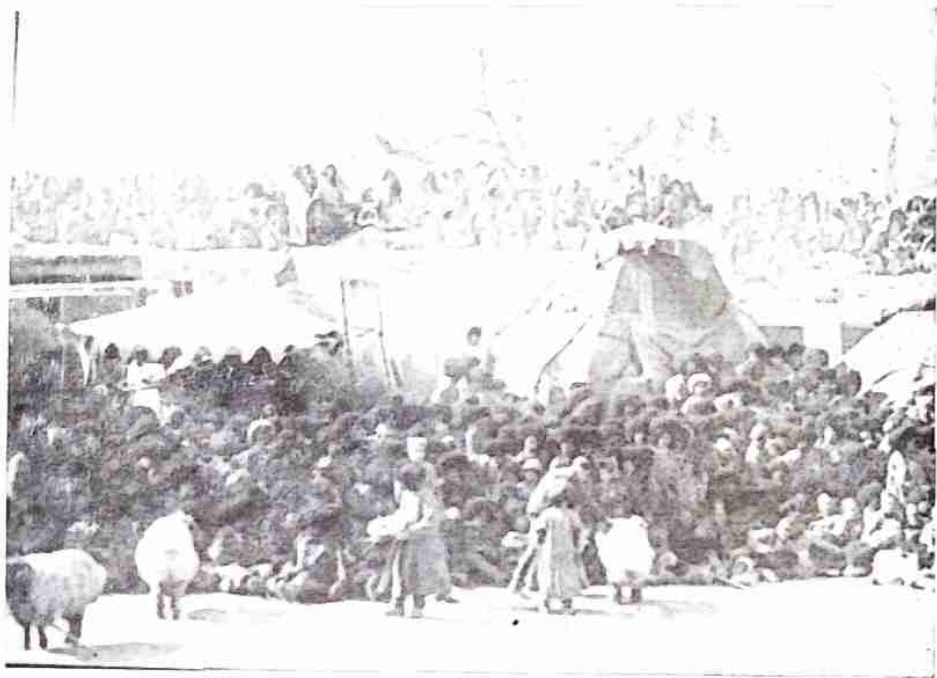
¹ М. И. Пўлдошев. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. Тошкент, 1959 йил, 96-бет.

² В. И. Ленин. Миллий масала тўғрисида танқидий мулоҳазалар. Тўла асарлар, 24-том, 139-бет.

³ Г. Непесов. Из истории Хорезмской революции 1920—1924. Ташкент, Гос. изд-во Узбекской ССР, 1962 г., стр. 70.

Аёл созанда ва аёл кўшиқчи (XIX аср охири). Х. Девонов фотоси.

Тўй давраси бошланishi (XIX аср охири). Х. Девонов фотоси.

1873 йилда Хивада бўлган А. Копцева ҳам кема ўйини ҳақида қизиқарли маълумот беради. «Одам кўп, гавжум сайил... Иккита хитойча қайиқ «шланиб, тепасига соябон ясалган ва қоғоз ёпиштирилиб бўялган қайиқ ичига фонарлар осилиб, соябон тагида хитой кийимида бир аёл ўтиради. Бир неча киши қайиқларни кўтариб томоша майдонига олиб келадилар. Бу қайиқ тунда жуда чиройли манзара тугдиради. Томошанинг бошқа қатнашчилари ҳам чиройли кийимларини кийиб, ясаиб олганлар. Ҳамма ашула айтади, ўйнайди гўё қайиқ «сузади», хурсандчилик авжига чиқади. Сўнгра ниқоб кийган «девлар» пайдо бўлади, улар ҳам ўйнайди. Ҳаммаёқни музика, ашула, кулги товушлари қоплаб олади. Томоша ярим кечагача давом этади»¹. Кема ўйинининг келиб чиқиши Хоразмда кеманинг ихтиро қилинишига бориб тақалади. М. О. Косвеннинг кўрсатишига қараганда дастлабки кема ибтидоий жамоа даврида ихтиро қилинган².

¹ А. Копцева. Походные записки жены казачьего офицера. Журнал «Русский вестник», т. 120, 1875, декабрь, стр. 838.

² М. О. Косвен. Очерки истории первобытной культуры, стр. 118.

Кеманинг сувда сузиши эса кўпгина табиий ҳалокатлар, муваффақиятлар билан боғлиқ гайритабiiий кучларга топнишига ҳам йўл очган. Г. П. Снесаревнинг кўрсатишига қараганда қадимги хоразмликлар исломгача бўлган даврда Амударё ҳомийси Авдвисура Анахита ва сув остидаги ёвуз куч эса Араллар деб ҳисоблаганлар¹.

Бизнингча, «Кема ўйини»даги девларнинг ниқоб кийиб ўйинга тушиб хурсандчилик қилишлари қадимги хоразмликларнинг Аралларни ёвуз ниятдан қайтариш, ўзларига ром қилиб олиш мақсадида қилган ҳаракати традиция сифатида халқ театри майдони саҳнасида XIX аср охирларигача етиб келган бўлиши керак.

М. Раҳмоновнинг берган маълумотига қараганда Хоразмда Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) ҳукмронлик қилган даврда (1865—1910) театр ҳаёти бирмунча ривожланган. Хоннинг ўзи шоир ва бастакор бўлганлиги учун ўз пойтахтига созанда, шоир ва ҳофизларни, масхарабоз актёрларни тўплаб ижод қилдирган².

Муҳаммад Юсуф Девонзода Харратов ва Бекжон Раҳмонларнинг кўрсатишига қараганда, Муҳаммад Раҳимхон II Хивада Хоразм ашулачилари, созанда ва масхарабозларнинг кўригини ўтказиб, голиб чиққанларни қимматбаҳо совғалар билан тақдирлаб турган³.

Урта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши ва Хива хонлигининг 1873 йилда Россия протекторатига ўтиши, хонликдаги Амударёнинг ўнг қиргоғи бўйлаб яшаётган халқларнинг рус халқи билан ўзаро алоқа боғлаши Хоразм халқининг демократик йўналишидаги маданият куртакларининг тараққий қилишида муҳим воқеа бўлди.

Ф. Энгельс 1851 йилнинг 23 майида К. Марксга ёзган хатида «...Россия Шарққа нисбатан чиндан ҳам прогрессив роль ўйнайди»⁴,— деб таъкидлаб ўтган эди.

Россия буржуазияси Урта Осиё бозорларига кўплаб моллар чиқарар, саноат учун пахта хом ашёсини Марказий Россияга олиб кетар эди.

К. Маркс: «Сотувчининг молини сотиб олувчи бўлмаса, ҳеч бир киши мол сота олмайди»⁵,— деб кўрсатади.

Рус буржуазиясининг манфаатини кўзлаган Россия Хива хонлиги территориясида савдо-сотиқ, саноат фирмалари, ипак қурт

¹ Г. П. Снесарев. Под небом Хорезма, стр. 107.

² М. Раҳмонов. Ўзбек театри тарихи, 56-бет.

³ М. Ю. Девонзода Харратов ва Бекжон Раҳмон. Хоразм муслиқ тарихчаси. Москва, 1925 йил, 45—46-бетлар.

⁴ Ф. Энгельс К. Марксу, 23 мая, 1851. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, изд. второе, том 27, стр. 241.

⁵ К. Маркс. Капитал. 1-том. Тошкент, Ўзбекистон ССР Давлат нашриёти, 1955 йил, 131-бет.

«Қоврун-қоврулмоқ» маъносига эга бўлиб, унда ўлим маросими ўз аксини топган. Бешинчиси «Ут» («Пламя») рақси оловга сингиниш маросимини ўзида ифодалайди. Олтинчиси «Гўсфанд» рақси қўй ўлимга бағишлангандир. Умуман, мақом уфори рақслари ибтидоий диний эътиқод билан боғлиқ вужудга келганлиги кўзга ташланади. Санъатшунос олим Л. А. Авдеевнинг фикрига қараганда, қадимий Хоразм рақсларидан иборат «Мақоми уфори»си IX—XI асрларда тартибга солиниб, бирин-кетин ўйналадиган тўп-лам-сюнта шаклига келтирилади¹.

Бу эса бизда уйғонини давридаги Элликқалъа воҳасида қурилган феодак театри бинолари саҳнасида, «мақоми уфори» музикали рақслари ҳам ўйналган, деган фикрини уйғотади.

XII—XIII асрларда Хоразмда вужудга келган маданият бойликлари Чингизхон (XIII аср), Темурланг (XIV аср) юришлари даврида вайрон қилинди. Асфандиёрхон (1623—1643) ва Абулғоziхон (1645—1663) даврида Хоразмнинг пойтахти Гурганж (Урганч)дан Хивага кўчирилди.

Хивада Араб Муҳаммад мадрасаси (1616), Анушахон мадрасаси (1657), Хуржун мадрасаси (1688), Шерғоziхон мадрасаси (1718—1719), Оллоқулихон мадрасаси (1830—1838) ва бошқа иншоотлар қурилади. Булар ўзига хос халқ меъморчилиги ёдгорлиги сифатида юзага келган².

XVIII—XIX асрларда Хоразмда реакцион феодак клерикал адабиётига қарши курашда халқ манфаатини, Ватан манфаатини ҳимоя қилган меҳнаткаш халқнинг феодакларга қарши кураши, орзу-умидларини ифодалаган прогрессив адабиёт ўсиб камол топади. Равнақ, Андалиб, Роқим, Нишотий, Мунис, Зийрак, Огаҳий асарларида прогрессив гоялар илгари сурилади.

XVIII—XIX асрларда Хоразмда музика ва рақс санъати ривожлана борган.

Хоразмлик Муҳаммад Хоксор «Мунтахабал луғат» асарида кўрсатишича, Хоразмда хилма-хил нағма ва суруд (қўшиқ)лар бўлган³.

Хоразм тарихига оид «Риёз-уд-даула» асарида Олло Қулихон (1825—1842) ўғил уйлантириш тўйида 1835 йилда созанда ва бозанда (масхарабоз)лар санъати туфайли меҳмонлар хурсанд бўлиб қаттиқ кулганлари ҳақида маълумот берилган⁴.

Хоразмдаги халқ театри тараққиётига бошқа ўзбек хонликлари ҳам қизиқа бошлаган.

М. Раҳмоновнинг ишончли далилларга асосланиб берган маълумотига қараганда, Қўқон хони Муҳаммад Умархон (1809—1822) ўз пойтахтига Хивадан машҳур созанда ва бастакор Худойберди устозни олдириди. Худойберди устознинг тавсияси билан Қўқон хони Мадалихон (1822—1842) хивалик созанда ва бастакорлар Солиҳбек ва Мўминбекларни Қўқонга олдиради¹. Улар Қўқонда хон саройида ва халққа хизмат қилиш билан бирга кўплаб созанда ва бастакорларни етиштириб чиқарганлар.

1819—1820 йилларда Хивада бўлган рус гвардия капитани Николай Муравьев Хивадаги халқ театри ҳаётига қизиқади: «Халқ орасида бой-бадавлат кишиларининг яқинлари ичида аҳволи ночор кишилар қўшиқ айтиши, эртак сўзлаши, соз чалиши, ўйин билан ўз хўжайинига завқ-шавқ бериши бурунги замонда ўтган қаҳрамонларнинг мардликларини мақташи зарур экан. Қўшиқ айтиш кечаси билан давом этади. Уй эгаси ва меҳмон қимирламай уни чуқур ўйчан ҳолда тинглайди»², деб ёзган эди.

Рус савдогари Абросимов Муҳаммад Аминхон (1846—1855) саройига қарашли боғлардан бирида меҳмон бўлиб, чодир рўпасида қурилган Супа (эстрада)да музика чалиниб кўғирчоқ ўйини кўрсатилганини, сўнг уларни икки раққоса алмаштирганини, ундан кейин арқон устида бир раққос ўйнаганини, охирида ҳофиз чиқиб ашула айтганини ёзади³.

Венгер олими ва сайёҳи А. Вамбери Хива хони Саид Муҳаммадхон (1856—1864) саройида масхарабоз, созанда ва гўяндларни кўрганлигини ёзади: «Кечки овқатдан кейин ашулачилар, созандалар ёки қизиқчилар келиб, хоннинг кўнглини очадилар. Хивада ашулачиларга катта ҳурмат билан қарайдилар. Ёлғиз Туркестондагина эмас, балки ислом Шарқида ҳам улар машҳурдирлар. Икки соатдан кейин хон ҳарамига ёки ётоғига кириб кетади»⁴. 1870 йилда асир тушиб Хивада икки йил яшашга мажбур бўлган Илья Ильичков бозор майдонларида, кўчаларда, шаҳар ташқарисида сайил ва байрамларда жуда кўп созанда, гўянда, раққос актёрларнинг иштирокида томоша ташқи. қилинганлигининг гувоҳи бўлган эди⁵.

¹ М. Раҳмонов. Ўзбек театри тарихи, 44, 45-бетлар.

² Путешествие в Туркмению и Хиву в 1818 и 1820 годах гвардейского штабе-капитана Николая Муравьева, посланного вьсми страны для переговоров. Ч. 1, 2. Туркестанский сборник, т. 269, стр. 305—306.

³ Летопись и разные известия. Рассказ торговца Абросимова о поездке его в Хиву. Туркестанский сборник, т. 83, СПб., 1873, стр. 143.

⁴ А. Вамбери. Очерки Средней Азии, стр. 87.

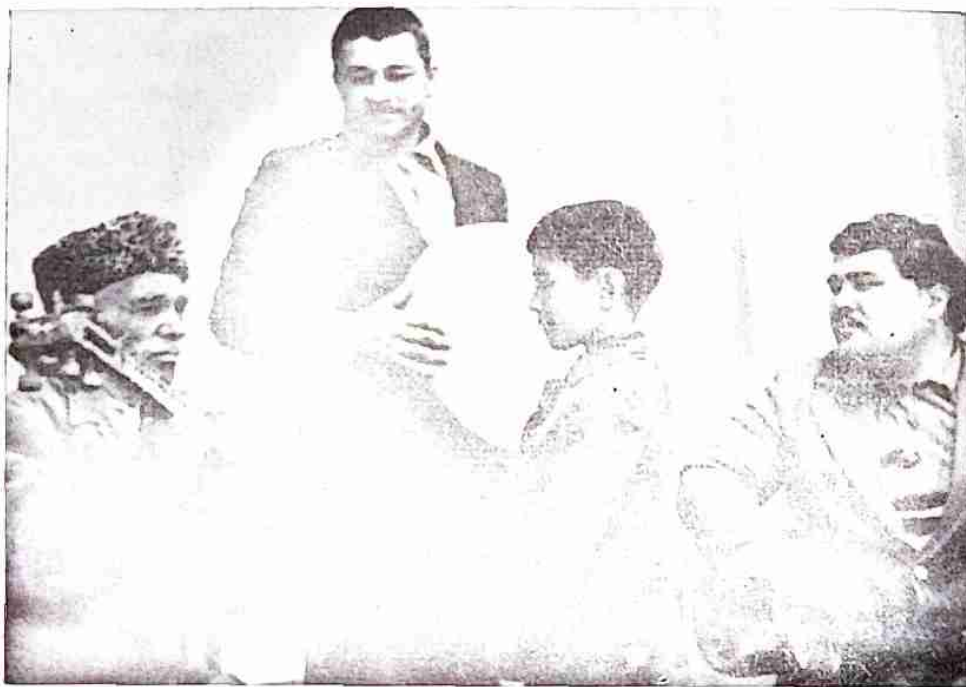
⁵ Илья Ильичков. Рассказ пленных Хивы. «Биржевые ведомости», 1873, № 108.

¹ Л. А. Авдеева. Введение в кн: Р. Каримова. Хорезмский танец, стр. 13.

² В. А. Булатова, И. И. Ноткин. Хива обидалари. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1972 йил.

³ В. А. Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб. Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1964 йил, 99-бет.

⁴ Риёз-уд-даула. ЎзССР Фанлар академияси шарқшунослик институти, инв. № 5361, 330а, 330-бет.

Бола бахши Абдуллаев ўғилларига халқ дostonларини куйлаш услубларини ўргатмоқда (1982 йил).

лар қизларга ўхшаб узун ипак кўйлак, узун олача ёлапқат¹ кийган, бошига ясама соч қистириб олган ёки ўзининг ўстириб қўйган кокил сочини ташлаб хоразмча дўзийли дўппи кийиб, унинг устидан юпқа ипак рўмол ташлаган, оёғига маҳси кийиб, қош бўяб ўйинга тушган. Улар музыка ва қўшиққа қўшиб занг билан ёнбошга қараб майда қадамлар билан ҳаракат қилган. Шу ҳаракат давомида такрорий айланиб ташланиб кўтарилган қўлдасталарини шабада кучли тебратаётган дарахт шоҳларидай у ёққа-бу ёққа силжитиб, ўйнатиб, қудратли маъбуда гўё шабадага ўхшаш ҳаракат билан ерни-сувни, ўсимликларни вужудга келтириши, биринчи Одам Ота ва Момо Ҳавони лойдан ясаб, соз чалиб жон киритиши, уларга севги ва муҳаббат, қайғу ва ҳасрат ато этишини ифодалаб беради.

Раққослар ҳаракати давра бўйлаб айланма йўналади. Қўлдаста ҳаракати маълум вақтдан кейин қарс билан алмашиб туради. Ўйин томошабинларни ўзига сеҳрлаб қўяди².

¹ Елапқат — чакмонга ўхшатиб пахта солинмай тикилган кийим.

² Ўйин тафсилоти Хонқо шаҳрида турувчи 86 ёшли халқ санъаткори Исқандар бола Раҳимовдан ёзиб олинди. Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил, 30 май, № 24.

Бу ўйин музикасининг келиб чиқиши ҳақида Хоразмда бир ривоят авлоддан-авлодга ўтиб келаётир. Урганчлик 90 ёшли Отамурод ота Ниёзматов отасидан эшитган ривоятини шундай ҳикоя қилади: «Қадим замонда Ҳазрати Алининг Дулдул номли оти бўлган. Али отни боқишни ёш Қамбарга топширади. Дулдул кундан-кунга озиб кетаётганини кўрган Али Қамбарнинг от боқишини зимдан кузатади. Қамбар отни яйловга юбориб, олтин дуторини олиб худо бутун табиат, Одам Ато ва Момо Ҳавога жон киритиб, севги ва муҳаббат, яшаш қийинчиликлари билан боғлиқ қайғу-ҳасрат ато этган куйни чертар экан. Қамбарнинг сози овозига дарахтлар титраб ўйнар, от эса ўт ейишни қўйиб бошини ерга қаратиб қимир этмай тинглар экан.

Қаҳрланган Али, Қамбарнинг олтин созини олиб ерга зарб билан уради. Соз минг бўлакка бўлиниб, ҳар томонга учиб кетади. Қамбарнинг қувончи қайғуга айланади. Қувонч ва қайғу аралаш қадимий куйга «Алиқамбар» деб ном берилишига шу сабаб бўлган экан»¹.

Бу келтирилган ривоят қанчалик афсона асосига қурилган бўлмасин, ўйин қадимийлик аломатларини билдирадиган белгиларга бойлиги билан ажралиб туради.

«Норим-норим» ўйини Хоразмда байрамларда, тўй-томошаларда ўйналиб келинган. Ўйинда стилган анорнинг майини эсан шабадада бирин-кетин бир текисда давомли тебраниб бир-бирига урилиши ва яна шу ҳаракат қайтадан бошланиб давом этиши бир неча ўйин тактларида ифодаланган.

Бу ҳол ўйин давомида гоҳ жадаллашади, гоҳ секин давом этади. «Норим-норим» ўйинини XIX аср охири, XX аср бошларида кўпинча ўғлон болалар ўйнаган. Агар «Норим-норим» ўйинида қўшиқ куйланса, ўғлон бола қиз қиёфасида чиққан.

Қўшиқда ошиқнинг маъшуқага қилган ялтимоси, унинг севгилисининг юзини кўришдек орзу-умиди рўёбга чиқиши билан қувонч ва шодлиги ўйин оҳанги билан қўшилиб кетади. Раққоса қўлдасталарини анорнинг шабадада бири баланд — бири пастга қараб ҳаракатда бўлишларига ўхшатиш билан бирга унга гавда, бош ва мимик ҳаракатларни ҳам қўшади². Бу ўйин ҳам қадимги хоразмликларнинг ҳосилдорлик маъбудасига сизганиши натижасида вужудга келган.

Ўйинни кўриб, музикасини тинглаётган томошабин беихтиёр раққоса ҳаракатига қўшилиб чайқала бошлаган. Урганч шаҳрида истиқомат қилаётган 80 ёшли санъаткор Жуманиёзих Авезметов «Норим-норим» ўйинининг халқ орасидаги ўйналиши ҳақида қуйи-

¹ Авторнинг дала ёзувлари, 1980 йил, 11 август, № 14.

² Беруний шаҳрида яшовчи 1910 йилда туғилган Юсуф қизик Мадраҳимовдан ёзиб олинди. Авторнинг дала ёзувлари, 1980 йил, 15 август, № 15.

юқоридаги фикрни янада қувватлайди: «Менинг отам Отажон Девон Абдуллаев Муҳаммад Раҳимхон II саройида мақомчилар ансамблида қатнашиш учун мажбуран саройга олдирилган. Отам мақомчи бўлиши билан бирга саройда девонлик мансабида ҳам ишлаган. Хоразмда совет театрининг асосчиларидан бири бўлган шоир, музикачи, бастакор Комил Девоний ҳам хон саройида девонлик қилиш билан бирга мақомчилар ансамблининг актив аъзоси бўлиб хизмат қилган. Отам ва Комил Девоний аввал Хива театрида, кейин область театрида умрининг охиригача хизмат қилдилар»¹.

Хоразм масхарабозлари ҳам шаҳар ва қишлоқлардаги тўю томошаларда, сайилларда халққа ўз санъатини кўрсатган ва халқдан ўрганган. Хивалик Худойберган кўр (1845—1940) билан Матчон кўр (1840—1910), Буважон тўқ-тўқ (1870—1940) билан Епирди масхарабоз (1880—1946), Матчон бақай (1865—1930), урганчлик Навзолим бобо (1818—1925), гурлаңлик Буважон сари (1851—1951), Мангит (ҳозирги Қорақалпоғистон АССР Амударё райони)даги Қипчоқ ва Қиличвой қишлоғидан етишиб чиққан Қувват калта (1827—1910) билан Матёқуб кўр (1880—1920), Болтақул масхарабоз (1853—1933) билан Қирқин (1829—1915), ака-ука Эшамат (1853—1933) билан Дўсамат (1878—1923) масхарабоз² Раҳматулла ўғли Қурбонниёз масхарабоз (1851—1914), Юсуф шарлама (1870—1940), Қурбонбой шарлама (1877—1955), Бобожон мангитли (1890—1965)³ ва бошқалар Хоразм хонлигига танилган масхарабозлар бўлган.

Революцияга қадар Хоразм халқ кўшиқчи ва ўйинчилари, масхарабоз ва халқалари оғир шароитга қарамасдан эзилган халқнинг орзу-армонларини куйладилар, бой ва руҳонийларнинг халққа қарши найрангларини фош қилувчи спектакллари намойиш қилардилар.

II БОБ

ХОРАЗМ ХАЛҚ ТЕАТРИНИНГ НАМУНАЛАРИ.

САЙИЛЛАР ВА ОММАВИЙ ХАЛҚ УЙИНЛАРИ

Хоразмда XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида халқ сайиллари жуда тантанали равишда ўтказилган.

Сайил сўзи сайр қилмоқ, кезиб томоша кўрмоқ маъноларига эгадир. Сайил деганда умуман катта ва тантанали томошалар билан боғлиқ ҳар хил маросимлар эътиборга олинган. Сайил ҳар йили маълум фасллар билан боғлиқ бўлиб, кишиларнинг сайилга чиқиши, соя-салқин жойларда тўпланиб, очиқ майдонда томоша-истироҳат ташкил қилиши билан бошланган ва уч кундан бир ҳафтагача, баъзан бир ой давом этган (масалан, сумалак сайили)¹.

Революциягача бўлган даврда Хоразмда «Наврўз» байрами, сумалак сайили, «Қизил гул» байрами, «қовун сайили» каби сайиллар нишонланган. Улар шаҳардаги бозор майдонларида, шаҳар ташқарисидаги сайилгоҳларда ўтказилган. Сайил ўтказиладиган жойларда ошхона, чойхона, новвойхоналар қурилган, мева-чева, баққоллик дўконлари очилган, ўғил болалар ижросида «Алиқамбар», «Норим-норим», «Оразибор» «Аравадаги ўйин» каби оммавий халқ ўйинлари ўйналган, созанда-гўянда ва масхарабозлар санъати намойиш қилинган, қиз ва йигитлар иштирокида «қиз қувниш» ўйини ташкил қилинган. Катта сайилларда, Г. П. Снесаревнинг ёзишича, одамлар орасида эчки терисини кийиб, бошига шох қадаб сайилга чиққанлар ҳам бўлар экан.²

Сайилларнинг ҳар йили деҳқончиликни бошлаш, ҳосил байрами сифатида нишонланиши, қизил гулга муқаддас деб қараш билан боғлиқ тантаналар, сеҳр-жоду ёрдамида ёвуз кучларни бўйсундиришга интилиш, тотемларга, ўлган кишилар руҳига сифиниш ибтидоний жамоа давридан хоразмликларда традиция сифатида ўтган асргача сақланиб келган ва ҳозир ҳам қисман сақланмоқда.

Биз қуйида сайилларда ўйналладиган халқ театри оммавий ўйинлари ҳақида тўхталиб ўтамиз.

XIX аср охири, XX асрнинг бошларида «Алиқамбар» ўйинига рақсга тушувчиларга ўғлон бола ёки бачча дейилган. Ўғлон бола-

¹ Авторнинг дала ёзувлари, 1974, 5 июль, № 11.

² М. Қодиров. Ўзбек театри анъаналари, 150, 151-бет.

³ Т. Алланазаров. Каракалпакский советский театр, стр. 72.

¹ Ўзбек совет энциклопедияси, 9-том. Тошкент, 1977 йил, 439-бет.

² Г. П. Снесарев. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма, стр. 33.

Пигит ва қиз. Лапар айтишуви. Қиз бола ролини ҳам аёл кўйлагини кийган ўғил бола ижро этмоқда. (XIX аср охири XX аср бошлари.) Х. Девон фотоси.

Хоразмда бу даврда маданият тараққиётига муҳим ҳисса қўшган Полвон Ниёз Муҳаммад Мирзабоши Комил Хоразмий (1829—1899), биринчи бўлиб Хоразмда «Хоразм танбур нотаси»ни ёзиб, илмий асослаб берди. Комил Хоразмийнинг ўғли Мирзо (1840—1922) ҳам отаси каби шоир, қўшиқчи ва музикашунос бўлиб етишади.

Тадқиқотчи М. Юнусовнинг кўрсатишига қараганда Мирзо Хоразмда чалиниб келаётган олти мақомнинг ҳаммасига музика ёзган¹.

Мирзо «Сабо» ва «Уфори» каби янги музика ёзиб, Шашмақомнинг «Рост» мақомига қўшади. Комил Девоний (1877—1938), Сафо Муғанний Оллоберганов (1876—1938), Муҳаммад Юсуф Муҳаммад Ёқуб ўғли Чокар (1881—1952) ижодида газал битиш, уни музикага солиб куйлаш, қўшиқ ва ўйин билан боғлиқ санъат турлари уйғунлашган эди. Театршунос олим В. И. Бунимович-Музалевский Чокар ижодига тўхталиб, «Чокар Харратов билимини ўзбек театри фақат музика соҳасидагина эмас, халқ рақси соҳасида ҳам юқори баҳолайди»², деб ёзганида ҳақли эди.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида Исмонил Понаев, Муҳаммад Ёқуб дорчи, Аваз дорчи, Ёқуб позочи, Ёқуб балабанчи, Абдулла балабанчи, Бобожон балабанчи, Худойберди Қурбонов, Абдурахмонбек каби музикачилар, мақомчи-ашулачилар, машҳур ўйинчи раққослар Хоразмдан ташқарида ҳам ном қозонган эдилар.

Театр тарихига доир адабиётларда XIX аср охири XX аср бошларида Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II саройида бўлган мақомчилар ансамбли ҳақида етарли маълумот берилмаган.

Хива шаҳрида истиқомат қилувчи 94 ёшли санъаткор Худойберган Авезов (Вовоқ ота)нинг берган маълумотига қараганда Муҳаммад Раҳимхон II саройида Полвон Ниёз Муҳаммад Мирзабоши Комил, ундан кейин унинг ўғли Мирзо раҳбарлигида саройга девон (хат ёзувчи) вазифасига етук билимли санъаткорлар тайинланиб, улар сарой ансамблида иштирок этган. Толибхўжа, Шариф Меҳтар, Қамбар бола, Матёқуб Харратов, Худойберган Муҳромий, Ҳожи Ниёз, Марасул Ниёз, Отажон Девон Абдуллаев (1876—1960) ва бошқа санъаткорлар ҳам хон саройидаги ансамблда хизмат қилади³.

Хоразм область музикали драма ва комедия театрининг артисти 1913 йилда туғилган Солиҳ Девоннинг берган маълумоти

¹ М. Юнусов. Саҳий қаламлар. Тошкент, Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975, 202-бет.

² Пути развития узбекской музыки. Сб. статей. М.—Л. Гос. изд-во «Искусство», 1946, стр. 39.

³ Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил, 11 май, № 1.

Н. С. Ликошин ҳам Бухоро, Хоразм. Афғонистондаги байрамларда, суннат тўйларида ёки қиз тўйларида бачча ўйнатилади, деб ёзади¹.

Хоразмдаги ўғлон бола (бачча) иштирокида ўйналган халқ рақс ўйинлари томошабинларда кучли таассурот қолдирган.

«Хўббимбой» ўйини Хоразм халқининг қадимий ўйинларидан бўлиб, ҳазил-мунотба асосида яратилган. «Хўббимбой» ўйинини икки киши ижро қилади. Бир ўйинчи ўйиннинг қўшиғини айтиб турса, иккинчи киши эса қўшиққа жўр бўлиб ўйнайди. Хўббимбой ниҳоятда эпчил бўлиб, унинг ҳар бир ҳаракати киши диққатини ўзига тортади. Қўшиқда унинг маҳбубаси «ой юзли паризод», деб таърифланади.

Ўйинчи қўшиқ мазмунига мослаб икки елкаси ва қўлини тез-тез ишлатиб қуш қўш қанотини қоққанидек ҳар сафар қанот ўрнида қўлини кўтариб қўлтиғини очиб-ёпиб туради, оёқларини ҳам ердан олиб қўйиб-олиб қўйиб ҳаракат қилдиради.

Хўббим, хўббим, хўббимбой,
Хўббимбойнинг ола оти
Хўббимбой йўлга тушганда
Ярқирайди қаноти.

Хўббим, хўббим, хўббимбой,
Така-тукка бўйида,
Шу ой юзли паризод,
Хўббимбойнинг қўйида.

Хўббим, хўббим, хўббимбой,
Хўббимбойнинг ола оти
Оғам овга чиққанда
Етолмайди от зоти.

Ўйин давомида раққос Хўббимбойнинг оти ҳаракатларини ҳам ифодалаб боради. Ўйин охирида яна «Хўббим, хўббим, хўббимбой» ибораси билан қўшиқ тугайди. «Хўббимбой» ўйинини Хоразмда кўпчилик ўйнаган. Бу ўйин қадимдан буён ўйналиб келган ўйинлардан ҳисобланади. Урганч шаҳрида яшовчи халқ санъати ҳаваскори 60 ёшли Рўзмат Собировнинг ўйин ҳақида берган маълумоти фикримизни янада ойдинлаштиради. «Бу ўйин қадимдан то 1930 йилларгача зўр маҳорат билан ўйналиб келинар эди. Бу ўйинни ёшлар ҳам, катталар ҳам бирдек ўйнар эдилар. Меъ ҳам ёшлигимдан бошлаб бу ўйинни ўйнаб келдим. Халқ ҳам севиб томоша қилар эди»².

¹ Н. С. Ликошин. Чем развлекаются туземцы. Сборник Туркестанского народного университета. Ташкент, 1918 г., стр. 44.

² Авторнинг дала ёзувлари, 1980 йил, 19 август, № 17

«Хўббимбой» ўйинининг ўйналиш тарихи қадимий Хоразмга бориб тақалади. Ўйин мазмуни ва этимологияси Ҳаким ота ва унинг ўғли Хўббим ҳақидаги афсона билан боғлиқдир. Г. П. Снесаревнинг берган маълумотига қараганда сўфий шайх Ҳаким ота Бурхоннинг гўзал қизи Амбар онага уйланади. Ундан Хўбби (Хўбби Султон) исмли кенжа ўғли туғилади. Хўбби вояга етгач, ўз отаси билан чиқишолмай қолади. Буни кўрган она уни уйга қамаб қўяди. У кийимларини чиқариб ташлаб каптар қиёфасига кириб, уй тешигидан учиб чиқиб кетади. Афсонанинг бошқа вариантыда Хўбби от қўшилган аравада Амударё суви тагида аралларга буйруқ бериб юради. Амбар она эса Хўббинини қаттиқ изтиробга тушиб излайди¹. Кўриниб турибдики, «Хўббимбой» ўйини Хоразм кемачиларининг Амударё суви ҳимоячиси бўлган Султон Хўббига сиғиниши натижасида юзага келган. Г. П. Снесаревнинг кўрсатишига қараганда ислом давридаги Амбар она, Хўбби Султон исломгача бўлган Амударё ҳомийси Анахитанинг эквивалентидир².

Бу афсона қанчалик қадимий бўлса, «Хўббимбой» ўйини ҳам XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларигача тасвир объектини ўзгартмай етиб келади. Аслида «Хўббимбой» ўйинидаги қанот қоқиш элементлари қушга ўхшаш ҳаракатлар мазкур афсоналардаги каптар образи, отнинг тасвирланиши ибтидоий жамият давридаги тотемистик тасаввурларга бориб тақалишига шубҳа йўқ десак бўлади. Бу фикр ҳам «Хўббимбой» ўйинининг нақадар қадимий эканини исботлайди.

Хоразмда традиция шаклида авлоддан-авлодга ўтиб келган ўйинлардан яна бири «Ашшадарози» ўйинидир.

Сумалак сайили билан алоқадор бўлган «Ашшадарози» ўйини ташкил қилиш учун икки ярим-уч метр чамасидаги ёғоч таёқ олинган. Унинг юқори томонидан 40—50 сантиметр пастроққа 1 метр чамасидаги таёқ отоноқ (крест) қилиб бойланади. Ана шу отоноқ таёққа узун қилиб тикилган хотин-қизлар қўйлаги кийгизилади. Ёғоч таёқнинг юқори томонига матодан ўралиб одам боши шакли акс эттирилади. Бошига қадимдан Хоразм қизлари киядиган дузийли дўппи кийгизилади. Унинг устидан эса оқ ипак рўмол ташлаб қўйилади. Рўмол унинг юзига парда бўлиб ҳам хизмат қилади. Қарабсизки узун бўйли, кенг гавдали, уялинқираб турган келинчак кўз олдимизда гавдаланади. Унинг қўйлаги ичига алоҳида хонада хотин-қизлардан бири кириб олиб, уни сумалак сайилига келганлар даврасига олиб чиқади.

«Ашшадарози» нозу карашмалар билан эгилиб давра ишти-

¹ Г. П. Снесарев. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма, стр. 250—252.

² Г. П. Снесарев. Под небом Хорезма, стр. 112.

рида табиатнинг ўлиши ва тирилиши, Амударё тўлқинларининг давомли ҳаракати тасвирланади. Севги ва муҳаббат, бахтиёрлик мавзуси тараннум этилади. Худойберган тўқ-тўқнинг «Оразибор» ўйини ҳақидаги маълумоти ҳам диққатга лойиқдир: «Мен яхшигина ўйинчи бўлиб ўғлон бола номини олган вақтимда қиз қиёфасида «Оразибор» ўйинини ўйнашга киришдим. Уйинда қишда табиатдаги сўниклик баҳорда яна жонланиш, севги ва муҳаббатга тангридан илҳом тилаш асосий ўрин тутди. Ёшим йигирмаларга келиб, ўғлон болалик даври ўтди. Сўнг масхарабозлик қила бошладим. Устозим ўғлон болаликдан бошлаб ўйнаб масхарабоз Бобо тўқ-тўққа айланган экан»¹.

К. Эресовнинг кўрсатишига қараганда қадимги Хоразм пантеонларида икки маъбуда: Анахита ва Сиёвуш орасидаги севги ва муҳаббатдан фойдаланганлар².

Бизнингча, қадимги «Оразибор» ўйинида ҳам аёл маъбуда Анахита ва эркак маъбуд Сиёвуш орасидаги афсонавий севги ва муҳаббат мавзуси акс этган бўлиши керак.

«Мўри» ўйинини ҳам революциядан аввал Хоразмда ўғлон болалар ўйнаган. Ўғлон бола қизлар кийимида — узун кўйлак, узун елак³, шойи иштон кийиб, бошига ипак рўмол ташлаб даврага чиққан. У томошабинларга икки қўлни кўксига қўйиб таъзим қилади. Шу вақтда бир йигит соз чалиб қўшиқ куйлайди:

Дилбарим гул юзидир, лаъли лабинида боли бор,
Мунчайин хандон урар ёноғида холи бор,
Мавлон-ей, эй оромижон-ей, сарвиравон-ей,
Бўй-бўй оромижон-ей, бўй-бўй оромижон-ей, сарвиравон-ей.

* * *

Ҳамма дерлар шу санамнинг неча сендек ёри бор,
Қош қоқиб, имо боқиб ҳар кимни кўрса холи бор,
Мавлон-ей, эй оромижон-ей, сарвиравон-ей,
Бўй-бўй оромижон-ей, бўй-бўй сарвиравон-ей.

Ўғлон бола қизларга хос уялиқираб нозу карашма билан юзидаги рўмолини очиб қўшиққа ва ўйин оҳангига қиё боқиб, қош қоқиб, бўйин тебратиб ўйиннинг янада жозибали бўлишини таъминлаган. Раққос даврада қарс уриб, майда қадамлар билан ёнбошга ё кейинга юриб қўлдасталарини ҳаракатга келтириб, имо-ишоралар билан қуёш тангрисига, оловга сажда қилади.

¹ Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил, 5 июнь, № 25.

² К. Эресов. Разбитые бсги. Журнал «Наука и религия», 1970, № 8, стр. 73, 74.

³ Елак — аёлларнинг илгари вақтларда киядиган узун костюми.

Ўйин охирида раққос яна юзига рўмолини тортиб, қўлни кўксига қўйиб, даврада ифодаланган олов томонга юзини бурганича елкасини ўйнатиб таъзим билан даврадан чиқиб кетади. Раққоснинг ҳар бир ҳаракати томошабинлар томонидан қизгин кутиб олинган.

Уша вақтда бачча ролини бажарган, ҳозир Урганч шаҳрида истиқомат қилувчи 80 ёшли Қурбонбой шартама Йўлдошев бу ўйинни қандай ўйнаганлигини шундай эслайди: «Мен 10 ёшимдан бошлаб ўғлон бола сифатида созандалар билан тўй ва томошаларга қатнашдим. Бу ўйинда қуёш ва олов ҳамма гуноҳлардан тозаловчи эканини кўрсатиб бериш билан бирга, севги-муҳаббат ҳам оловдек чўгли эканини ифодалаб бериш талаб қилинади. Мен бу ўйинга чиқишдан олдин, шойи кўйлак, шойи иштон, узун елак, маҳси кийиб, узун кокил сочимни орқамга юбориб қиз қиёфасига кирардим. Бошимга ипак рўмолини ташлаб даврага чиқар эдим. Даврадагилар мени қиз бола деб ўйлаб, ўйин охирида яна шу қиз ўйнасин деб талаб қилганлари ҳали эсимда. Қадим замонлардан бери ўғлон бола қиз қиёфасида чиқиб ўйнаши устозлардан бизга мерос бўлиб ўтиб келган эди»¹.

Бу ўйиннинг номи «Мўри» дейилишининг ўзи, оловга сиғиниш билан боғлиқ, ўчоқ ва унинг мўрисида оила рамзи сифатида муқаддас деб қараш эътиқоди асосида вужудга келганини кўрсатади. Ўйин ва қўшиқ мазмунида сен дилбарга назари тушган киши севги ўтида куйиб мўри бўлиб тутун чиқаради, ноз-ишванг билан менгагина эмас, бошқаларнинг ҳам муҳаббатига олов ёқасан, деган маъно ётади.

«Мўри» ўйини ошиқ ва маъшуқалар саҳнасини жонлантириш билан бирга юксак социал гоёга ҳам эгадир. Хотин-қизларнинг исломгача паранжи-чачвонсиз ижтимоий турмушда актив роль ўйнаши ўз ифодасини топган. «Мўри» ўйинидаги актёр грим ва костюм ёрдамида эркак қиёфасидан қиз қиёфасига кирган.

Фикримизнинг тўғрилигини XIX асрнинг иккинчи ярмида ва XX асрнинг бошларида Урта Осиёда бўлган рус олимларининг ёзма маълумотлари ҳам исбот қилади. 1865 йилдан бошлаб Урта Осиёни кезиб чиққан машҳур рус рассоми В. В. Верещагиннинг ёзишига қараганда бачча ўйинга чиқишидан олдин алоҳида хонада тайёргарлик кўрган. Унга қиз кийими кийгизилади, бошига узун ва майда ўрилган соч маҳкамланади. Унинг устидан ярқираб турган ипак рўмол ўралади. Қош ва киприкларига қора ранг суртилади, юзига ёруғ қилиб кўрсатадиган нарса ёпиштирилади. У қиз қиёфасида томошабинлар олдида чиқади. Томошабинлар уни дўстона ва қизгин кутиб оладилар².

¹ Авторнинг дала ёзувлари, 1980 йил, 3 август, № 11.

² Очерки, наброски, воспоминания В. В. Верещагина. Туркестанский сборник, т. 343. СПб, 1883 г., стр. 54, 55.

дагича маълумот беради: «1910 йиллар эди. Ўзимдан катта акам Оташих Аvezметов (1898—1979) билан тўй ва томошаларда Канарак бола — Матлатиф Саидов, Раҳим Оллобергановлар «Норим-норим» ўйинини ва бошқа ўйинларни қиз ва эр қиёфасида чиқиб қойилмақом қилиб ўйнаётганларини кўрдик ва бизлар ҳам санъаткор бўлишга аҳд қилдик ва ниятимизга етдик»¹.

XIX аср охири, XX аср бошларида «Оразибон» ўйини ҳам қўшиқ билан бирга ижро этилган. Бунда бир киши музика чалган. Икки ўғлон бола ўйинга тушган. Уларнинг бири қиз қиёфасида, иккинчиси йигит кийимида даврага чиққан.

Куй чалиниши билан иккаласи қарама-қарши томонда туриб ўйнаб бир-бирига нозу карашма билан қараб халқ қўшиқларидан дуэт шаклида ижро этишган:

Й и г и т:

Кўз учи билан боқасан,
Қиймириб қошинг қоқасан.
Навало ичим ёқасан,
Уртама мени, эй ёрим,
Қийнама мени, эй ёрим.

Қ и з:

Кўз учи билан боқмайман,
Қиймириб қошим қоқмайман.
Навало ичинг ёқмайман,
Уртама мени, эй ёрим,
Қийнама мени, эй ёрим.

Йигит ва қиз гоҳ ўнг томонга, гоҳ чап томонга қараб, ёнбошлаб қадам ташлаб қўшиқ айтишда давом этадилар. Қиз чап қўли билан юзига парда қилиб ташланган беда гулли рўмолини қиё кўтариб, ўнг қўлини йигитга узатгандай ҳаракатга келтиради. Йигит ҳам қизга қараганча ёнбошга юриб, чап қўлини кўксига қўйиб ўнг қўлини қиз томон чўзиб қўшиққа қўшиқ билан жавоб беради. Қўшиқ охирида **й и г и т:**

Мен бир ошиги бечора,
Ўйнатиб кўзинг бир қара.

Й и г и т в а қ и з б и р г а л и к д а:

Дардимга бўлгин сен чора
Уртама мени, эй ёрим,
Қийнама мени, эй ёрим —

дуэти айтилиб йигит ва қиз белига қўлини қўйиб ўйин билан давра ўртасида бир-бирига яқинлашадилар ва кейинга тисланиб даврадан ёнбошлаб ўйнаб чиқиб кетадилар.

Революциядан аввал «Оразибон» ўйинини Хоразмда Канарак бола Саидов, Раҳим Оллоберганов, Раззоқ ота Омоновлар ўйнаб келганлар. Ҳозирда бу ўйинни уларнинг шогирди — ЎзССР халқ артисти, пенсионер Қаримжон Раҳимов, унинг шогирди ЎзССРда хизмат кўрсатган артист Зоя Гаффорова ижро қилиб келаётир¹.

«Оразибон» ўйинининг бошқа вариантини хоразмлик Бобо тўқ-тўқнинг хазораслик шогирди 75 ёшли Худойберган тўқ-тўқ Абдураҳмонов ва 60 ёшли Озоджон Жабборов ижросида тиклашга эришдик.

Озоджон Жабборов қадимдан традиция бўлиб келган «Оразибон» ўйинини ўғлон болаларга ўхшатиб ўйнаш учун бошига оқ ипак рўмол ташлаб, қиз қиёфасида ўйинга тушди. Худойберган тўқ-тўқ эса ўйин музикасини оғзида чертиб қўшиқ куйлаб турди:

Токи мендек бечорага тордир олам, ёр-ёрей,
Енди жоним, эй қурбонинг бўлсин, ёр-ёрей.
Мен йиғлаб ўтин² кўчаларинг лой бўла қўйсин,
Мен куйлаб ўтин тоғларинг ҳам қор бўла қўйсин.

* * *

Сен ўзинг кичкинасан мунча балони биласан,
Нозу карашманг билан ўлдириб тиргизасан.
Гала қоним, эй гал-ей, оқ сина бўйлим, гал-ей,
омон, омон.
Гала, Лайлим, гал-ей, оқ сина бўйлим, гал-ей,
омон, омон.

* * *

Мен ўзи бўз боламан, бўз ерда битган лоламан,
Қўй олиб, кўчқор олиб, Султон Вайсга бораман,
Гала қоним, эй гал-ей, оқ сина бўйлим, гал-ей,
омон, омон.
Гала, Лайлим, гал-ей, оқ сина бўйлим, гал-ей,
омон, омон.

Ўйинчи қўшиқ мазмунига қараб бошидаги рўмолидан мўралаб қараб, кўз сузиб, кўз узиб, баъзан гамгин, баъзан гулгун қиёфада имо-ишоралар билан ўйинни давом эттиради. Ўйин ҳаракатла-

¹ Авторнинг дала ёзувлари, 1980 йил, 3 июнь, № 2.

² У т и н — ўтиб кетайини.

¹ Авторнинг дала ёзувлари, 1980 йил, 10 август, № 13.

Онажон халфа Собирова гармонь чалиб, қўшиқ куйламақда (XX аср бошлари).

Сумалакка слов кун Ботиш олдидан то кун чиққунча бўлган даврда узлуксиз ёқилиб турилади. Илгари сумалакка кетадиган бугдой кўки ва ўтин ҳам барча жамоа аъзоларидан йиғиб олинган¹. Пишган сумалакни кайвони ёки катхудо² хотин оз ҳисса қўшганга ҳам, кўп ҳисса қўшганга ҳам, ҳатто ҳисса қўшмаганга ҳам етишига қараб бўлиб беради.

Кўриниб турибдики, сумалак сайли матриархат даврдаги ибтидоий коммунизм элементларини ўзида гавдалантирган маросимлиги билан ажралиб туради.

К. Маҳмудовнинг кўрсатишига қараганда, сумалак пишириш одатининг ислом дини билан ҳеч қандай алоқаси йўқ. Чунки Европа, Африка қитъаларида, Ҳиндистонда, Покистонда ва Индонезияда яшовчи мусулмон аҳолининг биронтасида ҳам сумалак тайёрлаш одати учрамайди³.

Сумалак сайли билан боглиқ «Ашшадарози» ўйини ҳам ибтидоий давр элементларига эгаллиги билан ажралиб туради.

Биринчидан, «Ашшадарози» ҳаммадан баланд бўлиб, бу билан хотин-қизларнинг матриархат давридаги ҳукмронлигини кўрсатади. Иккинчидан, сумалак тайёрловчилар сумалакларни айнан кун чиққан вақтга тўғрилаб пиширадилар, бу қуёш таърисига сиғиниш белгиси сифатида нишонланиб келинган бўлиши керак. Учинчидан, «Ашшадарози» сўзининг ўзи ҳам қадимги хоразмийлар тилидан ёдгорлик эканлиги билан ажралиб туради. «Ашшадарози меварам, вақти намози беварам» сўзларини ўйинининг мазмунига қараб «Сарвиқомат ёки узун бўйлим ўйини қил, тонг отгунча, мабода» тарзида таржима қилиш мумкин. Чунки ҳозирги Хоразмнинг жанубий районларида яшовчи ўзбекларнинг шеvasида «ашшадарози» ёки «дароз» сўзи, ўта «узун бўйли», беўхшов «узун бўйли» маъносига, «беварам» сўзи эса мабода, балки маъносига қўлланади. «Меварам» сўзи эса бизнингча, «ўйини қил» маъносини бера керак. «Вақти намози» сўзи эса ҳозирги фортожик тилида намоз вақти, эрта билан маъноларига эга⁴.

Профессор В. В. Решетов «Ўзбек шеваларининг классификацияси» номли мақоласида «Хоразмнинг жанубий қисмидаги бир қанча шевалар ўзбек тилининг ўғиз лаҳжасига тааллуқлидир. Хоразмнинг Хива, Хонқа, Шовот, Хазорасп, Ғазавот, Янгиариқ, Шўраҳон, Урганч сингари аҳоли яшайдиган пунктларида, шунинг-

¹ Ўзбекистон ССР тарихи, II том. Тошкент. «Фан» нашриёти, 1971, 513-бет.

² Кайвони ёки катхудо хотиннинг бир-биридан фарқи йўқ. Хоразмда ҳар иккаласи ҳам йўлбошчи ёки ранс маъносига эга.

³ К. Маҳмудов. Сумалак. «Гулiston» журнали, № 4, 1968, 23-бет.

⁴ Т. Қиличев. Ашшадарози ўйинини қайта тикласак. «Совет Ўзбекистони санъати» журнали, № 6, 1983, 14-бет.

Ашшадарози қиз:

Қулогимни гўрсатмиман,
Олтин сирга олмийманам,
Маломатга қолмиманам,
Гатсанг бошим садоғаси.

Йигит:

Ашшадарози меварам,
Вақти намози беварам.
Оёгингни гўрсат манга,
Мўза¹ кавуш олай санга.
Ман гетаман шаҳри Қўқон,
Мандан нишон қолсин санга.

Ашшадарози қиз:

Оёгимни гўрсатмиман,
Мўза кавуш олмиманам,
Маломатга қолмиманам,
Гатсанг бошим садоғаси.

Йигит:

Ашшадарози меварам,
Вақти намози беварам.
Қўлиьгни гўрсат манга,
Билозик² олай санга.
Ман гетаман шаҳри Қўқон,
Мандан нишон қолсин санга.

Ашшадарози қиз:

Қўлимни гўрсатмиман,
Билозик олмиманам,
Маломатга қолмиманам,
Гатсанг бошим садоғаси.

Йигит:

Ашшадарози меварам,
Вақти намози беварам,
Ун бармоғингни ўйнатиб,
Қизил тилингни сўзлатиб,
Боққан онангга бир салом.³

¹ Мўза — ажойиб, сайқал берилган.

² Билозик — билагузук.

³ Ашшадарози ўйинида айтиладиган диалоглар, 1975 йилнинг 10 ноябрида ҚҚАССР Тўрткўл районидagi «Қирққизобод» колхозида истиқомат қилувчи 70 ёшли Биби момо Қозоқовадан ёзиб олинди, № 30.

Шу билан айтишув ниҳоясига етади. Ашшадарози қиз ва йигит кайвони хотинга эгилиб салом беради. Сўнгра иккови изма-из бошқа хонага чиқиб кетадилар. Сумалак даврасига йиғилган хотин-қизларнинг галма-гал ўйинкулги ва қўшиқ айтишувлари давом этади.

«Ашшадарози» ўйини ҳам бошқа хотин-қизлар ижросида такорланади¹.

Юқоридаги сахнадан кўришиб турибдики, йигит парда ичига яширинган қизнинг ҳаммавақт рад жавобини эшитади.

Қиз эса ўз севгисини пинҳоний сақлашга интилади. Бу ўйин жуда қадимий бўлиб, шу билан бирга оғзаки сатирик театр элементларига жуда бойлиги билан ажралиб туради. Тўрткўл районидagi «Қирққизобод» колхозида истиқомат қилувчи 90 ёшли Биба момо Собированинг берган маълумотига қараганда, «Ашшадарози» ўйини ташкил қилинмаса, сумалак қиёмига етиб пишмайди, сабаби хотин-қизларнинг пири Биби Фотима Сумалакка бош-қош бўлмайди, деб тушунганлар².

К. А. Задихинанинг аниқлашича, Хоразмда сумалак пишиш арафасида Биби Фотима беш бармоғини уради, шундагина у пишадди, деб жуда қадим замонлардан буён ишониб келганлар³.

К. Маҳмудовнинг «Сумалак» номли мақоласида кўрсатилишича сумалакни тайёрлаш билан боғлиқ бўлган одатлар ибтидоий йиғим-теримнинг деҳқончилик билан алмашган пайтларида ёки жамиятнинг ёввойиликдан варварликка ўтиш даврларидаги урф-одатларга ўхшашлиги яққол сезилиб туради⁴.

Қурбонбой Жиров Тожибоев қўбиз чалиб, дoston куйламоқда (1950 йил).

¹ «Ашшадарози» ўйинини Урганч шаҳрида истиқомат қилувчи 69 ёшли Солиҳ момо Собирова ва 65 ёшли Дўнди момо Оллобергановалар ижросида тикладик, 1974 йил, 25 апрель, № 5.

² Авторнинг дала ёзувлари, 1974 йил, 10 февраль, № 3.

³ К. А. Задыхина. «Узбеки дельты Аму-Дарьи». Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции. 1945—1948 гг., т. I. М., изд-во Академии наук СССР, 1952 г., стр. 394.

⁴ К. Маҳмудов. Сумалак. «Гулистон» журнали, 1968, № 4, 23-бет.

роқчиларига салом беради. Шундан кейин давра иштирокчиларидан бири қуйидаги қўшиқни айтади:

Ашшадарози меварам,
Вақти намози беварам¹
Ғи бармоғингни ўйнатиб,
Қизил тилингни сўзлатиб,
Боққан онангга бир салом!

Ашшадарози эса турган ерида узоқдан қайвони ёки катхудо хотинга эгилиб салом беради.

Ашшадарозининг ҳар бир ҳаракати иштирокчиларнинг шўх кулгиси ва қарсақлари билан қарши олинади, иккинчи томондан даврага эркакча кийинган хотин-қизлардан бири чиқиб, «Ашшадарози» ролидаги хотин-қиз билан айтиша бошлайди:

И н г и т:

Ашшадарози меварам,
Вақти намози беварам.
Бошингни гўрсат манга,²
Рўмоллар олай санга.
Ман гетаман³ шаҳри Қўқон,
Мандан нишон қолсин санга.⁴

А ш ш а д а р о з и қ и з:

Бошимни гўрсатмиман⁵
Рўмоллар олмиманам⁶
Маломатга қолмиманам⁷
Гетсанг бошим садағаси.

И н г и т:

Ашшадарози меварам,
Вақти намози беварам,
Бурнингни гўрсат манга,
Олтин аравак олай санга.
Ман гетаман шаҳри Қўқон,
Мандан нишон қолсин санга.

¹ Бу сўзларнинг маъноларига кейинроқ тўхталиб ўтамиз.

² Гўрсат манга — кўрсат менга.

³ Гетаман — кетаман.

⁴ Санга — сенга.

⁵ Гўрсатмиман — кўрсатмайман.

⁶ Олмиманам — олмайман ҳам.

⁷ Қолмиманам — қолмайман ҳам.

А ш ш а д а р о з и қ и з:

Бурнимни гўрсатмиман,
Аравак олмиманам,
Маломатга қолмиманам
Гетсанг бошим садағаси.

И н г и т:

Ашшадарози меварам,
Вақти намози беварам,
Бўйингни гўрсат манга,
Зар кўйлақлар олай санга,
Ман гетаман шаҳри Қўқон,
Мандан нишон қолсин санга.

А ш ш а д а р о з и қ и з:

Бўйимни гўрсатмиман,
Зар кўйлақлар олмиманам,
Маломатга қолмиманам
Гетсанг бошим садағаси.

И н г и т:

Ашшадарози меварам,
Вақти намози беварам
Бармоғингни гўрсат манга,
Олтин юзик¹ олай санга,
Ман гетаман шаҳри Қўқон,
Мандан нишон қолсин санга.

А ш ш а д а р о з и қ и з:

Бармоғимни гўрсатмиман,
Олтин юзик олмиманам,
Маломатга қолмиманам,
Гетсанг бошим садағаси.

И н г и т:

Ашшадарози меварам,
Вақти намози беварам,
Қулоғингни гўрсат манга,
Олтин сирға олай санга.

¹ Юзик — узук.

томоша қилардик. Айниқса ўғлон болаларнинг эр ва қиз қиёфасида чиқиб айтишувлари, араваларнинг поездга ўхшаб бир отнинг изидан судралиб боришлари, унинг устига минган йигит-қизларнинг ўйинни томоша қилиб боришлари, кўчаларда уларни кузатиб турган халқнинг кўплиги ҳозир ҳам хаёлимдан тизилиб-тизилиб ўтади. Бу ўйин томошалари Хоразмда революциягача давом қилди»¹.

Революциядан кейинги даврда эса бу лапар билан айтиладиган ўйинлар театр сахнасига кўчирилди. ЎзССР халқ артисти Каримжон Раҳимов бу ўйин лапарларини «Норим-норим» куйига мослаб сахналаштирди.

Илгари сайилларда ўйналадиган энг сеvimли «Қовун-қовун» ўйини Хоразмда қовун пишганда ўйналадиган ўйин сифатида вужудга келган.

Бу ўйин қовунни экиб парваришлаш, у етилиб пишгандан кейин уни кўриб қувониш ва ниҳоят узиб, тури ва мазасига қараб саралаш моментлари пантомимик ифода этилади. Ўйинда қовун саралаш momenti бир неча тактда акс эттирилган.

«Қовун-қовун» ўйинини икки ёки ундан кўп раққос ўйнаган. Улар бир-бирига қараб ёки группа-группага қараб қовунларни саралаб бир-бирига отаётгани, қовунлар бир-бирдан ширин эканлиги ўйин ва сўз орқали таъкидлаб ўтилади. Раққослар қовун сайлаб бир-бирига отаётганда ўйин тактига қўшиб қўшиқ айтадилар.

Қовун-қовунлар дедим,
Мазали қовунлар дедим.
Эй ширинновот дедим,
Гурвак қовунлар дедим.

Қовун-қовунлар дедим,
Ширин қовунлар дедим.
Оқ безоди, кўк безоди,
Қариқиз қовунлар дедим.

Раққослар ҳар бир такт ўйиндан кейин «Қовун-қовунлар дедим», деб такрорий айтиб, турли хил қовунларнинг номини қўшиққа қўшганлар.

Ўйин охирида раққос ҳаракатларини тезлаштириб, касб-коридан шодликка тўлганликларини қўл, оёқ, елка ва мимик ҳаракатларда ифода этадилар². Бу ўйинни илгари қовун сайили қатнаш-

¹ Авторнинг дала ёзувлари, 1980 йил, 5 август, № 12.

² Ҳазорасп районидagi К. Маркс колхозида турувчи 82 ёшли Қаландар Юсупов ижросида ўйин тикланди ва тафсилоти ёзиб олинди. Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил, 30 май, № 23.

чилари бўлган ёш болалар ҳам ижро этганлар. Улар кўпинча сайилга турли хил қовунларни олиб бориб, ўйин давомида уларнинг номини айтиб имо-ишора билан кўрсатганлар. Сайил қатнашчилари давра айланиб «Қовун-қовун» ўйинларини томоша қилганлар. Қорақалпоғистон АССР Эллиққалъа районидаги Қирққиз-обод колхозида истиқомат қилувчи 80 ёшли Зариф ота Қиличев берган маълумот фикримизни янада тўлдиради:

«Бизлар ёш вақтимизда отамиз билан Жағил авлиёга қовун сайилига борганимизда турли қовунлар намойиш қилинганини кўрганман. У ерда айниқса «Қовун-қовун» ўйинида аввал икки йигит, сўнг тўрт ёш бола ўйинга қўшилди, икки қари киши ҳадеб ўйиннинг давом қилишига ёрдамлашди. Ўйинчилар алмашиб, ҳар гал ўйин қайтадан бошланиб турди. Бу ўйинни кўп марта лаб кўришимга қарамай, биринчи кўрганим ҳали кўз ўнгимдан кетмайди»¹.

«Қовун-қовун» ўйини халқ театрининг энг қизиқарли томошаларидан ҳисобланган. Бу ўйин революциядан кейин ўйналинмай қўйган. Ўйин қўшиқлари ва бутун тафсилоти қарияларнинггина эсида қолган, холос.

«Ширинновот» ўйини ҳам Хоразмда XX асрнинг 20-йиллари-гача ўйналган. Ўйин қовун сайили билан боғлиқдир². Қиз ва йигитлар орасида бўладиган бу ўйинга катта айвони бўлган бир уй танлаб олинган. Бунда йигитлар томга чиқиб, айвоннинг тепасида дераза ўрнида қўйилган туйнукдан ип билан бойланиб узун арқонга уланган ширинновот қовунини айвон ичидаги қизларга узатадилар.

Қовун пастга тушганда қизлар қий-чув этиб қовунга ташландилар, қовун юқорига тортилганда сакраб уни олишга интиладилар. Йигитлар қовунни жуда юқорига тортса, қизлар ҳазил-мутоба қилиб орқага чекинадилар. Қовун пастласа, уни ушлашга югурадилар. Бу ўйинни йигит ва қизлар ўйнаб ҳоригунча давом эттирганлар. Ўйин бошидан бошлаб «Ширинновот» ўйини билан боғлиқ йигит ва қиз айтишуви давом этган.

Й и г и т л а р :

Ширинновот қовунимиз,
Мазасидан томади бол.
Фарҳод каби беллашамиз,
Ширин бўлиб кўнглимиз ол.

Қ и з л а р :

Ўйнанг қизлар, ўйнанг қизлар,
Боғда гулдай яшнашайлик.

¹ Авторнинг дала ёзувлари, 1980 йил, 15 август, № 16.

² Т. Қиличев. «Ширинновот ўйини», «Совет Ўзбекистони санъати» журнали, 1985, № 1, 24—25-бетлар.

Чанаев номли, Богот районидаги Победа номли, Урганч районидаги Ленин номли колхозда истиқомат қиладилар¹.

Келтирилган мисоллар «Ашшадарози» ўйини билан боғлиқ халқ комик театри элементлари қадимги хоразмликлар тили, ижтимоий турмуши тарихи билан чамбарчас боғланганлигини кўрсатади.

Г. П. Снесаревнинг кўрсатишига қараганда, сумалак тайёрлашнинг ўзи генетик жиҳатдан ўсимликларнинг ўлиши ва тирилишига сиғиниш натижасида келиб чиққан².

Шундай экан, «Ашшадарози» ўйини ҳам сумалак сайили билан боғлиқ бўлганлиги учун, шубҳасиз, Хоразмда деҳқончилик маданияти вужудга келиши муносабатларига ҳам боғлиқдир.

Г. П. Снесаревнинг аниқлашига қараганда илгари вақтларда сумалакни галла экиш кунига тўғри келадиган қилиб тайёрлаганлар³.

«Ашшадарози» ўйини қуёш тангрисига, оловга сиғиниш одатларини ҳам ўзида мужассамлаштирган. Чунки ўйин илгаридан кечаси гулхан атрофида ташкил қилинган. Эрта билан кун чиқишини сайил қатнашчилари ўйин-кулги билан кутиб олганлар⁴. Берунийнинг ёзишига қараганда: «Эронликларда наврўз кунини бир-бирларига шакар ҳадя қилиш расм бўлган эди... бунинг сабаби наврўз кунини Жамшид мамлакатиде шакарқамиш пайдо бўлган»⁵.

Бизнингча, сумалак сайили ва унинг билан боғлиқ «Ашшадарози» ўйини ҳам баҳор байрами «Наврўз» билан боғлиқ юзага келган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Биз учун энг муҳими ўйиннинг театр элементларига эга бўлишидир. «Ашшадарози» ўйинининг қизиқарли томони шундаки, ашшадарози ролида ўйнаётган кишининг қиёфаси Тунроққалъадан топилган ниқоб билан рақс тушувчилар⁶ни эслатади.

Сайилларда бўладиган оммавий ўйинлардан бири «Аравадаги ўйин» деб аталади. Бунда бир от уч аравани тортган. Олдинги аравадан созанда-ғўяндалар, раққос ўғлон болалар жой олган. Ўғлон болалар музыка жўрлигида турли ўйин-кулги қилганлар, бир-бирлари билан лапар айтишганлар. Бири йигит қиёфасида бошига барра қўзининг терисидан бўлган ихчам ишланган кўк шерози телпагини кийган, эгнига олачадан ишланган узун елак (костюм) кийган. Оёғига маҳси-калиш кийиб олган, қиз қиёфасидаги ўғлон

бола эса бошига дўзийли дўппи кийиб, йўнгичқа гулли рўмолини дўппи устидан ташлаб қўйган, эгнига эса узун кўйлак, узун елак кийиб ўйнаган.

«Аравадаги ўйин» лапаридан айрим намуналар келтирамиз:

Й и г и т:

Юринг, боғга кирайлик,
Кел ёрим, аста-аста.

Қ и з:

Қизил гуллар терайлик,
Кел ёрим, аста-аста.

Й и г и т:

Боғим менинг мевазор,
Ҳарна истасанг тайёр.

Қ и з:

Менинг боғим олчазор,
Ҳарна истасанг тайёр.

Й и г и т:

Боғим эшигин очиб,
Оҳиста қадам босиб,

Қ и з:

Бўйинг бўйимга муносиб,
Кел ёрим, аста-аста¹.

Арава сайилни айланиб ўтаётганда аравадагилар устидан турли мева-чевалар сочилади.

Хивадаги XIX аср охири XX асрнинг бошларида «Аравадаги ўйин»да Давлат бола, Раззоқ бола, Юсуф болалар ном қозонган ўйинчи ва қўшиқчи бўлганлар.

Аравадаги қиз ва йигит қиёфасида чиқиб айтишган ўғлон болаларнинг ҳаракатлари Европа театрлари актёрларига яқин бўлган.

Урганчда истиқомат қилувчи 81 ёшли Рейим ота Машариповнинг берган маълумоти «Аравада ўйин»нинг Хоразмда оммавий ўйинлардан эканлигини янада ойдинлаштиради: «Мен 6-7 ёшларимда болалар билан сайилларга бориб «Аравада ўйин»ни мириқиб

¹ Ю. Жуманазаров. Қадимги хоразмликлар тилини биласизми? «Хоразм ҳақиқати» газетаси, 1973, 25 август.

² Г. П. Снесарев. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма, стр. 213—226.

³ Г. П. Снесарев. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма, стр. 212.

⁴ Қуёшга, оловга сиғинишдан кейинчалик зардуштийлик динига ўтилган.

⁵ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. I том, 255-бет.

⁶ С. П. Толстов. Хоразм маданиятини излаб, 349-бет.

¹ Авторнинг дала ёзувлари, 1980 йил, 1 август, № 10.

дек, Тўрткўл шаҳрида ҳам ўғиз лаҳжасининг вакиллари жуда кўп»¹, деб кўрсатади.

Текширишлар «Ашшадарози» ўйинини В. В. Решетов тилга олган, қадимдан аҳоли яшаб келган территорияларда анъана тарзида авлоддан-авлодга ўтиб келганлигини исбот қилади.

XIX асрнинг биринчи ярмида Хоразмга келган рус сайёҳларидан Н. Муравьев² ва Г. И. Данилевский³ ҳам Хоразм аҳолисини иккига бўлиб, Хиванинг шимолида ўзбеклар, жанубида сартлар яшайди, деган хулоса чиқарадилар. Қ. Л. Задохина сарт ва ўзбекларнинг қадимги тарихига тўхталиб, «сартлар воҳадаги қадимги эрон тилида сўзлашувчи аҳолининг авлоди бўлиб, юксак деҳқончилик маданиятини қадимги цивилизацияли Хоразмдан ўрганган, кўчманчи ўзбекларнинг сартларга қараганда хўжалик маданияти паст даражада эди»⁴, деб кўрсатган.

Ҳозирги вақтда ҳам Хоразмнинг шимолидаги ўзбеклар билан жанубидаги ўзбеклар бир-биридан фарқ қилади. Жануб ўзбеклари уруғини яхши ажратолмайди⁵, шимол ўзбеклари эса уруғини яхши билади. Решетов шимолий Хоразм ўзбекларининг тилидаги диалектларни ҳақли равишда ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасига киритади⁶. С. П. Толстовнинг фикрига қараганда эрализгача бўлган 2 минг йилликдан аввал Хоразмга ғарб томондан ҳинд-европа, ҳинд-эрон қабилалари кириб келади⁷.

Эрализдан аввалги XI—X асрларда жанубий ва шарқий этник маданий элементларнинг чатишиш процесси форсий тилда сўзлашувчи «қадимги хоразм халқини вужудга келтиради»⁸. 1951 йили Қўйқирилганқалъадан топилган хумда орамей ёзувида эронча «Аспабадак» сўзининг бўлиши фикримизни янада равшанлаштиради⁹. Унинг маъноси «от мишиб турган» деган маънони беради. Академик Я. Ғ. Ғуломов «Кат ёки ката» сўзи қадимги эрон терминологиясида уруғ ёки унинг бирон бўлаги яшаган девор билан ажратиб олинган катта ҳовлини билдиради¹⁰,— дейди.

¹ В. В. Решетов. Ўзбек шевалярининг классификацияси. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1966 йил, № 1, 7-бет.

² «Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819—1820 г. Н. Муравьева» Ч. II. М., 1822, стр. 36.

³ Описание Хивинского ханства, составленное в 1843 г. подполковником штаба Г. И. Данилевским. «Зап. РГО», кн. V, СПб, 1851 г., стр. 102—114.

⁴ К. А. Задохина. Узбеки дельты Аму-Дарьи, стр. 332.

⁵ К. А. Задохина. Узбеки дельты Аму-Дарьи, стр. 333.

⁶ В. В. Решетов. Ўзбек шевалярининг классификацияси. «Ўзбек тили адабиёти» журнали, 1966, № 1, 7-бет.

⁷ С. П. Толстов. Хоразм маданиятини излаб, 357-бет.

⁸ С. П. Толстов. Уша асар, 360-бет.

⁹ С. П. Толстов. Уша асар, 367-бет.

¹⁰ Я. Ғ. Ғуломов. Хоразмнинг суғорилиш тарихи, 47-бет.

Шубҳасиз, ҳозирги Беруний шаҳрининг қадимги «кат қалъаси» номи шу тариқа келиб чиққан бўлиши керак. Бизнингча, кат-худо сўзи ҳам уруғ бошлиғи деган маънони билдирса керак.

О. Мадраҳимов «Хоразм сўзининг маънолари»¹ номли мақолада С. П. Толстовнинг «Хвари» замин қабиласининг ери деган маънони билдиради², деган фикрини қувватлайди.

Ю. Жуманазаров ҳозирги ўғиз диалектида хоразмликлар, туркманлар, озарбайжонлар, қорақалпоқ (қипчоқ) тилларига яқин лексик-грамматик формалар сақланиб қолганлигини кўрсатади³.

Ўғизлар насл-насаби жиҳатдан орол бўйи массагет, алан қабилаларининг чатишуви ва унга шарқдан VI—VII асрларда Етти-суддаги ҳақиқий турк элементларининг келиб қўшиливи натижасида IX—XI асрларда ўғизлар пачанақларнинг шарқий группаси билан бирлашиб, Хоразм шаҳарларини эгаллай бошлайдилар⁴.

Аланларнинг бир қисми Кавказга кўчади. Абу Райҳон Беруний «Қонуни Масъудий» асарида алан халқларининг Каспий денгизининг жанубида (Кавказда) мамлакат ва қалъалари бор»⁵ деб кўрсатади. Улар эроний халқ бўлиб, кейинчалик осетин халқининг таркибига кирган⁶. Н. М. Маллаев «Эрон тиллари группасидаги тиллар Урта Осиёда асосан ҳозирги Тожикистон территориясидаги аҳолининг тили бўлиб қолди. Шунинг билан бу тил асрлар мобайнида Фарғона, Суғд ва Хоразмда ҳам сақланб қолди»⁷, деб кўрсатади.

Хоразм тили сўзлашув ёки ёзув тили сифатида араб ва тожик тили қаторида ўз аҳамиятини XIII аср охириларигача сақлаб қолган⁸. А. А. Фрейманнинг кўрсатишига қараганда Хоразм тили XIII—XIV асрлардан кейин тамомила турклашади⁹.

Хоразмда ўтроқ бўлиб қолган, қадимги Хоразм халқи таркибига кирган алан ва тот қабилалари номлари унутилиб кетса ҳам лақаб сифатида ҳозирча сақланиб келмоқда.

Хоразм областининг Хазорасп райони территориясидаги анчагина ўзбеклар шу лақабларда аталади. Боғот районида Осёб номи ариқ мавжуд. Тот лақабли кишилар Янгиариқ районидаги

¹ О. Мадраҳимов. Хоразм сўзининг маънолари. «Фан ва турмуш» журнали, 1970 йил, № 2, 31-бет.

² С. П. Толстов. Хоразм маданиятини излаб, 31-бет.

³ Ю. Жуманазаров. Қадимги хоразмликлар тилини биласизми? «Хоразм ҳақиқати» газетаси, 1973 йил, 21 август

⁴ С. П. Толстов. Хоразм маданиятини излаб, 260—262-бетлар.

⁵ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. V том. Биринчи китоб, 394-бет.

⁶ Абу Райҳон Беруний. Уша асар, 547-бет.

⁷ Н. М. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, ЎзССР «Ўрта ва Олий мактаб» нашриёти, 1963 йил, 33-бет.

⁸ Народы Средней Азии и Казахстана, т. I, стр. 138.

⁹ А. А. Фрейман. Хорезмский язык. М.—Л., изд-во АН СССР, 1951 г., стр. 32.

фасини бажарувчига ўралашиб, орқа томонга йиқилиб тушади. Даврада кучли кулги бошланади. Ҳаммалари жой-жойига ўтирадилар. Вазир эса бурунги тартибда янги подшодан ижозат сўраб, ўйинни давом эттиради.

Ўйин давомида даврадагилар подшо ва унинг вазирига қаттиқ бўйсундилар. Ўйин давраси уч-тўрт соатлаб давом этган. Ўйин фақат кўпчиликнинг илтимосига биноан, подшо ролида ўйнаётган кишининг буйруғига биноан тўхтатилган, холос. Хива шаҳрида истиқомат қилувчи 75 ёшли Абдулла ота Абдалниёзовнинг берган маълумотига қараганда «Подшо-вазир» ўйини Хоразмда совет театри ташкил топгунча бўлган даврнинг энг қизиқарли томошаларидан бири бўлган»¹.

Хоразм областининг Хонқа шаҳрида истиқомат қилувчи 86 ёшли санъаткор Искандар ота Раҳмоновнинг берган маълумоти биз учун жуда қимматлидир:

«Мен 10-15 ёшли вақтларимда тўйларда бериладиган зиёфат ёки йигитлар ташкил қилган гурунглarda² «Подшо-вазир» ўйини бўлмай қолганини кўрган эмасман. Менинг санъатга бўлган қизиқишимни кучайтирган, ўйин ва қўшиқ айтишга ўргатган мактаб ҳам, саҳна ҳам «Подшо-вазир» ўйини ўйналадиган меҳмонхона бўлган эди»³.

Бизнингча «Подшо-вазир» ўйинининг келиб чиқиши узоқ ўтмишга бориб тақалади. Гарчи ўйинда даврлар ўтиши билан арханк элементга эга бўлган сўз ёдгорликларини сақланмаган бўлса ҳам, ўйин саҳнасидаги ҳаракат узоқ ўтмиш билан боғлангандир.

К. Маркс 1871 йилнинг 23 ноябрида Ф. Больтега ёзган хатида: «Эскириб қолган нарса янги пайдо бўлган формалар доирасида тикланиб ва мустаҳкамланиб олишга интилади»⁴,— деб кўрсатган эди. «Подшо-вазир» ўйинида ҳам подшолик тузумдаги бошқариш системаси акс этгандек бўлиб кўринса ҳам подшони тахтдан ташлаш каби кўпчилик иштирокида ёки халқ вакилларининг талабига биноан узоқ давр ҳукмронлик қилган кишига жазо бериш моментлари бизга уруғдошлик тузуми бузилиши давридаги ҳарбий демократияни эслатади.

Абу Райҳон Беруний мағрибдаги бир шаҳар тўғрисида маълумот келтириб: «У ерда давлатни идора қилишлик навбатма-навбат таниқли кишилар билан деҳқонлар ўртасида қўлдан-қўлга ўтар экан»,— дейди.⁵

¹ Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил, 23 май, № 13.

² Гурунгл ар — зиёфатга ўхшаш, унда кўпроқ йигитлар ўзаро пул йиғиб зиёфат ташкил қиладилар.

³ Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил 30 май, № 24.

⁴ К. Маркс. Фридрих Больтега. К. Маркс ва Ф. Энгельс. Уч томлик асарлар, 2-том. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1981 йил, 477-бет.

⁵ А. Ж. Шарипов. Берунийнинг жамият ва инсон ҳақидаги қарашлари. Беруний ва ижтимоий фанлар, 77-бет.

Кўриниб турибдики, «Подшо-вазир» ўйини ҳам шунга ўхшаш кўринишга эга.

Маълумки уруғдошлик тузуми равнақ топган замонда мавжуд бўлган бошқариш органлари, халқ йиғилиши, оқсоқоллар кенгаши, йўлбошчи, лашкарбоши ҳарбий демократия даврида ҳам шакллансақлиниб қолади. Бу даврда юқоридаги ижтимоий ташкилотлар ўз моҳияти жиҳатидан ўзгаради.

Ҳарбий демократия даврида зодагонлар халқ йиғинида ҳам, оқсоқоллар кенгашида ҳам ўз мавқеини мустаҳкамлаб олади. Йиғилишларда 16 ёшдан 60 ёшгача бўлган эркеклар қатнашиб, улар ҳарбий қуролларини тақиллатиш ёки қичқириш билан зодагонларнинг қарорларига ўз муносабатларини билдирадилар¹.

«Ҳарбий бошлиқ, кенгаш, халқ мажлиси,— деб ёзган эди Ф. Энгельс,— уруғдошлик жамиятининг ривожланиб ҳарбий демократияга айланаётган органларини ташкил этадилар»².

«Подшо-вазир» ўйинида подшо халқ орасидан сайланади ва халқ орасида ўтириб арз сўрайди. Унинг подшолиги эса тож кийиши билангина атрофдагилардан фарқ қилади. Даврадагилар ҳарбий кишилардек подшонинг ҳамма буйруқларини адо этадилар. Қизиги шундаки, озми-кўпми ҳамма айбдорлар жазоланади.

Ўтмишда Хоразм халқи ҳам ҳарбий демократияни ўз бошидан кечирганлигини академик С. П. Толстов ва Я. Ф. Фуломов³ ўз асарларида алоҳида таъкидлаб кўрсатганлар.

Ф. Энгельс кўрсатганидек, «...масалани мантиқий нуқтан назардан текшириш усули бирдан-бир ўринли усул эди»⁴. Шу нуқтан назардан ёндошганда «Подшо-вазир» ўйини билан боғлиқ томошанинги келиб чиқишига Хоразмда ўзига хос хусусиятга эга бўлган ибтидоний демократия асосий манба бўлган десак хато бўлмаса керак.

Жуда қадимги замонлардан бизгача етиб келган «Подшо-вазир» ўйини тарихий воқелик сифатида авлоддан-авлодга ўчмас саҳна «копия»си бўлиб келган. С. П. Толстовнинг фикрига қараганда исломгача бўлган даврда Ўрта Осиёдаги эркеклар уйи — меҳмонхоналарда жамоат овқатланадиган ва эски ўйин маросимлари

¹ Д. Г. Редер, Е. А. Черкасова. Қадимги дунё тарихи. I қисм, 72-бет.

² Ф. Энгельс. Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши. К. Маркс ва Ф. Энгельс. Уч томлик танланган асарлар, 3-том. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1981 йил, 379-бет.

³ С. П. Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 78—79-бетлар. Я. Ф. Фуломов. Хоразмнинг сугорилиш тарихи, 83—85-бетлар.

⁴ Ф. Энгельс, К. Маркс. Сиёсий иқтисод танқидига доир. К. Маркс ва Ф. Энгельс. Уч томлик танланган асарлар, I том. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1980 йил, 567-бет.

Хоразмда узоқ замонлардан буён ўйналиб, авлоддан-авлодга мерос бўлиб келган ўйинлардан бири «Подшо-вазир» ўйинидир. Бу ўйин тўй ва зиёфатларда, гурунгларида йигитлар даврасида навбатма-навбат ошиқ отариш (ташлаш) йўли билан бошланган ва давом этган.

Ошиқ сўйилган қўйнинг кейинги икки оёғи тиззаси бўғимидан ажратиб олинган. Ошиқнинг тўрт томонини ҳам ўз номи бўлиб, унинг юқоридаги ботиқ томони — олчи-подшоҳ, пастки текис томони — товва-вазир, ёнбош қабариқ томони — пикка-сўфи (айб-сиз), унга қарама-қарши бўлган ботиқ томони — чикка гуноҳкорликни билдирган.

Бу ўйинда йигитлар даврасининг ўнг томонидаги киши ошиқ ташлаб ўйинни бошлаб берган. Сўнгра галма-гал ўз навбати билан ошиқ ташлаш давом этиб, даврани қайта-қайта айланаверган.

Ошиқ ташлаш давомида подшо ва вазир аниқланмагунча гуноҳкорлар ҳисобга олинмаган. Подшо ва вазир эса ошиқ ташлаш йўли билан давра иштирокчиларидан сайланган.

Вазирлик лавозимига эришган киши қамчидек эшиб тайёрланган дуррани қўлига олади ва ошиғи олчи тушган кишининг олдига бориб, унга подшоҳлик тожи сифатида салла ўрайди. Сўнгра иккови орасида (иккови ҳам чўкка тушиб ўтирган ҳолда) суҳбат бошланади:

В а з и р. Ассалому алайкум, подшоҳим, хизматингизга келдик (*қўл олишиб саломлашадилар*).

П о д ш о. Хизматимизга ярайсизми?

В а з и р. Хизматингиз билади.

П о д ш о. Халойиқни тартибга чақиринг.

В а з и р. Хўп бўлади (*вазир даврадагиларни подшо қандай ўтирган бўлса, шу тахлитда ўтиришга мажбур қилади*.)

В а з и р. Подшойим, халойиқ тинч. Йўргани¹ юритишга ижозат беринг.

П о д ш о. Йўргани юритинг. Навбати келган киши ошиқни ташлайди. Ошиғи пикка тушса, ошиқ навбатдаги кишига ўтади. Агар ошиғи чикка тушса, дарҳол вазир подшога мурожаат қилади.

В а з и р. Подшойим, дод.

П о д ш о. Арзингни айт.

В а з и р. Мен бир ўғри тутдим.

¹ Йўргани — ошиқни.

П о д ш о. На¹ ўғриси?

В а з и р. Олма ўғирлаётганда тутдим.

П о д ш о. Олма узган қўлига беш жуфтдан дарра уринг.

А й б д о р. Подшойим, арзим бор.

П о д ш о. Айбдор, арзингни айт.

А й б д о р. Шеригим бор.

П о д ш о. Шеригини ҳам синаб кўринг.

Яна навбатдаги киши ошиқ ташлайди. Унинг ошиғи пикка тушса айбдор билан иккови туриб подшога «қуллуқ, подшойим» деб таъзим қилиб ўтирадилар. Агар чикка тушса, подшо ҳар икки айбдорни ҳам беш жуфт даррадан уришга буюради. Ҳукми вазир ёки унинг топшириғи билан даврадаги бир киши ижро қилади. Бунда ҳам айбдорлар ҳукми ижро қилувчи билан бирга подшога «қуллуқ, подшойим» деб таъзим қиладилар. Подшонинг ижозати билан улар ўз ўринларига ўтирадилар.

Вазир эса яна подшодан рухсат олиб, ўйинни давом эттиради. Уйин давомида кимнинг ташлаган ошиғи чикка тушса, уларнинг ҳар қайсисига вазир турли айбдорлардан бирини рўқач қилади. Подшонинг буйруғи билан от ўғриси давра айлантириб минилади ва отдай кишнатилади. Эчки ўғрисини уриб маъратадилар. Эшак ўғриси ҳам эшакдай ҳанграйди ва минилади. Вазир баъзан подшога, Сизнинг ҳузурингизга битта раққосани олиб келаятгандим, бу киши уни ўғирлаб кетди, дейди, айбдорни кўрсатиб, подшо эса ундан раққоса бўлиб «Лазги» ёки «Норим-норим», «Оразибон» куйларидан бирига ўйнаб беришни талаб қилган. Айбдор эса хотин-қизлар кийимини кийиб даврадош музикачилар чалган куйларга ўйнаб берган. Шунингдек, айбдорлар қўшиқ айтишга, масхарабозлик қилишга, эртак, афсона ва латифалар айтиб беришга ҳам мажбур бўлганлар.

Уйин давомида подшо ва вазир тез-тез ўзгариб туради. Подшо ўзгарганда вазир аввалги подшонинг тожини янги подшога кийгизиб, унинг олдини тозаллаган бўлиб, гўё чиққан хослари эски подшо олдига отаётгандек ҳаракат қилади. Агар аввалги подшо ўйин тўрт-беш давра айлангунча подшолик қилган бўлса, янги подшо сайлангач, эски подшони даврадагилар тахтдан ағдариб ташлашни талаб қилганлар².

Шу вақт вазир икки киши ёрдамида аввалги подшони ўрнидан тикка турғзади. Улардан бириси унинг орқа томонига ўтиб икки қўлини ерга тираб тахт вазифасини бажаради. Бир киши эса эски подшони зарб билан орқага суради. Натижада подшо тахт вази-

¹ На — нима.

² Уйин тафсилоти ҚҚАССР Тўрткўл районидаги Қирққизобод колхозиде яшовчи 90 ёшли Раҳим ота Шариповдан ёзиб олинди. Авторнинг дала ёзувлари, 1976 йил, 10 август, № 11.

Шириншовот бир баҳона
Ошиқ кўнглини хушлашайлик.

Қизлардан эчилароғи шириншовот қовунини ушлаб олади. Йигитлар қовуни билан бирга у қизни ҳам юқорига тортадилар. Қизлар эса у қизга ёнишиб уни пастга тортадилар. Охирида қизлар қовунини йигитлардан тортиб олади. Қизлар йигитларни изза қиладилар. Йигитлар эса уларга тан берадилар:

Қизлар:

Шириншовот, шириншовот
Мардаар учун манзил обод
Баёма-баёла енгилдингиз,
Энаи сизда бўламас қувват.

Йигитлар:

Ўйин ўйнаб енгилдик биз,
Кие бокмай куйдирмангиз,
Шириншовот ўйнадик деб
Қоши қовоқ уйдирмангиз!

Шу билан ўйин ниҳоясига етади.

Ўйин айтишувларида ахлоқ-одоб нормаларига риоя қилиш талаб қилинган. Шу билан бирга ўйин халқ театрининг оммавий кўринишини ўзида аке эттиргани билан ҳам қимматлидир.

«Қиз қувиш» ўйини ХХ асрнинг бошларигача бўлган даврда Хоразмнинг шимолида яшаган ўзбеклар орасида сайилларда ўтказилган. Бунда от пойғасида қатнашадиган чопқир отга чавандоз қизлардан бири минади. Иккинчи отга уйланмаган йигитлардан бири минади. Қиз йигитнинг кўзини шамғалат қилиб отга камчи уради. Йигит ҳам унинг изидан отини ниқтаб ҳайдайди. Йигит қизга етиб олса, қизнинг отини ҳам ҳайдашиб, биргаликда от қувишиб айланиб томоша кўрсатадилар. Агар йигит қизга ета олмаса, қувишда давом этади. Томошабинлар қий-чув қилиб йигитни изза қиладилар. Қиз эса отини ўйнатиб, йигит оти етдим-етдим деганда етказмай отига камчи уради. Қиз қувиш ўйини то отлар ҳоригунча давом этган. Бу ўйинга чиққан йигит-қизнинг ўйини охирласа, навбатдаги қиз-йигитлар ўйинни давом эттирган.

1868 йилда чиққан «Туркестанский сборник» нинг XVI томида М. Михайлов қурбон ҳайити кунлари қирғиз (қозоқ — Т. К.)ларда қизлар ва йигитлар иштирокида қиз қувиш томошаси ўтказилади,

¹ Ўйин тафсилоти ва қўшиғи автор томонидан 1980 йилнинг 10 декабрида ҚҚАССР, Эллиққалъа районидаги Қирққизобод колхозида яшовчи 82 ёшли Қилич ота Ниёзовдан ёзиб олинди, № 22.

йигит от минаб, отда қочган қизнинг изидан етса, уни ўнади, етмаса, ҳамманинг кулисига қолади¹, деб ёзган эди.

Гурлан районидаги «Коммуна» колхозида истиқомат қилувчи 80 ёшли Ҳасан Жумамуратов «Қиз қувиш» ўйини ҳақида қизиқарли маълумот беради. «Мен ёш вақтимда Гурланда мачит яқинида сайиллар бўларди. Сайилларда қизни йигит отда қувишарди. Баъзан йигит қиз изидан қувиб етиб, қучоқлаганларини ҳам кўрганман. Қиз йигитга ета олмай изза олганини ҳам билмаман. Мен 10-15 ёшларга етганимда бу ўйин негадир қолиб кетди»².

Р. Жалоловнинг кўрсатишига қараганда қиз қувиш одати матриархат даврининг қолдиги сифатида Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё, Тошкент областининг чорвадор районларида яшаётган ўзбекларда кейинги давргача сақланиб келган³.

Шимолӣ Америкадаги Чокта қабиласида ҳам матриархат даврида никоқ вақтида «қиз қувиш»га ўхшаш маросим ўтказилган. Унда белгиланган маррада йигитдан қочган қиз йигитга тутқич берса никоқга розилиги, тутқич бермаса никоқга иорозилиги деб тушунганлар⁴.

Бизнингча, қиз қувиш ўйинининг келиб чиқиш илдизи ҳам Хоразмда ибтидоий жамоа даври охирларидаги матриархат турмуши билан боғлиқ никоқдан ўтиш маросимига бориб тақалади. Энг муҳими «Қиз қувиш» ўйинини халқ қизиқиб томоша қилишидир.

¹ М. Михайлов. Киргизы. «Туркестанский сборник», т. XVI. СПб., 1868, стр. 124.

² Авторнинг дала ёзувлари, 1974 йил, 10 декабрь, № 14.

³ Р. Жалолов. Сехри эртаклар ва ҳаёт. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1977, № 2, 67-бет.

⁴ М. О. Косвен. Очерки истории первобытной культуры, стр. 127.

«Минг» қадамдан таңга пулни

урганга,

Мен тегаман шул қирагай мерганга¹,—

деб шарт қўяди.

ҚҚАССР Элликқалъа районидаги Ленин номи колхозда истиқомат қилувчи 83 ёшли Шермат Отаниёзовнинг маълумотиغا қараганда жуда кўп замонлар бурун «Олтин қобоқ» урганига олтин тўла қобоқ берилар экан. Бу кейинчалик от, хўкиз ва туяга алмаштирилган. «Бизлар ёш вақтимизда ҳам қирқ-эллик мерган «Олтин қобоқ» уришга чиқиб, тўй-томошани қизитар эдилар. Охирида бир мерган олтин қобоқни урар эди, кейинроқ бу ўйин қолиб кетди»². А. Вамберининг кўрсатишича: «Олтин қобоқни урганга олтин қобоқдан ташқари бир неча қўй ёки от ва туя ҳам берганлар»³.

«Олтин қобоқ» ўйинида мерганлар бир-икки марталаб, уч-тўрт марталаб отишма қилганлар. Ҳеч бир мерган «Олтин қобоқ»ни ура олмаса то уни ургунча отишма навбати келаверган.

Ўйиннинг чўзилиши мерганларнинг чапдастлигига боғлиқ бўлган. «Олтин қобоқ»ни мерганлар ура олмаган вақтлар ҳам бўлган. Бу жиҳатдан ҳам ўйин томошабини диққатини ўзига кўпроқ жалб қила олган. Бизнингча, «Олтин қобоқ» ўйинини ўйналиш тарихи ўқ-ёйни вужудга келиш даврига бориб тақалади. М. О. Косвеннинг кўрсатишича, ўқ-ёй эса ибтидоий жамоа даврида ихтиро қилинган⁴.

«Арқон тортиш» ўйини ҳам Хоразм тўйларида қизиқарли томоша ҳисобланади. Бунда ўйин майдонида 10 метрлик бақувват арқоннинг ҳар бир учини ўнтадан одам ушлаб икки тарафга тортдилар. Тортишма узоқ давом этади. Қайси тараф кучли бўлса, иккинчи тарафдаги ўн кишини ўз томонига судраб ўтади.

Томошабинилар голиб томонни қизгин табрикласа, мағлуб тараф кишиларини иззага қолдирадилар.

ҚҚАССР Элликқалъа районидаги Ленин номи колхозда истиқомат қилувчи 80 ёшли Латиф Хўжаев ўйин тафсилотини янада ойдинлаштиради: «Мен ёш вақтимда тўйларда куёв томон билан келин томоннинг, бир овул билан иккинчи овулнинг арқон тортишганларини томоша қилганман»⁵. Ҳозирги вақтда арқон тортишда район район билан, колхоз колхоз билан тўй ва томошаларда, пахта байрамларида куч синашади.

¹ Алломиниш, Достон, Тошкент, Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979 йил, 115-бет.

² Авторнинг дала ёзувлари, 1980 йил, 10 июль, № 8.

³ А. Вамбери, Очерки Средней Азии, М., 1868 г., стр. 94.

⁴ М. О. Косвен, Очерки истории первобытной культуры, стр. 53, 54.

⁵ Авторнинг дала ёзувлари, 1980 йил, 19 октябрь, № 18.

«Арқон тортиш» ўйинининг тарихи жуда қадимга бориб тақалади. Бу ўйинида уругдошлик давридаги бир-бирига қарама-қарши уругларининг кураши акс этган. Бизнингча, энг муҳими «Арқон тортиш» ўйинининг халқ театрининг қизиқарли томошаларидан бири бўлиб келганлигидир.

«Кураш» ҳам тўй ва томошаларда муҳим ўрин тутаети. Уни ташкил қилишда тўй катхудоси биринчиликка даъвогар полвоннинг номини, унинг қаердан келганлигини эълон қилади. Сўнг унга қарши курашувчининг номини эълон қилади. Шу вақтда ҳар иккала полвон курашга шай ҳолда томошабинилар даврасига чиқадилар. Кураш ташкилотчиси «бошланг» деб буйруқ бергач, иккаласи бир-бирига яқинлашиб, курашишга тушади. Қайси полвон рақибини йиқитиб елкасини ерга теккизса, шу полвон курашда галаба қозонган ҳисобланади.

Тўйда бир неча полвон жуфт-жуфт бўлиб, кураш майдонида куч синашади. Биринчиликни олган полвон кўпинча ҳамма тўйларда биринчиликка чиқиш истагини билдираверган. Биринчи мукофотга қўй, иккинчига мол териси, учинчи, тўртинчи, бешинчисига озроқ пул билан рўмол берилган.

Хоразм халқининг тўйларидаги кураш томошаси ҳам қадимий халқ театрининг бизнинг кунларимизгача сақланиб келган формаларидан биридир. Чунки курашда ўз фратрияси ичидан чиққан кишилар бир-бири билан курашиши мумкин эмасди. Фратриядагидек ҳозирги вақтда ҳам полвонлар ўз қариндош-уругларидан бўлган кишиларга қарши курашга чиқмаслиги, чиқса ҳам ёши улуғ кишини ҳурмати учун атайлабдан таслим бўлиши фикримизнинг далилидир.

Хоразмдаги тўй ва томошаларда от пойгаси одати мустаҳкам ўрин олган. Бундай пойгада қатнашадиган отлар бир ёшга етгандан бошлаб алоҳида парвариш қилинган, ўзини югуртириб кўрилган, ёшроқ бола, кейинроқ каттароқ бола миңгизиб ўргатилган. Ниҳоят кучга тўлгандан кейин бу отни пойгага қўшадиган бўлганлар.

Пойга йўл имкониятига қараб 20—30 километр узоқликда ташкил қилинган, бунда пойгага от қўшганлар отларининг бошини тенглаштириб, буйруқни кутиб турган. Буюрувчи қўлини юқорига кўтариб, бир оздан кейин «Ҳайданг» деб қўлнинг пастга тушириши билан отларга қамчи босилган. Томоша майдонида турган халқ кимнинг оти олдинроқ келадиганини кўриш учун сабрсизлик билан кўз тикиб турганлар. Болалар уй тепаларига, дарахтларнинг шохига чиқиб, биринчи, иккинчи, учинчи кўринган от кимнинг оти эканлигини билишга ошиққанлар. Чавандозлар отларига қамчи уриб, қистаб бир-биридан ўтиб ниҳоят томошабинилар олдига, белгиланган маррага етиб келадилар. Оти олдинда келган пойга голиби

ўйналиши жиҳатидан озроқ бўлса-да, «Подшо-вазир» ўйини ўйналишини эслатади.

Т. Оллоназаров ўзининг «Қорақалпоқ совет театри манбалари ва шаклланиши» номли асаридида «Аға бий» ўйинида ҳам театр элементлари кўпроқ кўзга ташланишини таъкидлаб ўтади¹. Бу ўйин қатнашчилари ролларни ўзаро бўлиб оладилар. Унда хон, вазир, қози, муфти, ясовул ва оддий ўйин иштирокчилари қатнашади. Бунда хон «Аға бий» ва бошқалар ўйин иштирокчиларининг уйига навбати билан зиёфатга борадилар. Ҳар бир уйда ўйин иштирокчилари янги қўшиқ тўқишлари ва ўз санъатини намойиш этишлари керак. Шу шартни бажармаган айбдорларга қози шарият қонунидан жазо топиб, ит бўлиб ҳуришга, бўри бўлиб увлашга, от ёки эшак ўрнида минилишга буйруқ беради.

«Аға бий» ўйинида ҳам диалог, монолог (шеърний саволга шеърний жавоб) асосий ўрин тутаяди. Ясовул эса айбдорларга дарра билан уриб жазо беради. Келтирилган мисолдан кўриниб турибдики, қорақалпоқлардаги «Аға бий» ўйини билан Хоразм ўзбекларидаги «Подшо-вазир» ўйини орасида боғлиқлик мавжуд.

Б. Х. Кармишеванинг кўрсатишига қараганда, XIX аср бошларидан аввалроқ Хоразмда бирлашган ўзбек қиёт-қўнғиротлари уруғи катта жуз, ўрта ва кичик жуз қозоқ қўнғиротлари уруғи билан генетик боғлиқ бўлиб, қорақалпоқ, туркман, эрон тилида сўзлашувчи гуруҳлар билан қўшилиб кетган².

Антропологик текширишлар ҳам Ўрта Осиё халқларининг этник ва ирқий жиҳатдан бир-бирига боғлиқ эканлигини исботлаб берди³.

Ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ, туркман халқлари тарихий ривожланиш жараёнида сиёсий-иқтисодий ҳам маданий турмуш жиҳатидан алоқада бўлиб, бир-бирига таъсир қилиб, бир-бирини бойитиб келганлар. Шунинг учун ҳам «Подшо-вазир» ўйинининг Хоразм воҳасида яшайдиган халқлар ўйинларига ўхшашлиги табиий ҳолдир. Биз учун энг муҳими бу ўйиннинг саҳна санъатига ўхшаб кетишидир. «Подшо-вазир» ўйини Хоразмда XX асрнинг 40-йилларигача ўйналиб келинган. Ўйин тафсилоти фақат қарияларнинг эсидагина сақланиб қолган.

«Олтин қобоқ» отиш ўйини Хоразмда кенг тарқалган ўйинлардан бири бўлиб келган⁴. Олтин қобоқни ташкил қилишда аввало

¹ Т. Аллоназаров. Каракалпакский советский театр. Истоки и формирование. Ташкент, 1956 г., стр. 32—37.

² Б. Х. Кармишева. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М., изд-во «Наука», 1976 г., стр. 49.

³ Қорақалпоғистон АССР тарихи 1-том. Нукус, 1975 йил, 134-бет.

⁴ И. Т. Сагитов. Қорақалпоқ халқининг қаҳрамонлик эпоси. Нукус, 1963. 346-бет. Илгари қорақалпоқ халқи тўйларида Олтин қобоқ отилган. Қаранг: Х. Есбергенов, Т. Атамуратов. Традиции и их преобразование, стр. 99.

Назира халфа Собирова (гармонда), Амина Қурёзова (допрада) ва Назира Бойжоновалар Хоразм область телестудиясида музика чалиб, қўшиқ айтмоқдалар. (1980 й.).

5-6 метрлик узун ёғочдан тўрттаси бир-бирига улаб боғланади, сўнг кўтарилиб учига қўйининг орқа оёғидан олинган ошиқ ёки танга пул ип билан боғланади. Шу боғланган ошиққа ёки танга пулга «Олтин қобоқ» дейилади. Олтин қобоққа қадимда ўқ-ёйдан ўқ узганлар, кейинчалик милтиқ ихтиро қилинган, милтиқдан ўқ узганлар. Олтин қобоққа ўқ теккизган кишига от ёки туя берилган. «Олтин қобоқ»ни уриш учун мерганлар саф тортиб турганлар ва навбати билан ўқ узганлар. Томошабинлар уларнинг мерганлигини кузатганлар. Олтин қобоқни урган мерганни тўй томошабинлари кўтариб ўйин ташкилотчиларининг олдига олиб борганлар. Томошабинлар уни давра айланиб кўплаб юқорига отиб яна ушлаб олганлар. Одамлар қий-чув бўлиб, шодликларини билдириб ёлиб мерганни табриклаганлар.

Ўзбек халқининг қаҳрамонлик дostonларидан бири бўлган «Ал-помиш» дostonида ҳам Барчин:

Ей тортишса ёйи снмай қолганга,
Мен тегаман шул ёйандоз полвоига.

ўтказиладиган жой бўлган¹. «Подшо-вазир» ўйини ҳам традиция сифатида меҳмонхоналарда ўтказилиб келинган.

Бизнинг учун энг муҳими ўйиннинг театрлашганлигидир. Уйинда драма санъатининг содда формаси намоён бўлган. «Подшо-вазир» ўйинида подшо ва вазир, айбдор ва ҳукми ижро қилувчилар бирга тез орада бадий образ яратишга муваффақ бўладилар. Уйин иштирокчилари саҳнадагидек диалоглар ёрдамида фикрлашадилар ва ҳаракат қиладилар.

Лекин актёрларга махсус бутафория ва костюм (амалий декоратив санъат) етишмайди, грим ва бошқа синтетик санъат ёрдами йўқ. Шунга қарамай бу ўйин томошабин кўз олдида яхлит воқеани гавдалантириб боради. Москва бадий театрининг асосчиларидан бири бўлган Вл. И. Немирович-Данченко театр ҳақида ажойиб фикрни илгари сурган эди: «Сиз ажойиб бию қуришингиз, улуғвор директор ва администраторни ўтқазинингиз, музикантларни таклиф қилишингиз мумкин ва шундай бўлса ҳам театр бўлмайди, мана, майдонга уч актёр чиқди, гиламча тўшайди ва пьеса ўйинини ҳатто гримсиз ва муҳитсиз бошлайдилар, ана шунда театр бўлади»².

Шу нуқтаи назардан «Подшо-вазир» ўйинини театр элементларига бой дейиш мумкин. А. Облонский «Туркман театрининг тугилиши» номли мақоласида бошқа миллатларда бўлганидек «бу санъат минг йиллардан кўпроқ вақтдан буён ўзига хос драма санъати формасида туркманларга таниш эди»,— деб ёзган эди³. Бу санъат қўшиқ айтиш, топишмоқ, турли ўйин-кулги ва бошқа формаларда тараққий қилиб келган. Н. Нуржонов тожик халқининг «Подшо-вазир» ўйинида ҳам содда драма санъати кўриниши борлигини таъкидлаб ўтади⁴. Бу ўйиннинг ҳам Хоразмда ўйналиб келинган «Подшо-вазир» ўйини билан ўйналиш жиҳатидан анча яқинлиги бор.

А. Д. Авдеев «Театрнинг келиб чиқиши» номли асарида қадимий ўйинларнинг театр санъатининг вужудга келишидаги хизматини таъкидлаб, рус халқи орасидаги «қирол» ўйинига алоҳида тўхталиб ўтади. Бу ўйинда ҳам ўйин иштирокчиларидан бири Қирол қилиб сайланади. Уйинчилар ўта қарам киши сифатида тахтга чиққан қиролни табриклаш учун келадилар. Қирол ролида ўйнаётган киши тахтада қирол қиёфасида намоён бўлади⁵. Бу ўйин

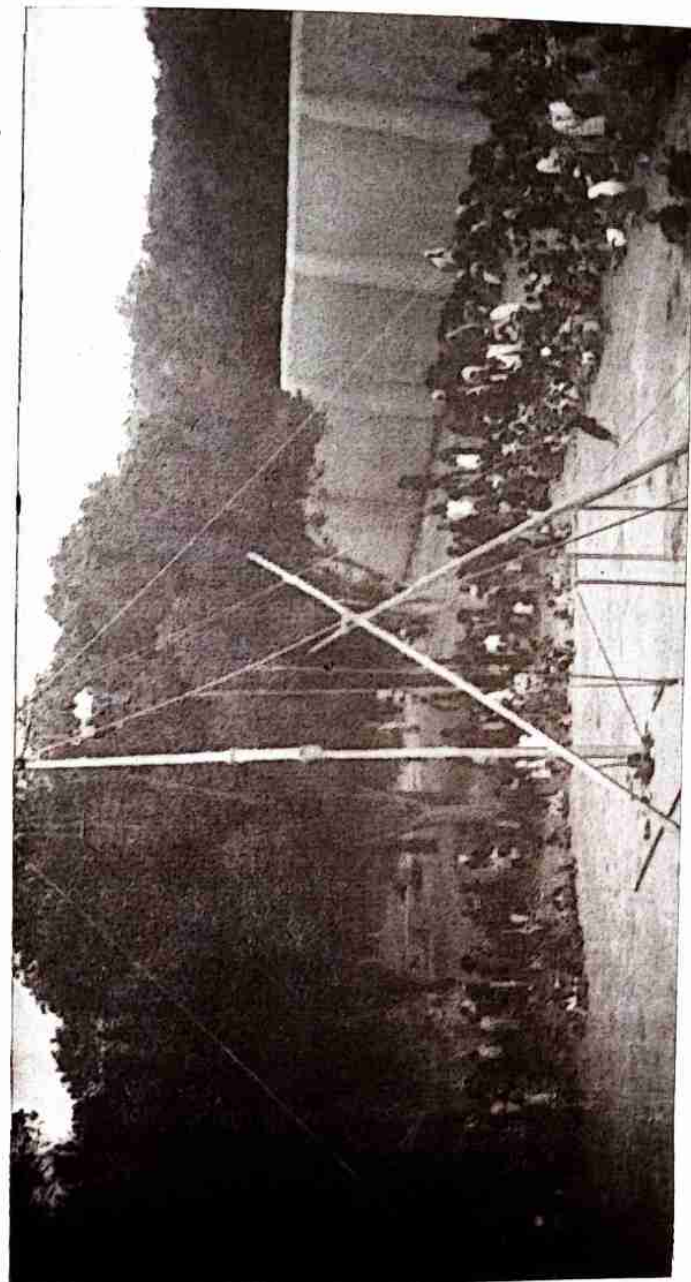
¹ С. П. Толстов. Древний Хорезм. Издание МГУ, Москва, 1948, стр. 317.

² Вл. И. Немирович-Данченко. Статьи, речи, беседы, письма. М., 1952 г., стр. 134.

³ А. Облонский. Зарождение Туркменского театра. Туркменоведение, 1928 г., № 3—4, стр. 52.

⁴ Н. Нурджанов. Истоки народного театра у таджиков. Автореферат. 1951 г., стр. 6.

⁵ А. Д. Авдеев. Происхождение театра. М.—Л., изд-во «Искусство», 1959 г., стр. 35.

Хива. Дорбоз ўйини (XIX аср охири). Х. Девонов фотоси.

«Гулруҳ пари», «Авазнинг Чамбилга олиб келиниши», «Қирқ минг» каби дostonларини қаҳрамонлик дostonлари қаторига киритади¹. Қадимдан буёи хоразмлик бахшилар одатда тўй ва томошаларда яхшироқ кўринадиган супача устида ёки ёғоч кат (каравот) устида ўтириб дутор чертиб дoston айтганлар². Бахши дostonнинг тушунтириш текстини ҳам ўзи тушунтирган. Кўшиқларини эса куйга солиб айтиб берган.

Маълумки, Хоразм дostonлари бир кечада сўз ва соз билан куйлаб тамомлашга (кун ботгандан ярим кечагача бўлган муҳлатга) мўлжалланган³.

Хоразм дostonларининг ихчамлиги ҳам томошабин-тингловчи диққатини бахши санъатига кўпроқ жалб қилган.

Бахши дoston воқеасини ўз сўзи, ўз куйи билан гримсиз, костюмсиз бўлса ҳам, юксак темперамент билан актёрларча тушунтириб бера олган. Бахши дoston воқеаларининг салбий ёки ижобий моментларидаги тушунтириш текстларини овоз тонини воқеага қараб ўзгартирган, дутордан қўлини олиб, қўли билан саҳна актёридек ишора қилиб кўрсатган, мимик ҳаракатлар ҳам қилган. Натижада дoston воқеалари тингловчи тасаввурда саҳнадагидек жонланган. Шунинг учун ҳам Н. Т. Чернишевский: «Санъатнинг энг муҳим аҳамияти кишининг турмушда қизиқадиган нарсасини тасвирлаб кўрсатишдир»⁴— деб ёзган эди. Хоразм бахшилари ҳам томошабин қизиқадиган воқеаларни алоҳида таъкидлаб, тасвирлаб берган. Шу билан тингловчидан яхшиликка мурувват, ёмонликка нафрат ҳиссини вужудга келтира олган.

«Театр» сўзининг асл маъноси «кўриш», «кузатиш» дейилганлигини эсласак⁵ бахшининг дostonни ижро қилиш пайтидаги томошабинни ўзига жалб қилиши бир актёрли театрға ўхшаш дейишимизга имкон беради. Хоразм дostonлари қаҳрамонлари бахши ижросида бир-бири билан мақсад йўлида фикр олишадилар, бир-бирига қарши курашадилар. Натижада тингловчи-томошабин тасаввурда кучли драматизм саҳнаси намоён бўлади. Биз қуйида баъзи Хоразм халқ дostonларидаги драма

¹ О. Мадаев. Хоразм дostonлари. «Хоразм ҳақиқати» газетаси. 1970 йил, 10 январь.

² Қўнғирот, Хўжайли, Чимбой ва Тўрткўл шаҳарларида бахши ва жравларга тўй ва томошаларда саҳнага ўхшаш қилиб ишланган кат ясаб, устида ўтириб дoston айтиш учун имконият яратиб берилганлигини таъкидлайди. Қаранг, Т. Алланазаров. Каракалпакский советский театр, стр. 39.

³ Ж. Қобулниязов. Қириш сўзи. Ошиқ Маҳмуд, Авазхон, Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1970 йил, 9-бет.

⁴ Н. Г. Чернишевский. Санъатнинг воқеликка эстетик муносабатлари. Танланган адабий-танқидий мақолалар. Тошкент, Ўзбекистон ССР Давлат нашриёти, 1956 йил, 406-бет.

⁵ А. Алимұхамедов. Антик адабиёт тарихи, 109-бет.

элементлари ва саҳнавий кўринишларини мисол тариқасида кўриб чиқамиз.

Гўрўғли туркумидаги дostonлар силсиласига кирган «Авазхон» дostonини олиб кўрайлик. Унда дostonнинг марказий қаҳрамони Авазхоннинг Хунҳоршоҳ зулмига қарши отланиб, ўз йигитлари билан етиб боргани, у ерда подшо айғоқчилари томонидан қўлга олиниб зиндонга ташлангани, подшоҳнинг шартларини бажаришдан бош тортгани учун ўлимга ҳукм этилиши ва шунда отаси Гўрўғли етиб бориб озод этиши каби воқеалар акс этган.

Дostonдаги Гўрўғлининг Авазхонни излаб Хунҳоршоҳ томонга етиб келиб Авазхон ҳақида хабар топмоқчи бўлиб изтироб чекиб турганида Хунҳоршоҳ боғида «бир неча қизлар-жувонлар томоша қилиб, сайр этиб, кайфу сафо суриб»¹ юрганни ва бир қиз уларга қўшилмай четга чиқиб қон йиғлаб ўтирганини кўриб, у билан шەърий суҳбат ўтказган саҳнаси алоҳида киши диққатини жалб қилади.

Г ў р ў ғ л и:

Парилар ичинда сансан беқарор,
Паризодим нечун кийдинг қорани.
Ўзга пари сендек эмас беқарор,
Паризодим нечун кийдинг қорани.

Қ и з:

Бугун манга охирзамон бўлибди,
Унинг учун ман киймишам қорани.
Аваз келиб бунда банда бўлибди,
Анинг учун ман киймишам қорани.²

Гўрўғли ва қиз орасидаги диалог ёрдамида Авазхоннинг қирқ йигити билан эртага дорга осиб ўлдирилиши кераклиги, қизнинг эса Чамбилбелдан тутқин сифатида Хунҳоршоҳ боғига олиб келинганлиги маълум бўлади.

Гўрўғли тутқин Гулжондан Авазнинг ҳали тирик эканлигини эшитиб, севинади ва Авазни ўлимдан қутқазиш учун шошилади. Гўрўғли Хунҳоршоҳ олдида бориб ўзини қаландар сифатида танитади ва унинг хизматиға киради.

Дostonда Хунҳоршоҳ тўйи саҳнаси ҳам диалогларга бойлиги, воқеаларнинг ихчамлиги билан театр асари элементлари кўзга ташланади. Дostonда бу воқеа саҳнаси қуйидагича тасвирланган:

¹ Ошиқ Маҳмуд. «Авазхон». Дostonлар, 72-бет.

² Уша жойда.

Бизнингча, энг муҳими «Кўк бўри» ўйинида қатнашган чаваңдозларнинг театр актёрларидек ўз мақсадлари йўлида бир-бирлари билан курашиллари ва ниҳоят рақибларидан бирининг ғолиб чиқиши ўйиннинг майдон саҳнаси характериға эға эканлигини кўрсатади.

И. Жабборовнинг ёзишича тўй маросимлари халқ санъатининг ҳамма турларини ашула, рақс, музика, турли мусобақа ва спорт ўйинларини ўз ичига олган. Шу билан бирға бу маросим асосида чуқур қўлланган, пухта ишланган, давр синовидан ўтган «сценарий» ётади¹.

Кўриб ўтган ўйинларимиз Хоразм халқ театрининг XX аср бошларигача бўлган даврдаги энг яхши санъат намуналари сифатида кўзға ташланади.

Умуман тўй маросимларида қўчқор уриштириш, кураш, олтин қобоқ отиш, от пойгаси каби одатлар ўзбек, қорақалпоқ², қозоқ³ ва туркман⁴ халқларининг қадимдан энг яхши кўрган томошалари ҳисобланган.

Хоразмда жуда қадим замонлардан буён дostonчилик ривож топган.

Бу ерда халқ традицион дostonлари халқ бахшилари орқали оғиздан-оғизға ўтиб, сайқал топиб келган.

«Шунинг учун ҳам Хоразм халқи эъозлаб келаётган фольклор хазинасининг энг қимматбаҳо дурдоналаридан бири дostonлар ҳисобланади»¹. «Авазхон», «Бозиргон», «Сайёдхон ва Ҳамро», «Қоракўз ойин», «Гулруҳ пари», «Шобаҳром», «Завриё», «Ошиқ Фариб ва Шоҳсанам», «Юсуп Аҳмад», «Қирқ минг» каби дostonлар Хоразм халқи оғзаки ижодининг нодир бойлигидир.

Хоразм халқ дostonлари ҳажми бошқа ўзбек халқ дostonларига қараганда кичиклиги, шу билан бирға кўпроқ мусиқавийлиги билан ажралиб туради.

Хоразм дostonларининг тадқиқотчиларидан бўлган М. Муродов ва Н. Сабуров: «Хоразм дostonларининг тонларини бевосита куй билан тинглаш керак, шундагина уларнинг руҳи ғоявий-маърифий ва бадий эстетик таъсир қувватини тўлароқ тасаввур этиш мумкин бўлади»²,— деган тўғри фикрни илғари сурадилар.

Хоразмда дoston куйловчиларни бахши деб атаб келганлар. Бахши сўзи форс тилидаги «бахшидан» сўзига яқин бўлиши керак. «Бахшидан» сўзини ўзбекчаға таржима қилганда бағишламоқ, инъом қилмоқ, кечирмоқ маъноларини билдиради³. Ҳақиқатдан ҳам, бахшилар бир воқеаға бағишланган дostonларни ўз бошидан кечиргандай қилиб, санъаткорлик билан ижро қилиб келганлар. Бахшилар дотор чертиб дostonларни ёддан айтганлар. Ҳи-ва шаҳрида истиқомат қилувчи 80 ёшли Бекжон ота Давлетовнинг берган маълумотига қараганда: «Бахшилар келин туширув тўйларида ишқий дostonларни, бошқа тўйларда, сайил ва байрамларда эса кўпроқ қаҳрамонлик дostonларини куйлаб келган»⁴.

О. Мадаев Хоразм халқ дostonларидан «Ошиқ Фариб ва Шоҳсанам», «Сайёд ва Ҳамро» дostonини ишқий, «Бозиргон»,

¹ О. Мадаев. Хоразм дostonлари. «Хоразм ҳақиқати» газетаси, 1970 йил, 10 январь.

² М. Муродов, Н. Сабуров. Сўз боши. «Қоракўз ойин», «Гулруҳ пари», Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1967 йил, 4-бет.

³ Форсча-ўзбекча ўқув лугати. Тошкент. «Ўқитувчи» нашриёти, 1979 йил, 45-бет.

⁴ Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил, 25 май, № 14.

¹ И. Жабборов. Тақдирин инсон ўзи яратур. Тошкент, «Еш гвардия» нашриёти, 1974, 74-бет.

² Х. Есбергенов, Т. Атамуратов. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков, стр. 94. Т. Алланазаров. Каракалпакский советский театр. Истоки и формирование, стр. 18.

³ С. Муканов. Истоки казахского народного театра. Журнал «Литературное искусство Казахстана», 1941, № 4, стр. 91.

⁴ С. Г. Агаджанов. Брачные и свадебные обряды огузов Средней Азии и Казахстана в IX—XIII вв. Страны и народы Востока. Вып. 22; Средняя и Центральная Азия. География, этнография, история. Книга 2. М., изд-во «Наука», 1980 г., стр. 235, 236.

ҳисобланган. Уларга биринчи, иккинчи, учинчи мукофотлар берилган.

Томошабинлар уларни отидан кўтариб олиб, қўлга киритган галабалари билан табриклаганлар. Оти кейинда қолганларини эса изза қилганлар. От пойгаси Хоразмда қадимдан давом қилиб келган томоша ҳисобланади.

1863 йилда Хива хонлигига келган венгер олими ва сайёҳи А. Вамбери хиваликлар бир неча юз йиллик ўтроқ халқ бўлишларига қарамай, илгариги қаҳрамонлик давр ҳаётини маросимларида сақлаб келмоқдалар. От чоптириб завқланиш, ғолиб чиқиш учун кураш бу ерда тез-тез бўлиб туради. Ҳар бир бой тўйларида 9, 19, 29 от чоптирилади¹, деб ёзган эди.

Н. Калмаковнинг кўрсатишича, Сирдарё областининг шимолий уездларидаги қирғиз (қозоқ) лар тўйларининг учинчи ёки тўртинчи кунн от чоптириш — пойга белгиланади. Пойга ғолибларига от ёки пул, баъзан мол, чопон ва материал берилган².

Келтирилган мисол от пойгаси Хоразм воҳасидаги тўйларнинг энг яхши томошаси бўлиб келганлигини кўрсатади.

Академик А. Н. Самойлович XX аср бошларидаги туркманларнинг тўйларида томошабинлар от чопиш, мерганликни кўриб бўлгач бахши тинглаш, кураш ва бошқа томошаларни кўриш учун диаметри беш сажен келадиган айлана ҳосил қиладилар. Бу дашт учун оригинал характердаги ҳаётний амфитеатр бўлиб, биринчи қатордагилар чўкка тушиб ўтирадилар, иккинчидагилар тик турадилар, учинчидагилар от устида ўтирадилар, тўртинчи қатордагилар отлик, туяликлардан ташкил топган³, деб ёзган эди.

Маълумки Хоразмда ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ ва туркман халқлари бирга яшаб келганликлари туфайли тўй ва томошалари ҳам бир-бирга яқин бўлган. С. К. Камоловнинг кўрсатишига қараганда қорақалпоқлар ўзбек, туркман, ва қозоқларни ўз туғишган оғом деб ҳисоблаб келганлар⁴.

Шу нуқтан назардан қараганда бу халқларнинг томошалари ҳам амфитеатр характерида бўлганлигини айтиб ўтиш ўринлидир.

¹ Путешествие по Средней Азии из Тегерана через Туркменскую пустыню по Восточному берегу Каспийского моря в Хиву, Бухару и Самарканд, предпринятое в 1863 году с научной целью по поручению Венгерской Академии в Пеште членом её А. Вамбери с 12 картинами и картою, стр. 290.

² Н. Калмаков. Некоторые семейные обычаи киргизов северных уездов Сырдарьинской области. Кауфманский сборник Типолитографии. Т-во И. Кушнерова и К. Пименовой. М., 1910 г., стр. 222.

³ А. Н. Самойлович. Туркестанское развлечение. В кн.: А. Н. Самойлович. Сочинения, том 2. СПб, 1909 г., стр. 4.

⁴ С. К. Камалов. Каракалпаки в XVIII—XIX веках. Ташкент, изд-во «Фан» Узбекской ССР, 1968 г., стр. 166.

Умуман тўй маросимларидаги кураш, олтин қобоқ отиш, от пойгаси, музика ва қўшиқ билан ўйналадиган ўйинлар Хоразм халқининг энг яхши кўрган томошаларидан ҳисобланган.

«Кўк бўри» ўйини ҳам Хоразмда машҳур ўйинлардан ҳисобланган. Бу ўйинни ташкил қилишда бир эчкининг бўйни кесилиб, қони оқизилгандан кейин яна бўйни ип билан тикиб қўйилади.

Эчки ўйини майдонига ташланади. «Кўк бўри»га қатнашмоққа келган отлик чавандозлар аввал даврани уч айланиб от чоптиришадилар. От чоптиришда оти ўзган чавандоз «Кўк бўри»ни от устида эгилиб олиб қочади.

Бу ўйинда ўргатилган отлар «Кўк бўри» ётган ерга борганларида олдинги икки тиззасини ерга қўйиб олади. Бу билан от, эчкини эгасига тез ва осон олишига ёрдам қилади. Сўнг кейиндаги отларга тутқич бермай давра айланиб «Кўк бўри»ни олиб қочади. Унинг кетидан етиб борган бошқа отлик чавандозлардан бири «Кўк бўри»ни тортиб олади. Шундай қилиб галма-гал бир-бирдан «Кўк бўри»ни тортиб олиб қочиб ўйнайдилар. «Кўк бўри»ни ўйин даврасида уч маротаба қайта майдонга ташлаб такрорий ўйин қилинади. Тўртинчи маротаба ўйин даврасига қўйилган «Кўк бўри»ни ўйин охиридаги олишувда ўзида сақлаб қолган чавандоз ўйин ғолиби ҳисобланган.

Гурлан шаҳрида истиқомат қилувчи 72 ёшли санъаткор Худоёр Қуроловнинг берган маълумотига қараганда «Кўк бўри» ўйини ғолиби кўк бўрини ўзи билан олиб кетиб маҳалласидаги қўни-қўшнилари билан баҳам кўрганлар. Унинг гўштидан бир парчани узоқ бетоб ётган кишиларга дардига даво бўлсин учун едирганлар, териси ва жунидан юлиб олиб тумор қилиб осиб қўйганлар¹.

Шу билан хоразмликлар «Кўк бўри» бизни ёмон кўздан, ёвуз кучдан, бахтсиз ҳодисалардан ҳамиша ҳимоя қилади, ночор қолсак кўмаклашади, деб унга сиғинганлар, XI—XIII асрларнинг ноёб тарихий обидаси «Ўғизнома»да Ўғизхоннинг жанговар чақириги — урони сифатида қабул қилинган. «...мен сизга бўлдим қоғон, олиб қуролланнинг ёй ва қалқон, бизга тамға бўлсин буён, кўк бўри урон!»² деб буйруқ беришининг ўзи «кўк бўри»га қадимдан топиниб келинганлигини исбот қилади. Таниқли олим С. П. Толстов ҳам «Кўк бўри» ўйинидаги «Кўк бўри», яъни эчки танаси, қизлар ва йигитлар орасидаги жуда қадимги жинсий тотемизм кўриниши сифатида вужудга келганлигини кўрсатиб ўтган³.

Хоразмда «Кўк бўри» ўйини XX асрнинг 50-йилларигача тўй ва томошаларда ўйналиб келинган.

¹ Авторнинг дала ёзувлари, 1974 йил, 9 декабрь, № 13.

² М. Жўраев. Кўк бўри авлодлари. «Фан ва турмуш» журнали, 1983 йил, № 3, 13-бет.

³ С. П. Толстов. Древний Хорезм, стр. 284.

ди. Ғариб қирқ кунлик йўлдан етиб келиб, ўзини кал бахши қиё-
фасига киритиб, Шоҳсанам кўшиги тагида ўз навбатида кўшиқ
айтади. Ғарибнинг овозини таниган Шоҳсанам ўзини Ғарибга қа-
раб отади. Бу воқеани эшитган шоҳ Аббос Ғариб ва Шоҳсанамни
ўлдиришга фармон беради. Аммо халқ Ғариб ва Шоҳсанамни ҳи-
моя қилиб қолади. Улар мурод-мақсадларига етадилар. Достон
ихчам ва музикавий бўлиш билан бирга саҳнада ўйналишга ҳам
мос. Шунинг учун ҳам хоразмлик драматург Юнус Юсупов достон
асосида «Ғариб ошиқ ва Шоҳсанам» музыкали драма яратди¹.
Ўзбекистон ССР, Туркменистон ССР ва Қорақалпоғистон Халқ
артисти, композитор Комилжон Отаниёзов музика басталади², ре-
жиссёр А. Отақулов эса уни Хоразм область музыкали драма ва
комедия театри саҳнасига қўйди³. Бу асар Хоразм театридагина
эмас, Ўзбекистоннинг ҳамма театрларида, 1965—1970 йиллар мо-
байнида эса Тожикистон, Туркменистан, Татаристон АССР, Доғис-
тон АССР театрлари саҳнасида ҳам муваффақият билан қўйилди⁴.
«Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» достонида В. А. Абдуллаевнинг кўр-
сатишича, «халқнинг XVI—XVII асрлардаги мусибатли ҳаёти ва
феодал-клерикал зулмга қарши норозилиги акс эттирилган»⁵. Маъ-
лумки, Хоразм халқ оғзаки ижодида «достон—эпос»⁶ айтиш узоқ
даврлардан буён асосий ўрин олиб келган.

«Эпос,— деб ёзган эди В. Г. Белинский,— халқнинг эндигина
уйғонган онгининг поэзия соҳасида биринчи пишган мевасидир»⁷.

Хоразм бахшиларининг достон айтиш санъати ҳам бизнингча,
уйғониш даври бошларидан буён традиция сифатида авлоддан-ав-
лодга ўтиб келаётган бўлиши керак. XVIII асрнинг охири ва XIX
асрнинг биринчи ярмида Хоразмда яшаб, ижод этган бахшилардан
бири Эшвой бахши «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам», «Юсуф Аҳмад»
ва «Гўрўғли» циклидаги достонларни ёд билган. У Хоразм воҳаси-
даги ўзбек, қорақалпоқ, туркман ва қозоқларнинг тўйларида дутор
билан достон айтган, қўшиқ тўқиб халқнинг бой ва амалдорларга
қарши нафратини куйга солиб куйлаган:

¹ Ю. Юсупов, Мавлоно Огаҳий, Драмалар. Тошкент, Ғафур Ғулом
номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971 йил, 81—133-бетлар.

² Д. Матчонов, С. Султонов, Дилрабо кўшиқлар ижроҳисси. «Хо-
разм ҳақиқати» газетаси, 1963 йил, 13 август.

³ М. Раҳмонов, Хоразмлик ижодкорлар декадага. «Ўзбекистон мада-
нияти» газетаси, 1958 йил, 28 июнь.

⁴ С. Шермухамедов, СССР халқлари миллий маданиятларининг бир-
бирини бойитишлари. Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1971 йил, 50, 51-бет-
лар.

⁵ В. А. Абдуллаев, Ўзбек адабиёти тарихи, 2-китоб, 43-бет.

⁶ Р. Қосбергенов, Қарақалпоқ халқининг колониаль деуирдеги ме-
денияти ҳам турмуши (1873—1917). Нукус, Қарақалпоқстан баспаси, 1970
йил, 93-бет.

⁷ В. Г. Белинский, Танланган асарлар. Тошкент, Ўзбекистон ССР Дав-
лат нашриёти, 1955 йил, 167-бет.

Белинг билан болтанги,
Тамаки солган халтанги,
Сотиб берсанг етмайди,
Бойининг кўнгли битмайди¹.

Хива хони Оллоқулихон (1825—1842) даврида Эшвой бахши
халқ манфаатини ҳимоя қилиб куйлагани учун қувғин қилинган.
У умрининг охиригача туғилган жойи Шовотдан кетиб туркман,
қорақалпоқ, қозоқ халқлари ҳимоясида яшайди ва шу халқларга
тушунарли куйлар яратади. Н. Н. Мироновнинг кўрсатишича,
Хоразм воҳасида тарқалган «Эшвой нағмаси»² автор номи билан
аталади.

XIX асрда Хоразмда яшаб ижод қилган бахшилардан Янги-
ариқ районидаги Бобо бахши, унинг ўғли Жуманазар бахши
(1852—1929), Қиёт — Қўнғиротда Аннафас бахши, Матёқуб қори
бахши, унинг ўғиллари Ҳасан бахши ва Саид бахши, хивалик
Бекжон бахши, хонқалик Абдирим бахши, гурландлик Нурмат
чўлоқ бахши (1840—1921) ва Хоразмда улардан илгарироқ яша-
ган Оташ, Ғарибниязлар ҳам атоқли бахшилар бўлган³. Хоразм
областининг Гурлан районидаги Навоий колхозида истиқомат
қилувчи 70 ёшли Жума бахши Худойбергановнинг берган маъ-
лумоти жуда қизиқарлидир: «Илгари вақтда Хоразм халқлари
орасида Суёв бахши деган бор эди. У Туркменистоннинг ҳозирги
Қалинин районидаги туркманларнинг човдур уруғидан етишиб
чиққан. Уни туркман, ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ халқлари тўй ва
томошаларига олиб келиб, достон айттирар эдилар. Уша даврда
Хоразмда уни кўрмаган, айтган достонларини севмаган, музика-
сини тушунмаган одам бўлган эмас. Манғитда⁴ Отажон бахши
Суёв бахшининг севимли шогирди бўлган. Унинг шогирди эса
менинг устозим Амад бахши эди. У 1965 йилда 81 ёшида вафот
этди. Устозимнинг катта шогирди Худойберган ва Жапақ бахши-
лардир. Худойберган бахшининг шогирди Йўлдош бахши ҳозир
Амударё районида истиқомат қилади»⁵.

Қ. Аймбетовнинг кўрсатишича, Суёв бахшининг Орол бўйи
ўзбекларидан Адлбой бахши, Адлбой бахшининг шогирди Урин-
бой бахши (1908—1952) бўлган⁶.

¹ Н. Бобожонов, Хон зулмига учраган бахши. «Совет пахтакори» га-
зетаси, 1973 йил, 3 июль.

² Н. Н. Миронов, Песни Ферганы, Бухары и Хивы, Ташкент, 1931 г.,
стр. 14.

³ Қ. Аймбетов, Халық даналығы, 145-бет.

⁴ Манғит ҳозир Қорақалпоғистон АССРнинг Амударё районининг маъму-
рий маркази.

⁵ Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил, 12 май, № 2.

⁶ Қ. Аймбетов, Халық даналығы, 145-бет.

чи қалбида ҳамдардлик, муҳаббат, подшо ва унинг амалдорларига нисбатан кучли нафрат уйғонади. А. М. Горький: «Санъат яхши нарсани у яна ҳам яхши бўлсин учун бўрттириб кўрсатишни, инсонга энд, уни расво қиладиган ёмон нарсаларни ҳам бўрттириб кўрсатишни мақсад қилиб қўяди...»¹, — деб ёзган эди.

Бу эса бахши талқинида тингловчи тасаввурида дoston қаҳрамонларининг ёрқин ва яхлит образини вужудга келтиради.

Хоразм дostonларидан «Гулруҳ пари» дostonи ҳам алоҳида ўқувчи диққатини жалб қилувчи саҳифаларга эгаллиги билан ажралиб туради. Дoston сюжетига «тинчлик, тотувлик, одамийлик каби чуқур халқчил мотивлар асос қилиб олинган»².

Дoston мазмунига кўра, Гўрўғли Авазхонни уйлантириш учун Гуржистондаги Лаккош подшоҳнинг қизи Гулруҳ парига Тўйир-кўса бошчилигида совчи юборади. Совчилар Лаккошнинг одамларидан таёқ еб, иззага қолиб қайтадилар. Шундан кейин воқеа кучаяди. Драматик ҳолатлар зўрая бошлайди. Гўрўғли қаҳрланса ҳам, ўзини босиб, тинчлик йўли билан мақсадини амалга ошириш учун Лаккошга боради.

У Сангор боғбон билан ота-бола, Хушнишон билан ака-сингил тутинади ва улар ёрдамида Гулруҳ парини Чамбилга олиб қайтади. Гулруҳ парининг рухсати билан тўй тантаналари бошланади. Тўйга Лаккош подшо ва одамлари ҳам қатнашади. Тўйда Лаккош томон билан Гўрўғли томон самимий «кўришиб, кўнглидаги гиналарни унутади»³. Биз бу дostonдаги ҳамма саҳнавий эпизодларга алоҳида тўхталиб ўтмасдан «тўй» бошланиб, қизлар ҳар томондан тўйга келаётган даврдаги Гўрўғли монологига озроқ тўхталиб ўтамиз:

Эй ёронлар, мусулмонлар,
Йўл беринг, қизлар келади,
Жафо чекди азиз жонлар,
Йўл беринг, қизлар келади,
Пўшт-пўшт, йўл беринг, қизлар келади.

Йўл бошида кўк оғочлар,
Шоҳасида турган қушлар,
Кўздаё тўқилмасин ёшлар,
Йўл беринг, қизлар келади,
Пўшт, пўшт, йўл беринг, қизлар келади⁴.

¹ А. М. Горький. Адабиёт ҳақида. Тошкент. ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1962 йил, 340-бет.

² М. Муродов, М. Сабуров. Сўз боши. «Қорақўз ойим», «Гулруҳ пари» дostonи. Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1967 йил, 7-бет.

³ «Қорақўз ойим», «Гулруҳ пари», 7-бет.

⁴ «Қорақўз ойим», «Гулруҳ пари», 62-бет.

Монологда тўй бўлаётган жой манзараси ҳам сўз орқали театр рассоми саҳнани безагандай қилиб тасвирланган:

Йўл устида қўша чинор,
Илоя минг яша, чинор,
Кўк япроғинг тўша, чинор,
Соғинга қизлар келади,
Пўшт-пўшт, йўл беринг, қизлар келади.

Тоғ бошида ўсар ўтлар,
Уни билмас ҳайвонотлар,
Бўйин сузиб турган отлар,
Йўл беринг, қизлар келади,
Пўшт-пўшт, йўл беринг, қизлар келади¹.

Келтирилган мисолдан кўриниб турибдики, монолог тингловчи тасаввурида тўй бўлаётган жойда баланд тоғ ва ён бағрида қўша чинор борлиги, энди «Бўйин чўзиб турган отлар»да чавандозлар келин ўтирган саҳнани томоша қилаётгани, «Тоғдан қуйган чашма» ёнидан келин ёнига дуррас-дуррас қизлар келаётгани саҳнадагидек жонланади:

Юлдуз тоғдан қуйган чашма,
Пўлчиндан қизлар келади².

Монологда тўй саҳнаси юксак бадий маҳорат билан тасвирланганлиги учун ҳам тингловчига эстетик завқ беради. У воқеани ўз кўзи билан кўргандек ҳис қилади. Хоразм халқ дostonларида саҳнадагидек киши тушунчасини бойитувчи синтетик санъат намуналарининг борлигини бахшиларнинг ижрочилик санъати туфайли фикран кўз олдимишга келтира оламиз.

«Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» дostonи эса драма ва саҳна кўришишларига эга жойлари кўплиги билан бошқа дostonлардан ажралиб туради.

Дoston фабуласига кўра Шоҳ Аббоснинг қизи, Ҳасан вазирнинг ўғли бўлади. Шоҳ ва вазир фарзандларининг бўйин етгач, бир-бирга қовуштиришга аҳд қиладилар. Ҳасан қазоси етиб ўлади, ўғли Ғарибнинг бўйин етиб қолади. Шоҳ Аббос эса қизи Шоҳсанамнинг Ғарибни севишига қарамай, камбағалга қиз бермайман деб туриб олади ва ошиқ Ғарибни Хоразм тупроғидан бадарға қилади. Шоҳ Аббос эса қизини бошқа кишига турмушга чиқариш мақсадида тўй бошлатади. Шоҳсанам эса Ғарибга тўйи ҳақида хабар юбора-

¹ «Қорақўз ойим», «Гулруҳ пари», 63-бет.

² «Қорақўз ойим», «Гулруҳ пари». Уша жойда.

«Тўйга келган подшоҳлар билан юқорида ўтириб томоша қилаётган Хунҳоршоҳ Гўрўғлига кўзи тушиб:

— Эй қаландар, келдингми?— деди.

Гўрўғли: Тақсир олий, келдик,— деди.

Яна Хунҳоршоҳ: Нега айланиб қолдинг,— деди.

Гўрўғли: Кеча узоқ ўтириб ухлаб қолибмиз, энди хизматингизга етиб келдик,— деди.

Подшоҳ айтди: Эй қаландар, сан бизга яқинлигингни билдирмоқчи бўлсанг, шу майдонга тўпланган одамларни бир оз орқага сурсанг, сўнг Авазни дорга остириб, тинчиброқ тўй бошласак,— деди.

Гўрўғли айтди: Тақсир, хизматингизга тайёрман,— деб подшоҳнинг ёнидан нарироқ кетиб, маърака майдонини кўзлаб, сар солиб¹ кўрди»².

Гўрўғлининг жасорати туфайли Хунҳоршоҳнинг бу тўйи ўзи учун азага айланди. Шунини ҳам айтиб ўтиш ўринлидирки, бахши «Авазхон» дostonини ижро этиб тингловчиларда зулмага, боқинчиликка қарши кураш, она-Ватанни севиш, инсонни, ота-онани улуглаш туйғусини уйғотади. Хоразм дostonларидан «Ошиқ Маҳмуд» дostonида ҳам драма элементлари мавжуд. Дostonнинг бош қаҳрамонларидан бўлган Маҳмуджон билан Нигорхон бир-бирларини, тушида кўриб ошиқу беқарор бўладилар. Маҳмуджон Нигорхонни излаб, кўп машаққатлар билан нотаниш подшоҳ даргоҳига етиб боради. Маҳмуджон билан бирга борган Қамбаржон иккови ўзларини бахши эканликларини билдириб, нотаниш подшоҳ даргоҳида қўлларига дутор олиб куйлаб берадилар. Шу кечаси Маҳмуджон ва Қамбаржон подшоҳ вазирлари белгилаган жойда меҳмон қилинади. Кечаси Нигорхон Маҳмуджонни отасидан яширин саройга олдириб меҳмон қилади.

Эртаси подшоҳ ўзи ҳукмронлик қилган ердаги энг яхши бахшиларни олдириб, бахшилар айтишуви бошланди. Дostonдаги ана шу сахна киши диққатини алоҳида жалб қилади. Маҳмуджоннинг қиссасидаги Нигорхон тақдим қилган «Гулмарҳобо» рўмолининг бир учи кўриниб турган бўлади. Қамбаржон эса дўстини имо-ишора билан огоҳлантирса ҳам, у тушунмайди. Айтиш навбати эса шу вақтда Маҳмуджон ва Қамбаржонга берилади:

Маҳмуджон:

Оқшом бордим ёр қошига,
Бошида беш лаълиси бор.

Қора қошли, хумор кўзли
Ғариб кўнглим оғуси бор.

Қамбаржон:

Кўргазма душман кўзига,
Ғубор келтирма юзингга.
Тушунгил жўранг сўзига,
Очилдинг, Маҳмуд очилдинг!¹

Маҳмуджон билан Қамбаржон орасидаги узоқ давом этган диалогдан подшоҳ шубҳага тушади ва бахшилардан очилдинг деб туришларининг боисини сўрайди. Ифвогар бахшилардан бири: «Эй подшоҳи олам, тўғриси айтсам, кеча меҳмонларингизнинг уллиси қизингиз билан бир ёстиққа бош қўйиб, бир косадан чой ичиб, айшу ишратда бўлиб келган. Шундан сўнг қизингиз бунга «Гулмарҳобо»ни ёдгорликка берган, ана шу рўмол унинг киссасидан чиқиб қолибди. Унинг ўзи бу ҳодисадан беҳабар. Жўраси рўмолини кўриб, ўз шеригини огоҳлантириб, уни яширишга ишора қилиб шеър ўқиди, бу бўлса жўрасининг имо-ишорасига тушунмай, кечаси Нигорхон олдига борганини қўшиқ орқали жўрасига ҳикоя қилди,— деди. Бу гапни эшитгач, подшоҳнинг ғазаб дарёси Жайхундек мавж уриб:

— Жаллод!— деб бақирди. Жаллод яланғоч қиличини қўлда ушлаб:

— Лаббай, тақсир, хизматингизга тайёрман, кимнинг ажали етган бўлса, кўз юмиб-очгунча бошини танасидан жудо қилман,— деб югуриб келди.

— Буларнинг бирисини дарёнинг ўртасига олиб бориб ўлдириб оқизиб юбор. Иккинчисини чуқур қазиб, анжир тагига тириклайин кўм!— деди»¹.

Жаллодлар Маҳмуджон ва Қамбаржонни жазо беришга олиб кетадилар. Дoston охирида Нигорхон жасорати орқали, халқ ёрдами натижасида Маҳмуджон билан Қамбаржон ўлимдан қутулади ва мурод-мақсадларига етадилар. Маълумки, «меҳнат аҳли азалдан эркин севги, ёшларнинг бир-бирларини кўриб, библиб, ўрганиб турмуш қуришларини орзу қилиб келганлар»². Дoston шу орзунини рўёбга чиқиши билан яқунланади. Кўриб ўтганимиздек, феодал тузуми, подшоҳ эркин севгининг ашаддий душмани экани очиқ-ойдин кўрсатилади. Бахшининг дoston айтиш санъати, эмоцияси туфайли ижобий қаҳрамонларга тинглов-

¹ Сар солиб — мўлжаллаб, чамалаб.

² «Ошиқ Маҳмуд», «Авазхон», 74-бет.

¹ «Ошиқ Маҳмуд», «Авазхон», 34-бет..

² Ж. Қобулнийёзов. Кириш сўзи. «Ошиқ Маҳмуд», «Авазхон», 5-бет.

энг яхши бахшиларни чақириб, Суёв бахши раҳбарлигида айтишув ўтказган. Айтишувда ёш Хўжаёз бахши Суёв бахшининг ҳурматига сазовор бўлади. Суёв бахши таклифига биноан Хўжаёз бахши «Мажмуан шуаро»¹ номли китоб билан тақдирланади.

Хўжаёз бахши билан революциядан илгари тўй ва томошаларда, халқ сайилларида бирга бўлган ва бирга музика чертган Гурлан районидан истиқомат қилувчи революция ветерани 90 ёшли Отажон Қўшмановнинг берган маълумоти жуда қизиқарлидир: «Достон айтиш ва музика чалишда Хўжаёз бахшининг олдига тушадиган бахши, кураш тушганда қораянтоқли Эшмурод полвоннинг белини тутадиган полвон йўқ эди. Афеуски, улар бу ёруғ кунларни кўра олмай, Хоразм халқ революцияси арафасида, зулмат дунёсида фожияли ҳалок бўлдилар»².

Хўжаёз бахшини боғотли Мадрайимбой ўз ҳовлисига зиёфатга чақириб, тонггача достон ва қўшиқ айттиради. Бой тонг пайти бахшидан ўзини мақташни талаб қилган. Хўжаёз бахши бой талабининг рад қилгани учун бой уни музли ҳовуз тагига ташлатиб ўлдиртиради. 27 ёшли Эшмурод полвонни эса ўзи камбағал бўла туриб бойнинг қизини севгани учун қизнинг отаси — Нуржон қурт отиб ўлдирди³.

Келтирилган фактдан кўриниб турибдики, революциядан илгари Хива хонлигида меҳнаткашлар, уларнинг идеологлари бўлган халқ бахшилари ва эксплуататор синф вакиллари бўлган бойлар ўзаро мунтазам курашиб келганлар. Ҳукмрон синф вакиллари халқ томонида туриб куйлаган бахшиларни иложи борича камситишга, уларни йўқ қилишга интиланлар. Дин пешволари ҳам эзувчи синфга хизмат қилган. Шундай оғир даврда ижод қилган сўз санъатининг усталари бўлган бахшиларнинг ҳаёти ҳаминша хавф остида бўлган. В. И. Ленин М. Горький билан қилган суҳбатларининг бирида ўтмишдаги санъаткорларнинг ижоди ҳақида: «...ифлос дўзахда кун кўра туриб шундай гўзал нарсалар яратган кишиларнинг бошини силагим келади»⁴,— деган эди. Ҳақиқатда ҳам ўтмишда Хоразм воҳаси халқларига достон айтиш санъати билан хизмат қилган воҳа бахшилари ижоди, ҳозирги кунларимизда ҳам қардошлик, дўстликнинг ёрқин гувоҳи бўлгудай из қолдирган.

¹ Китоб эсадалик сифатида бахшининг жияни Нурмат Абдуллаевда сақланмоқда. У Хоразм область Богот районидаги «Коммунизм» колхозида истиқомат қилади.

² Авторнинг дала ёзувлари, 1974 йил, 1 июль, № 10.

³ 1904 йилда туғилган, 1940 йилдан буён КПСС аъзоси. Урганч шаҳрида истиқомат қилувчи Болтабой Давлатов берган маълумотдан фойдаландик. Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил, 6 июль, № 29.

⁴ А. М. Горький. «В. И. Ленин» очеркидан. В. И. Ленин маданият ва санъат тўғрисида. Тошкент, Ўзбекистон ССР Давлат нашриёти, 1962 йил, 573-бет.

«Биз тарихни қанчалик ичкарига кириб текширсак,— деб ёзган эди. Ф. Энгельс,— келиб чиқиши бир бўлган халқлар ўртасидаги фарқларнинг шунчалик кўп йўқолишини кўрамиз»¹.

Кўриб ўтганимиздай ўзбек, қорақалпоқ, туркман ва қozoқ достончиларининг достон айтиш санъати бир-бирига ўхшашлиги билан ажралиб туради. Айниқса тўйларда достон айтишув моментлари бир-бирига ўхшаган. Бунда икки ёки уч бахши бир-бирларини енгунча бир достонни навбатма-навбат дутор чалиб айтганлар. Баъзан бир тўйда икки бахши ёки жиров бир-бирига қарама-қарши ўтириб достон куйлаган. Ҳолиб чиққан бахши ёки жировни тўй иштирокчилари қизгин табриклаган.

Хива хони ҳам бахши ва жировларнинг айтишувини ташкил қилган. Хон кўпинча кўнглига ёқмаган бахшиларни айтишувда енгилган ҳисоблаб, юзига «қоракуя» суркаб ҳақорат қилган. Бундай хўрликни XIX асрда яшаб, ижод қилган қорақалпоқ шоири ва бахшиси Кўнхожа ўз бошидан кечирган, у «Унутмасман» шеърисида бу ҳақида шундай дейди:

Совға берди бахшиларга,
Ҳеч боқмади яхшиларга,
Лофчимишман ваҳшиларга
Уларга мен ҳеч ёқмадим.
Келтирдилар менга туя
Менга сурдан қора куя.
Улимтукка бўлдим эга
Буни ҳеч бир унутмасман.²

Шунга қарамай, Хоразм воҳаси халқлари тўй ва байрамларда бахши ва жировларнинг айтишувларини катта қизиқиш билан томоша қилганлар ва уларни олқишлаганлар.

Бундан ташқари, бахшилар савол-жавоб тариқасида қўшиқ тўқиб, куйга солиб айтишган³.

В. Успенский ва В. Беляевнинг ёзишига қараганда туркман аёл бахшиси Хелей бахши, атоқли туркман бахшиси Кер Ходжали бахши билан достон айтишиб уни енгиб чиққан⁴. Қ. Сиддиқовнинг кўрсатишига қараганда XIX асрнинг иккинчи ярмида достон айтиш санъатида танилган қozoқ жирови ва оқини Билек Тумарбай қизи қozoқ оқинларидан Тангриберган ва Отабойни айтишувда енгиб чиқади⁵.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Изд. 2-е, т. 16, стр. 521.

² Кунхожа. Шеърлар. Тошкент, Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973 йил, 20-бет.

³ А. Облонский. Рождение туркменского театра. «Туркменоведение», 1928, № 3, 4, стр. 52.

⁴ В. Успенский и В. Беляев. Туркменская музыка. Статьи и 115 пьес туркменской музыки. Москва, 1928 г., стр. 38.

⁵ К. Сиддиқов. Ақберген. Алма-Ата, «Жазушы» баспасы, 1972 йил, 11-бет.

ганлигини исбот қилади. Қорақалпоқ жировлари ҳозиргача қўбиз музыка асбобини қўллаб келадилар.

Хоразмдаги ўзбек, туркман бахшилари билан қорақалпоқ бахшилари бахшилик ҳунарини Хоразмга келгандан кейин ўрганган, қорақалпоқларнинг бурунги жировчилик ҳунари устига бахшилик ҳунари қўшилиб санъати бойинган¹.

Хоразмдаги ўзбек, қорақалпоқ, туркман бахшилари дostonларни асосан дуторда ижро қилиб келганлар. Хоразм область Гурлан районидаги Коммунизм колхозида истиқомат қилувчи 70 ёшли Уразмат ота Жумамуротов бахши дутор чертиш санъатининг келиб чиқиши ҳақида қизиқарли ривоят келтиради: «Халқлар бир-бирдан ажралмаган замонда бир таниқли кишининг уч ўғли бўлган. Отаси уларга икки торли музыка асбоби ясаб бериб, дутор² деб ном қўйган ва уни чалишни ўғилларининг каттасига ўргатиб, кичикларига ўргатишни унга топширган. Катта ўғли кичикларига дутор чалишни ўргатган. Отанинг катта ўғлидан ўзбеклар, ўрганчасидан туркманлар, кенжатоидан қорақалпоқлар, қозоқлар тарқалган. Шунинг учун ҳам тўрттала оғанини халқлар бахшилари дoston айтиб, дутор чертадилар»³.

Юқорида келтирилган ривоятни тўлдирадиган ривоят қорақалпоқ халқи орасида ҳам мавжуд бўлиб, унга кўра: «Икки ака-ука Жайилхондан қорақалпоқлар ва Сеилхондан туркманлар тарқанган. Ўзбек ўз оғам»⁴ дейилган.

Шунинг учун воҳа халқларининг дostonлари, дostonчи бахшиларнинг репертуарлари, дoston куйлаш санъати бир-бирига яқинлиги тасодифий ҳол эмас, балки тарих тақозоси натижасидир. Бу нарса XIX аср охири XX аср бошларида ижод қилган бахшилар, жировлар ҳамкорлигида ва ўзаро муносабатларида яққол кўринади.

Машҳур қорақалпоқ жирови Қурбонбой Тожибоев (1876—1958) Тўрткўлдан Бухорога бориб Холмурод жировга шогирд тушади ва ундан «Ширин ва Шакар», «Ёр Зевар», «Қирқ қиз», «Болтакай Ботир», «Жонадил» дostonларини ўрганиб Тўрткўлга қайтади. У Тўрткўлда Жийеммурот (1836—1908) жировдан, сўнг Қўнғиротда Нурабулла (1862—1922) жировдан ўнлаб дostonларни ўрганади⁵.

Қурбонбой жиров «Болтакай ботир»⁶, «Жонадил»⁷ дostonла-

¹ Қалли Аймбетов. Халқ даналиғи, 84—85-бетлар.

² Дутор — иккиторли маъносини беради. Форсча «дўтор», тожикча «дудор» дейилади. Қаринг: форсча-ўзбекча ўқув луғати, 85-бет.

³ Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил, 11 май, № 1.

⁴ С. К. Камолов. Қарақалпақ в XVIII—XIX веках, стр. 167.

⁵ К. Максетов. Қарақалпақ қаҳраманлық дастаны. «Қирқ қыз». Нукус, Қарақалпақ мемлекет баспасы, 1962 йил, 110—114-бетлар.

⁶ Болтакай ботир. Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1971 йил, 102-бет.

⁷ Жонадил. Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1970 йил, 78-бет.

рининг хотимасида бу дostonларни устози Холмурод жировдан ўрганганини айтиб, «Жонадил» дostonини қорақалпоқ халқлари билан бир қаторда ўзбеклар ҳам айтиб келаётганлигини таъкидлаб ўтади.

Хоразмлик машҳур ўзбек бахшиларидан бири Ҳазорасп районидаги Ленин номли колхозда истиқомат қилувчи Матназар бахши Жаббор ўғли (1906—1977) Қурбонбой жиров Тожибоевнинг шогирдидир. Унинг репертуарида кўпгина терма ва дostonлар бор¹.

Қорақалпоқ халқининг демократ шоири Бердақнинг невараси, халқ куйчиси Қоражон бахши² (1884—1966) ҳам туркман бахшиси Қурбондан бахшилик санъатини ўрганган эди. Қоражон бахши ҳаёт вақтида устози ҳақида қуйидаги маълумотни берган эди: «Қурбон бахшини туркманлар ва ўзбеклар бирдай ҳурмат қилардилар»³.

Тўрткўл районидаги «Қизил Ўзбекистон» колхозида истиқомат қилувчи 85 ёшли Ванс ота Рўзметовнинг берган маълумоти юқоридаги фикрларни янада тўлдиради:

«Мен 8—10 ёшларимдан буён ўзбек, қорақалпоқ, туркман ва қозоқларнинг тўйларига қатнашиб келаётирман. Революциядан аввал ўзбекнинг тўйида туркман Суёв бахши ва Қурбон бахшини, қорақалпоқларнинг тўйида ўзбек Жуманазар ва Хўжаниёз бахшини, қозоқларнинг тўйида қорақалпоқ Жийеммурот жиров ва Қурбонбой жировнинг айтган дostonларини кўплаб тинглаганман. Бурунлар бахши ёки жиров бўлмаса тўй қизимас эди. Бурунги замоннинг театри ҳам, киноси ҳам бахши ёки жиров эди»⁴.

XIX асрда Хоразмга келиб яшаган ва ижод қилган қозоқ Қалнияз оқин, Кожимбет ули (1830—1870) ва бошқалар ҳам воҳадаги турли халқларга ўз санъатларини намойиш қилганлар⁵.

XX аср бошларида Хоразм воҳасида шуҳрат қозонган боғотлик Хўжаёз бахши (1883—1919) «Ошиқ Фариб ва Шоҳсанам», «Саёҳатхон ва Ҳамро», «Бозиргон», «Алпомиш» ва «Гўрўғли» циклидаги дostonларни ёд билган ва уни хуш овоз билан дутор жўрлигида халқ қалбига етказа олган. Хива хони Муҳаммад Раҳим II (1865—1910)⁶ ҳаётининг охириги йилларида Хива хонлигидаги

¹ М. Муродов, Н. Сабуров. Қирин сўзи. «Қоракўз ойим», «Гулрух пари», 5-бет.

² Народы Средней Азии и Казахстана. М., Изд-во Академии наук СССР, 1962 г. стр. 515.

³ Полевые записи С. К. Камалова за 1950 г.

⁴ Авторнинг дала ёзувлари, 1976 йил, 10 май, № 1.

⁵ К. Сыдыков. Аберген. Алма-Ата, «Жазушы» баспасы, 1972 йил, 11-бет.

⁶ С. К. Камалов. Қарақалпақ в XVIII—XIX веках, стр. 261.

Суёв бахши¹ (1850—1915) шогирди бўлган Отажон бахши ва унинг шогирди Амад бахши тарбиялаган таъкикли қорақалпоқ бахшиси Жапақ бахши Шомуратов (1893—1974) ўз устозидан Суёв бахши музыкаларини ўрганган ва уни ўзлаштириб қорақалпоқ музыка маданиятига катта ҳисса қўшган². Жапақ бахши Шомуратов ҚҚАССР ва ЎзССР халқ артисти унвонига, Бердақ номидаги Республика мукофоти лауреатига сазовор бўлди.

Кўриниб турибдики, Хоразм воҳасида яшайдиган ўзбек, туркман, қорақалпоқ халқ бахшлари орасида узоқ даврлардан буён дўстлик, қардошлиқ алоқалари мустаҳкам илдиизга эга. И. Сағитовнинг бу ҳақдаги фикри диққатга лойиқдир:

«XIX асрдаги атоқли бахшилардан ўзбек бахшиси Эшвой, туркман бахшиси Суёв, қорақалпоқ бахшлари Ақимбет, Арзи ҳамда Муса бир-бири билан жуда яқин алоқада бўлган ҳам у уч миллат бахшиларининг репертуари билан музыкаси ҳам, тили ҳам қорақалпоқларга ҳам, ўзбекларга ҳам бирдай тушунарли бўлиб келган»³.

С. Қ. Камоловнинг таъкидлаб ўтишига қараганда «Хоразм воҳасида яшовчи халқлар орасида бурундан маданий алоқалар мавжуд бўлиб, «Қоблан», «Алпомниш», «Гўрўғли», «Аҳмад Юсуп», «Ғариб ошиқ», «Қиз Жибек» ва бошқа халқ эпослари қорақалпоқ, ўзбек, туркман, қозоқ халқлари орасида кенг ва тенг ёйилган эди»⁴.

Умуман, Урта Осиё халқлари орасидаги қадимий яқинлик ва ўзаро ёрдам ҳамма соҳаларда ҳам кўзга ташланиб келган.

Академик Ойбек «Қондошлар» номли мақоласида юқоридаги фикрларни янада ойдинлаштириб беради:

«Қадимдан Урта Осиёда бирга яшаб келган халқлар ўзларининг маданияти, зироати, санъати ва адабиёти билан бир-бирига тамом чатинган, илдииздан ўзаро чирмашган халқлардир. Бу халқлар дўстлигининг ҳам тарихи қадим замонларнинг бошидирки, буни тарихимизнинг боши десак янглишмаймиз»⁵.

Ҳақиқатдан ҳам Хоразм воҳаси халқларининг шаклланиш тарихининг «ўзаро чирмашган»лиги, ўзаро боғланганлиги бу фикрнинг қанчалик тўғри эканлигини исботлайди.

К. Л. Задихинанинг илмий хулосаси бу масалани янада ойдинлаштириб беради: «XIV асрнинг охирида Олтин Урда хон-

лиги қулагандан кейин Орол бўйи, Волга бўйларидаги турклашган халқлардан алоҳида ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ, нўғой ва бошқалар этник жиҳатдан ажралиб чиққан ва шакллана бошлаганлиги маълум. Кўрсатилган халқларнинг ҳар бирида кўпгина уруғ ва қабила номларининг бирдай бўлиши бунинг гувоҳидир»¹.

Бундан ташқари, Хоразм воҳаси бахшиларининг музыка асбобларида ҳам бир-бирига жуда яқинлик мавжуд. Ф. Кароматовнинг кўрсатишича илгари вақтларда бахшилар Хоразмда ҳам қўбиз асбобини қўллаганлар².

Ҳозирга қадар «Оролли»³ ўзбекларнинг бахшлари қорақалпоқ бахшиларига ўхшаб, дутор билан айтади. Оролли ўзбекларда яна дутордан бошқа қўбиз ва жирова ҳам бўлган»⁴.

Р. К. Қосбергеновнинг таъкидлашига қараганда жирова халқнинг асрлар бўйи чеккан азоб ва уқубатларини, дoston қаҳрамонларининг бошидан кечирган қийинчиликларни қўбиз куйига солиб, ўтган даврни тингловчи кўз олдида гавдалантириш санъатига эга бўлганлар⁵.

Жирова қадим замонлардан буён кишиларнинг қайғу-ҳасратига шерик бўлиб, дostonларни, қўшиқларни қўбиз оҳангига мослаб куйлаб келганлар. XIV аср ўзбек классик шоири Лутфий ҳам «Гул ва Наврўз»⁶ асарида жирова халқига «Иривлар соф кўнгилли кишилар» деб баҳо берган эди. Кейинги асрларда ўзбеклар «Ирив» сўзи ўрнига «бахши» сўзини ишлатадиган бўлганлар. Хоразм ўзбекларида XIX асрнинг иккинчи ярмидан кейинги даврда ҳам бахшилар томонидан қўбиз музыка асбоби қўлланиб келинган.

П. И. Небольсин «Очерки торговли России с Средней Азией» (1855) асарида Хива ўзбекларининг музыка асбоблари ҳақида тўхталиб, дутор, доира; танбур, железный варган ва қўбиздан иборат бешта музыка асбоби борлигини кўрсатади⁷. Бундан ташқари, Суёв бахшининг қўбизда «Ботир куйи», «Чўпони» куйларини ижро қилганлиги⁸ ҳам қўбизнинг бахшилар томонидан айрим куйларни чалишда XX аср бошларигача қўлланиб келин-

¹ К. Л. Задихин. «Узбеки дельты Аму-Дарьи». Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции (1945—1948), т. 1, стр. 336.

² Ф. Кароматов. Узбекская инструментальная музыка. Ташкент, изд-во литературы и искусства им. Г. Гуляма, 1972 г., стр. 107.

³ Оролли — Орол бўйи.

⁴ К. Аймбетов. Халық даналыгы, 145-бет.

⁵ Р. К. Қосбергенов. Қарақалпақстанның Россияга қосылуы. Нукус, «Қарақалпақстан» баспасы, 1972 йил, 345-бет.

⁶ Лутфий. Гул ва Наврўз. Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1974 йил, 4-бет.

⁷ П. И. Небольсин. Очерки торговли России с Средней Азией, стр. 12.

⁸ Ф. Кароматов. Узбекская инструментальная музыка, стр. 109.

¹ Суёв бахши номи адабиётларда Сувей, Сувай, Суйсу тарзида берилган.

² Қ. Аймбетов. Уша асар, 146, 150-бетлар.

³ С. Камолов. Қарақалпоқ халқының қаҳраманлық эпосы, Нукус, Қарақалпақ мемлекет баспасы, 1963 йил, 46-бет.

⁴ С. Камолов. Из истории дружбы народов Хорезмского оазиса. «Общественные науки в Узбекистане», 1970, № 8, стр. 62.

⁵ Р. Иноғомов. Дил-дилга пайванд. Тошкент, Узбекистон КП Марказий Комитетининг бирлашган нашриёти, 1966 йил, 6-бет.

халққа қилган жабру зулмини фош қилувчи қўшиқлар яратиб, унга куй басталаб, кўпчилик орасида юксак пафос билан куйлаб берганлар.

Уша даврда халфа ва шоирлиги билан Хоразмда ном чиқарган хонқалик Шукур Оллоқули қизи (1857—1932), хивалик Хонимжон сувчи Сайдахмад қизи (1858—1926), Онабиби Қори Ожиза (1899—1952), Онажон Собирова (Анаш халфа) (1885—1952), хазораслик Саодат халфа Худойберганова (1905—1972), Мохира Собирова (1909—1966), Розия халфа Матниёз қизи (1889—1951) ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Уларнинг импровизация қобилияти тўй ва маърака қатнашчилари диққатини ўзига тортган. Буни эшитган хон амалдорлари халфа ва шоирларни хон саройига зўрлаб келтирганлар. Улар хон ҳарамидagi гўзал қиз-жувонларни кўнглини кўтариши, улар орасидан хоннинг кўнглини овлайдиган сарой санъаткорини тарбиялаб чиқариши керак эди. Халқ халфалари ўз санъатини эркин намоён қилиш ҳуқуқидан тамомла маҳрум эдилар.

Хонимжон Сувчи халфа Сайдахмад қизи «Қоронғулик салтанатида хон зулмига қарши қалб билан туғён кўтарганларнинг бири»¹ эди. Унинг отаси Сайдахмад ака Матчон тўра деган бойга хизматчи бўлиб ишлаб, унинг ҳовлисида вафот этган. Ёш Хонимжон Пишканак қишлоғидagi мачитда ўқиб саводини чиқарган. У 1875 йилда хивалик Қутлимурод Сувчи деган кишига турмушга чиқади. У Хоним Сувчи тахаллусида шеърлар ёзган². Унинг халфалик санъати ва шоирлиги бутун Хоразмга тез тарқалади. Уни эшитган Муҳаммад Раҳимхон II Хонимжон Сувчини саройга олдириб, у ерда мажбуран ишлатади³. Хонимжон Сувчи бир томондан хон саройидagi ҳақсизликлар, ҳарамдagi кундан-кунга авж олаётган фисқу фасод, хусусан Исфандиёр замонидаги разилликлар, чунончи саройга зўрлаб келтирилган маъсума қизларнинг фиғонли фарёдлари унинг қалбида туғён уйғотади, бунинг устига оиласида ҳам тинчлиги йўқолиб, кундошлик азобидан кўрган хусуматлари, буларнинг ҳаммаси бир бўлиб уни шоирлигида қўшиқ қилиб халққа кўнгли розини айтишга ундайди. Хонимжон Сувчи «Улар бўлди бу хонларнинг дастидан», «Умринг йиғлаб ўтгай бевафо зolim», «Найлайин армонли кетдим» каби шеърларида замонасидаги шафқатсиз эксплуатацияни ва Хива хонининг адолатсизлиги ва фоҳишабозлигини фош қилади⁴.

¹ Ю. Юсупов. Эркини куйлаган шоира. «Хоразм ҳақиқати» газетаси, 1964 йил, 28 май.

² Т. Жалолов. Ўзбек шоирлари. Биринчи китоб, 241-бет.

³ Ю. Юсупов. Эркини куйлаган шоира «Хоразм ҳақиқати» газетаси, 1964, 28 май.

⁴ Н. Қобулов. Эркини куйлаган шоира. «Хоразм ҳақиқати» газетаси, 1964 йил, 28 май.

Исфандиёр хон бўлди,
Бағримиз тўла қон бўлди,
Еганимиз чигит хон бўлди,
Улар бўлди бу хонларнинг дастидан.

Хонимжон Сувчи қўшиқларидаги ўтли мисраларни эшитган халқнинг хонга бўлган нафрати янада кучаяди. Буни эшитган Исфандиёрхон 1916 йилда Хонимжон Сувчини ўлгудай қилиб калтаклатади. Хонимжон Сувчи калтак ва дағдағалардан қўрқмай хону бекларни, зolim бойларни қоралаган қўшиқлар тўқиб куйлашни давом эттиради. Хонимжон Сувчи Хоразм халқ революциясини ҳам ўз сози, ўз қўшиқ ва овози билан қарши олади. Онажон Халфа Собирова (1885—1952) ижодий фаолияти ҳам хоразмлик халфалар бошдан кечирган қийинчиликлар билан чамбарчас боғлиқдир. Хивалик ганч устаси оиласида тарбияланган Онажон аввало эски усулдаги мактабда таълим олиб бўлгач, Хонимжон Сувчига шогирд тушади.

У 16 ёшидан бошлаб халқ қўшиқларини моҳирлик билан ижро этибгина қолмай, гармонь чалиш, рақсга тушишда ҳам бутун Хоразмга танилади. Онажон халфанинг хотин-қизлар орасида бунча шуҳрат қозонишидан хавфсираган руҳонийлар, бой ва амалдорлар Муҳаммад Раҳим II га «Анаш халфа хотин-қизларини мизни бузаётир» у на ҳаёни биледи, на дин-диёнатни биледи, тўю томошаларда юриб қўшиқ айтиб рақсга тушади, гармонь чалиб бошқа хотин-қизларни ҳам ўйнатиб юрибди», деб шикоят қилдилар. Шундан сўнг Хива хони Онажон халфани ва унинг устозлари бўлган Хонимжон халфани, момо Талмин халфани ҳузурига олдириб, уларни қопга солиб юз таёқ уришни ҳукм қилади. Онажон ёш бўлгани учун унинг гуноҳини Матжон девон деган амалдор хондан 50 тиллога сотиб олади ва бундан кейин тўй-маъракаларда хотин-қизлар орасида ишқий нарсаларни айтмаслик, гармонь чалмаслик, рақсга тушмаслик, фақатгина диний китобларни ўқиб бериш шarti билан бўшатиб юборади¹.

Ж. Шариповнинг таъкидлашига қараганда Хонимжон халфа билан Момо Талмин халфани мушук билан қопга солиб тоза қамчилатишади. Қамчи еган мушук жон аччиғида, уларнинг юз-кўзини тирнаб олган, танларини тилка-пора қилган, сулайиб, беҳуш бўлиб қолган халфаларни кигизга ўраб, аравага солиб уйларига олиб кетганлар².

Халфалик санъатини жон-дилидан севган Онажон халфа Хивадан чиқиб хонлиқнинг узоқ чеккаларига бориб халқининг тўй

¹ Ж. Қобулнйёзов. Хоразм халқ қўшиқлари. 395-бет.

² Ж. Шарипов. «Хоразм» романи. 3-китоб. Тошкент, Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974 йил, 54-бет.

Шундай қоронги замонда, қайгули ҳаётда хотин-қизлар орасида халфаларнинг обрў-эътибори ортиб боришига ҳукмрон синф вакиллари, руҳонийлар бефарқ қараб тура олмаганлар. Улар ҳатто халфаларни хотин-қизларни йўлдан урувчилар, ислом динидан қайтган «даҳрий»лар деб ҳақоратлайдилар.

Ҳукмрон синф идеологлари бўлган руҳонийлар халфаларга тўй ва бошқа маъракаларда диний китобларни — «Сўфи Олла-ёр», «Иброҳим Адҳам», «Қулхўжааҳмад», «Боборавшан», «Ҳасан-Ҳусан», «Қиссасул анбиё»ни ўқишни буюрганлар. Бу асарларда азалий тақдирга ишониш идеяси илгари сурилган эди. Ҳақиқий халқ халфалари тўй ва маъракаларда халқ севган, инсонни улуглаган қўшиқ ва дostonларни куйлаганлар. Халфалар репертуаридаги халқ қўшиқларида «Меҳнаткашларнинг оғир ҳаёти ҳақида, уларнинг эксплуатация қилувчи синф вакиллари томонидан эзилганлиги тўғрисида, шунингдек адолатсизликка қарши кураш мотивлари»¹ кучли бўлган.

«Исфандиёр қон оқизди» қўшиғида:

Исфандиёр қон оқизди ариқдан,
Қутилмадик дағдағали солиқдан,
Иложини топса агар инсофсиз,
Бажу хирож олар сувда балиқдан,²—

деб Хива хони Исфандиёр (1910—1918) даврида зулмнинг ҳаддан ошганлиги кўрсатилади. «Қизлар хароб бўлди» қўшиғида эса Исфандиёрнинг ҳарамига зўрлаб келтирилган нораства қизларнинг тақдирини ўлим билан тугаши кўрсатилган:

Қизлар хароб бўлди хоннинг қўлинан,
Маҳрам чиқар гўзалларининг йўлинан
На Ойхонум, на Гулсадам кун кўрди,
Зор йиғлашиб, ўлди зolim зулминан.³

Қўшиқда Исфандиёрхон ўз ҳарамига гўзал қизларни маҳрамларни ёрдамида ота-онаси бағридан, севган йиғитидан ажратиб «зор йиғлатиб» олиб келишини ва уларнинг хонга қаршилиқ кўрсатгани учун азоблаб ўлдирилиш саҳнаси ўз аксини топган.

Ф. Энгельс немис Вольфром фон Эшенбахнинг рицарлар муҳаббатининг бевафолиги ҳақида «мана шу нозик мавзуга алоқадор учала гўзал қўшиқ қолдириб кетди, менга бу қўшиқлар унинг

¹ С. Рузимбоев. Хоразм қўшиқлари давр инъикоси. «Хоразм ҳақиқати» газетаси, 1968 йил, 13 ноябрь.

² Хоразм халқ қўшиқлари, 31-бет.

³ Хоразм халқ қўшиқлари, 32-бет.

учта узундан-узоқ қаҳрамонлик поэмасидан кўра кўпроқ ёқадди»¹, деб ёзган эди.

XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларида айтилган Хоразм халқ қўшиқларида ҳам хонлик тузумининг жабр-зулми, халқнинг ундан норозилиги ўз аксини топади. Бу даврга келиб «халфаларнинг маҳорати, ижрочилик ва ижодчилик қобилияти фақат хотин-қизларгагина эмас, балки уни четда туриб тинглашга муяссар бўлган, ўша даврдаги эркакларга ҳам маъқул бўла бошлаган»².

Хива шаҳрида истиқомат қилувчи 74 ёшли санъаткор Полвонназир Отаевнинг берган маълумотида қараганда «революциядан авваллариёқ хивалик Шукиржон халфа қатнашган тўйларда эркаклар аёллар хонасининг туйишук ва эшикларни тирқишидан халфалар қўшиқларини тинглар, ўйинларини томоша қилар эдилар»³.

XIX асрнинг охириларида музыка асбобларидан гармонининг халфалар санъатига қўшилиши билан уларнинг ижоди янада юқори поғонага кўтарилганини кўрамиз. Ю. Юсуповнинг кўрсатишига қараганда Хонимжон халфа Саидаҳмад қизи 1895 йилдан бошлаб гармонь чалиб тўй ва бошқа хотин-қизлар базмларида куйлаб келган⁴.

Онажон халфа Собирова, Онабиби Қори (Ожиза) ва бошқалар ҳам талантли гармонь чалувчи бўлиб етишадилар⁵. XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида хивалик Шукиржон халфа (1851—1950), Шарифа халфа (1900—1972), Жонни халфа (1870—1920), Анаш Маърам (1882—1917), Бибижон халфа Қосимова (1875—1920), хонқалик Дурхоним халфа Қурбондарозова (1881—1936), Киш халфа Ҳасанова (1881—1948), Айтжон халфа Сафаева (1875—1955), Гулжон қори халфа (1874—1935), Ойша кулол халфа Искандарова (1880—1949), Ёқут халфа Вафоева (1844—1914), Шарифа Нўғой Оташева (1892—1960), Уғил Нўғай Қураёзова (1859—1949), Ёқут халфа Сейтнязова (1903—1972) ва бошқаларнинг номи халқ орасида тапилган эди⁶. Халфалар А. Навоний, Маҳтумқули ва бошқа классик шоирларнинг шеърларини куйга солиб айтиб, Хоразм демократ шоирларидан илҳомланиб, ўзлари ҳам хонлик замонидаги бой ва амалдорларнинг

¹ Ф. Энгельс. Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши. К. Маркс ва Ф. Энгельс. Уч томлик таълиқланган асарлар. 3-том. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1981 йил, 284-бет.

² Ж. Қобуллиёзов. Хоразм халқ қўшиқлари, 25-бет.

³ Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил, 20 май, № 11.

⁴ Ю. Юсупов. Хоразм шоирлари, 115-бет.

⁵ Халфаларнинг яшаган йилларини ҳозир ҳаёт бўлган, уларни яхши биладиган кишилар ҳаётига таққослаб аниқлашга муваффақ бўлдик.

⁶ Хонқа район «Хоразм» колхозида яшовчи 80 ёшли Шарифа халфа Қозоқова, 81 ёшли Сапура халфа Қурбонова эсдаликларидан фойдаландик. Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил, 27—28 май, № 19—20.

Бизнингча Хоразм воҳаси халқлари тарихи бир-бири билан туташ бўлганидай дoston айтиш санъати, дostonчиларнинг репертуари ҳам бир-бирига ўхшашдир.

Қозоқ театри ривожланишини ўрганган Б. Кундақбаев жировларнинг қаҳрамонлик ва лиро-эпик асарни ижро қилиши театрлашган характерга эга¹,— деб кўрсатади.

Келтирилган фактлар бизга революциягача бўлган даврда Хоразм халқ дostonлари сахна асарига ўхшаш, бахшилари ижроси эса театр актёри ва дирижёри ҳаракатига яқин бўлган дейишимизга имкон беради.

ХАЛФА

Узоқ даврлардан буён Хоразмдаги тўй, сайил ва аза маросимларида хотин-қизлар даврасини халфалар қизитиб келган.

Хоразмда «аёл ашулачиларни халфа деб юритилса»² ҳам улар фақат ашула айтиш билан чекланмаган. Халфалар санъатининг кўп турларидан хабардор бўлганлар.

Кўпинча халфалар учта-учта бўлиб, ўзлари ижодий группа тузганлар. Группадагилардан бири музика чалган, бири ўйнаган, бири куйлаган. Хоразм область Хонқа районидagi Хоразм колхозида истиқомат қилувчи 80 ёшли Шарифа халфа Қозоқованинг берган маълумотига қараганда: «Хоразмда революциядан илгари вақтларда тўй-маъракаларида халфалар хотин-қизлар ўтирадиган хонанинг тўрида уларга қарама-қарши ўтириб, кун ботгандан бошлаб тонггача бири кўйиб, бири олиб Хоразм ғазалларидан, халқ дostonларидан бирининг айтганига иккинчиси жавоб бўладиган қўшиқлар топиб айтганлар. Баъзан улар маъракаларнинг характерига қараб ўзлари қўшиқ тўқиб ҳам айтишганлар»³.

Халфалар репертуарида ранг-баранг халқ қўшиқлари, классик шонрларнинг ашулабоп ғазаллари, халқ дostonлари асосий ўрин олган.

Халфалик санъатини ўрганиш ҳам ўзига хос мактаб услубига эга бўлган. Эски мактабларда хат-савод чиқарган, билимга ихлосманд қизлар таниқли халфаларга 4—5 йил шогирд тушганлар. Улар шогирдлик даврида устозларидан тўй ва бошқа маъракаларда айтиладиган қўшиқ, дoston ва ғазаллардан ўрганганлар. Халфалар шогирдларини ўзларига эргаштириб тўй-маъракаларга олиб борган, бирга ўтириб бирга куйлаган ёки рақсга

туширган. Устоз халфа баъзан шогирдининг якка ўзига ҳам ижро қилдирган, уни жамоатчиликни ўзига жалб қила олиш санъатига алоҳида аҳамият берган.

Шундай синовларда жамоатчиликнинг олқишига сазовор бўлган шогирдлар устозларидан фотиҳа олиб халфа номига эга бўлганлар. Шогирд устозидан фотиҳа олиш учун ўз уйига ҳурматли халфаларни ва ўз устозини чақириб зиёфат бериб, бир сидра кийим-бош ҳадя қилган

Фотиҳа олган халфа мустақил ўзи тўй ва маъракаларга бориб, хотин-қизларга ўз санъатини намойиш қилиш ҳуқуқига эга бўлган.

Шогирдлар устозини ҳаммавақт ҳурмат қилган. Агар устоз халфа билан шогирд халфа бир тўй ва маъракага бориб қолса, устознинг рухсатисиз шогирд халфа ижрочилик санъатини бошлаш ҳуқуқига эга бўлмаган. Ҳеч бўлмаганда устоз халфа бир ғазал ёки қўшиқ куйлаб, сўнг шогирд халфага навбат берган. Шундан кейингина шогирд халфа куйлашни бошлаган.

Ж. Қобулниёзовнинг аниқлашига қараганда революцияга қадар халфалар чолғу асбоби ёрдамида эмас, балки икки пиёла ёки ликопчаларни бир-бирига уриб, ундан чиққан овозга жўр бўлиб куйлаганлар¹.

Халфаларнинг кўнғироқдек жарангдор ва майни овози пиёланинг нозик ва ўйноқи жаранги билан қўшилиб, ўзига хос муסיқийлик кашф этган.

Т. Жалолов «Ўзбек шонрлари» номли асарида хоразмлик халфаларга жуда характерли баҳо бериб ўтган. Унинг таърифи: «Халфалар маъракаларнинг файзи, қизлар мажлиси ва аёллар базмининг маликалари саналадилар, улар тўй ва маъракаларга қатнашиб, шодликка шодлик, қувончга қувонч қўшадилар, ўйноқи куйлар, нафис рақслар, дилбар ашулалар билан тўй аҳллариининг қалбларига эзгу ҳис-туйғуларини сепадилар»².

Хоразмда маълум ва машҳур бўлиб келган халфалар Улуғ Октябрь социалистик революциясигача хотин-қизлар орасида ҳақиқатни куйлаб келганлар, халқ ҳурматини қозонганлар.

Маълумки, Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар Шарқ хотин-қизларининг қисмати айниқса аянчли эди. Улар энг оддий инсоний ҳуқуқлардан ҳам маҳрум эдилар. Феодализмнинг тўрт девори ва паранжи-чачвон ташқи дунёни ва ҳатто қуёшни ҳам тўсиб забун қилиб қўйган бу мазлумалар эрнинг тилсиз чўрисига айланиб, ижтимоий ҳаётдан бутунлай ажратиб қўйилган эди.

¹ Ж. Қобулниёзов. Хоразм халқ қўшиқлари. 25-бет.

² Т. Жалолов. «Ўзбек шонрлари». Биринчи китоб, 239, 240-бетлар.

¹ Б. Кундақбаев. Путь театра. Алма-Ата, изд-во «Жалын», 1976, стр. 6.

² И. Акбаров, Ю. Қон. Сўзбоши. Ўзбек халқ музикаси, VII том, Хоразм ашулалари. Ташкент, Ўзбекистон ССР Давлат Ёддий адабиёт нашриёти, 1960 йил, 9-бет.

³ Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил, 27 май, № 19.

Ука қутлуг бўлсин кўнглигининг шоди,
 Сен менга баён эт ким унинг оди,
 Парими, маласми кимнинг илоди?
 Қайди олдинг ука бу тартунчани»,—

деб йиғитнинг севгили ёрини ҳавас билан тасвирлаган.

Ожизанинг «Қайдадир билман дилдорим» кўшигини тинглаганда эса қиз севган ёрининг бевафодигидан қийналгани, уни гулзорлардан излаётган саҳнаси тасаввуримизда тавдаланади:

Ошиқ эрдим мен бир ёра,
 Ахтариб чиқдим гулзора,
 Вавласида турмасдан,
 Айлади мени оввора,
 Қайдадир билман дилдорим
 Ақлим олган севар ёрим.¹

Ожизанинг халққа, она-Ватанга бағишлаган кўп қиррали халфалик санъати Н. Г. Чернишевскийнинг «Табиаат аёлларга нақадар доно, кучли ва сезгир ақл-идрок ҳадя этган...² деган сўзининг тўғрилигини яна бир бор исбот қилади.

Хоразмда номи чиққан халфалардан бири хазорасплик Розия халфа Матниёз қизи (1889—1951) бўлиб, унинг репертуарида Хоразм халқ кўшиқлари, шоирларнинг газалларидан ташқари «Бозиргон», «Гулруҳпар», «Шобаҳром», «Ғариб ошиқ», «Завриё», «Юсуф Аҳмад» ва бошқа достонлари тўлиғи билан бўлган³.

Хозарасплик Саодат халфа Худойберганова (1905—1972)⁴ Маҳфира Собирова (1909—1966) ҳам халфалик санъатини эгаллаб олиш билан бирга шоирлик ҳам қилганлар. Айниқса Маҳфира Собирова шеър ва кўшиқлари халққа, коммунистик партиёга, В. И. Ленинга, коммунистик жамият қураётган ёшларнинг турмуш қуриш тўйларига бағишлангандир⁵.

Кўриб ўтганимиздек, Хоразмдаги халфалар санъати ва ижоди драма ва театр санъатининг вужудга келишида муҳим манба бўлган. Шу билан халфалик санъати Хоразмда совет театри учун хотин-қиз актёрлар етиштириб берганлигини эслаб ўтиш ўринлидир.

¹ Ўзбек халқ музыкаси. VII том, Хоразм ашулалари, 359-бет.

² Н. Г. Чернишевский. «Нима қилмоқ керак», Тошкент, 1951 йил, 429-бет.

³ М. Муродов, Н. Сабуров. Достон айтишув ҳақида, «Қоракўз оғим», «Гулруҳпар», 7-бет.

⁴ О. Собирова. Ўзбек совет фольклори очерклари. Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1971 йил, 110-бет.

⁵ О. Собирова. Ўша асар, 112-бет.

Хоразмда масхарабозлик санъати ҳам ўзига хос ривожланиш босқичларини босиб ўтган. Улуғ Октябрь, социалистик революциясигача бўлган даврда Урта Осиёда уч хонликнинг мавжуд бўлиши Хоразмда масхарабозлик санъатида ҳам ўзига хос хусусиятларининг сақланишига олиб келган.

М. Қодировнинг кўрсатишича, «Хоразм театри бошқа театрлардан авваламбор «Хатарли ўйин» номли катта йиғинларга мўлжалланган туркумининг исбатан яхши сақланганлиги, репертуарида ҳайвонот олами ва халқ турмушининг аксе эттирувчи пантомималарининг етакчи ўринда туриши ва «тўқма»¹ деган ўзига хос кулги-ҳикоя жанрига эга бўлиши билан алоҳида ажралиб туради»².

Хоразм масхарабозлари алоҳида гурпунага бирлашмаган. Улар асосан халқ кўшиқчилари, музикачилари, дорбоз ва муаллақчилари билан бирга халқнинг тўй ва томошаларида қатнашиб, ўз санъатини намойиш қилганлар.

Н. Бобожоновнинг берган маълумотиға қараганда XVIII аср охири XIX аср бошларида яшаган шовотлик Оташ масхарабоз, Нуржон доирачи билан машҳур Эшвой бахши қатнашган тўй ва сайилларда, ҳосил тўйларида ашула айтишиб масхарабозлик кўрсатганлар³.

Т. Обидов «Хоразм масхарабозлари театри» номли махсус ишида Хоразм масхарабозлари репертуаридаги рақе пантомимасини уч қисмға бўлади. 1) Мураккаб йўсиндаги эпчиллик билан (ўтириб) акробатик ҳаракатда бажариладиган рақелардан «Коса» ўйини («Танец с палкой»), «Таёқ ўйини» («Танец с палкой»), «Пичоқ ўйини» («Танец с ножами»), «Тоғора ўйини» («Танец с блюдцем»), «Ликоб ўйини» («Танец с блюдами»); 2) қаҳрамонлари ҳайвонлар ва қушлар бўлган рақе пантомима ўйинларига «От ўйини» («Танец лошадей»), «Қум пишиқ» («Суслик»), «От ўйини» («Танец лошадей»), «Қум пишиқ» («Суслик»), «Пшиқ» («Кот»), «Улоқ» («Козочка»), «Хўроз» («Петух»), «Ғоз» («Гусь»), «Қирговул» («Фазан»), «Макиён» («Перепелка»), «Гусфанд» («Баран»), «Чағаллоқ» («Чайка»), «Юпопоу» («Удод»), «Хўроз уриштириш ўйини» («Бой петухов»), «Каптар ўйини» («Бой голубей»); 3) меҳнат ва маиший турмушга бағишланган пантомимик ўйинларидан «Сипса ўйини» («Танец с веником»), «Чўғирма тикиш» («Выделка чугурмы»), «Кўкпори» («Наркоман»),

¹ Тўқма — бирданга тўқиб ёки топиб айтиш санъати.

² М. Қодиров. Ўзбек театри анъаналари, 206, 207-бетлар.

³ Н. Бобожонов. Хон зулмига учраган бахши. «Совет пахтакори» газетаси, 1973 йил, 3 июль.

Жонажон партиямиз бизларни ҳур-шод
айлади.

Барча миллат аҳлини мангуға озод
айлади,¹—

Онажон халфа Собированинг Сарахон Оллоберганова, Ровия Отажонова, Рейма Ҳақимова, Уғилжон Машарипова, Пошшахон Матчопова каби шогирдлар истеъдодларини ўстиришда хизмати жуда катта бўлади. Натижада Сарахон Оллоберганова, Рейма Ҳақимова, Ровия Отажоновалар республикада танилган артист бўлиб етишадилар. Кейинчалик улар «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист» унвонига сазовор бўладилар¹. Ю. Юсуповнинг тўғри баҳо беришига қараганда: «...XX аср бошларидаёқ Хонимжон халфа билан биринчи марта гармонь чалиб, ашула айтишга журъат этган ва революциянинг биринчи кунидаяқ паранжсини улоқтириб, янги тузумни мадҳ этган Онажон Собирова бўлса, иккинчиси халфа санъатини эгаллаган Онабиби Қори Отажонова эди»².

Онабиби Қори Отажонова (тахаллуси Ожиза) (1899—1952) ҳозирги Хива районидagi «Октябрь 40 йиллиги» колхозида деҳқон оиласида туғилди, тўрт ёшида чечак касаллиги билан оғриб, кўзи ҳам кўрмай қолади. Ожиза 9 ёшига қадар ота-она тарбиясида бўлиб, сўнг Сангар қишлоғида истиқомат қилувчи Қосим девон ва унинг қизи Бибижон халфага шогирдликка тушади. Ожиза ўн уч ёшга киргач, газал тўқиш, қўшиқ айтиш, соз чалиш, халқ достонларини ёддан куйлаш санъатини ҳам эгаллаб олади. У ўзи тўқиган қўшиқларида Ожиза тахаллусини қўллайди. Т. Жалоловнинг кўрсатишича, Онабиби Қори тилида «Ожиза» кўзи кўр хотин маъносидида ишлатилган³.

Онабиби Қори «Ожиза» халқ орасида уста гармонь чалувчи, моҳир қўшиқчи сифатида танилиб қолмай, ҳозиржавоб шоира сифатида ҳам ном қозона бошлайди. У фақат халфагина эмас, балки Хивада ном чиқарган кўпчилик созанда халфаларнинг устози ҳам бўлган⁴.

Ундан тарбия олган Назира Собирова, Онабиби Жуманиёзова, Равия Аҳмедова, Уллибиби Бойжонова каби кўпгина хушовоз ашулачи ва раққоса, музика билимдонлари етишиб чиқади. Улар халққа ҳозиргача ўз санъати билан сидқидилдан хизмат қилаётир.

Ожиза Хоразм халқ революциясини қизгин кутиб олди. У доҳиймиз В. И. Ленинни таърифлаб: «Билимни кўнгилда йиғиб, қимматли олмосдай асрар эди Ленин»⁵, деб ёзган эди.

Ожиза «Партия ҳақида» яратган шеърида:

¹ Г. Раҳимова. Қутлуқ йўлда. Тошкент, Ўзбекистон ЛКСМ Марказий комитети «Ёш гвардия» нашриёти, 1973 йил, 90—98-бетлар.

² Ю. Юсупов. Гулпопук. «Хоразм ҳақиқати» газетаси, 1970, 4 январь.

³ Қаранг: Т. Жалолов. Ўзбек шоирлари. Биринчи китоб, 246-бет.

⁴ Ж. Қобулниёзов. Хоразм халқ кўшиқлари. 397-бет.

⁵ А. С. Садыков. Россия и Хива в конце XIX, начале XX века. Ташкент, изд-во «Фан», 1972, стр. 202.

деб ёзиб, унга куй басталаб гармонь билан айтиб ҳам берган эди. Ожиза 1928 йилдан 1938 йилгача Хива шаҳридаги кўзи ожизлар артели (УПМ)да бадий ҳаваскорлик тўғараги раҳбари бўлиб ишлади. У 1938 йилдан 1952 йилгача аввал Хива, кейин Хоразм область колхоз-совхоз театрида ишлади.

Ожизанинг шогирдлари орасидан артист Пошшахон Матқаринова 1937 йилда Москвада бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати декадасида қатнашиб, ўзининг нафис ижрочилик маҳоратини намойиш қилди. У пойтахт меҳнаткашларининг, санъатшуносларининг таҳсинига сазовор бўлди².

Хива шаҳрида истиқомат қилувчи, 1922 йилда туғилган Ожизанинг шогирди Назира халфа Собирова қуйидагича маълумот беради: «Ожизанинг хотираси ниҳоятда кучли эди. У эрталаб янги газални ўқитиб эшитгач, қўлига гармонини олиб, кечгача унинг куйини басталар эди. Кечда эса саҳнада туриб уни тингловчиларга ўз сози ва овози билан куйлаб берарди. 1945 йилнинг 9 майида эрта билан колхоз-совхоз театри коллективи Совет қўшинларининг фашистлар Германияси устидан қозонилган ғалабасини радио орқали эшитдик. Бир соатдан кейин эса Ожиза «Ғалаба» номли қўшиғини ўзи музикага солиб куйлаб бергани ҳали ҳам эсимда»³.

Ожиза совет ҳокимияти йилларида севги-муҳаббат, меҳнат темасида жуда кўп шеър ва қўшиқлар яратади. Унинг «Сиз бу гулни қайси богдан олдингиз?», «Тарғунча», «Уяламан», «Хабар галмиш», «Қайдадир билмам дилдорим»⁴, «Тунинай», «Улгунча сени дерман»⁵, «Пахта», «Ғалаба» каби қўшиқлари ҳозиргача сени дерман»⁵, «Пахта», «Ғалаба» каби қўшиқлари ҳозиргача оғиздан-оғизга ўтиб, санъат шайдоларини мафтун қилиб келмоқда. Уларда ўзбек хотин-қизлари, шу жумладан, хоразм хотин-қизлари учун айниқса хос бўлган уятчанлик, бутун борлиги билан севиш, севгини юракда сақлашга ундаш, уни асраб билмаганлар устидан кулиш, севгига садоқат қилмаганлардан нафратланиш каби катта ҳаётий ва ижтимоий фикрлар билан жилолангандир⁶.

Ожиза «Тарғунча» қўшиғида:

¹ Ожиза. Партия ҳақида. «Хоразм ҳақиқати» газетаси, 1963 йил, 17 май.

² Ю. Рўзметов. Ожиза. «Хоразм ҳақиқати» газетаси, 1963 йил, 17 май.

³ Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил, 22 май, № 12.

⁴ Ўзбек халқ музикаси, VII том, Хоразм ашулалари, 311, 314, 388, 399, 395, 396, 398, 399-бетлар.

⁵ Хоразм халқ кўшиқлари. 361, 362, 363-бетлар.

⁶ Ж. Қобулниёзов. Хоразм халқ кўшиқлари, 397-бет.

ва томошаларида ўз санъатини намойиш қилишда давом этади. Онажон халфа кўп йиллар давомида ҳозирги Туркменистоннинг Тошовуз области территориясидаги ўзбек, туркман, қорақалпоқ, қозоқ халқларининг тўй ва томошаларида хотин-қизларга гармончи чалиб, қўшиқ айтиб маънавий озуқа беради.

Хива шаҳрида истиқомат қилувчи 1900 йилда туғилган 1926 йилдан КПСС аъзоси Абдулла Абдолниёзовнинг берган маълумотиغا қараганда, 1910 йилда Хива тахтига чиққан Исфандиёрхон ўгли Темур Ғозийнинг суннат тўйини бошлатган. Бутун Хоразм территориясидаги санъаткорлар Хивага олдирилган. Шулар қаторида Хоразмнинг «булбули гўёси» номини олган Онажон халфа ҳам хон ясовуллари ёрдамида Тошовуз территориясидан топиб тўйга келтирилади. Бу тўй қирқ кун давом қилган. Аммо тўйдан кейин Исфандиёрхон Онажон халфага энди ҳеч жойда талқин айтмайсан деб буйруқ берган¹. Шундан кейин Онажон халфа Россиянинг Амударё бўлимига ўтиб Тўрткўл, Шоббоз районидagi тўй-маъракаларда сидқидилдан хизмат қилади.

1918 йилда Жунаидхон ҳам Онажон халфани излатади. Аммо уни тополмай, унинг шериги Омон халфани Жунаид газандалари қийнаб ўлдирдилар².

Маълумки, «Хивада Жунаид ҳукмронлиги даврида даҳшатли террор, зулм, зўравонлик қилиш икки баравар ошди, мамлакатда аҳвол кун сайин оғирлаша борди³. Революцион вазият пишиб етишди. Натижада 1920 йилнинг 2 феврилида хонлик ҳокимияти ағдарилиб, унинг ўрнига халқ ҳокимияти ўрнатилди. Революциядан кейин Онажон халфа Собирова Хоразм хотин-қизлари орасида биринчи бўлиб паранжи-чачвонини ташлаб, бошқаларни ҳам шунга чақиради. Революциянинг моҳиятини тушунтиради. Натижада Хоразмда Онажон халфа билан бирга 160 хотин-қиз паранжи-чачвонини ташлаб, коммунистик партия сафига киридилар ва ички ҳамда ташқи душманга қарши курашадилар. Онажон халфа «Паранжи», «Колхозчи қиз», «Колхозчи қадрдонлар» каби ўнлаб қўшиқлар яратган. Уларда халқ душманлари қораланса, совет ҳокимияти, колхоз тарафдорлари улугланади. Онажон халфанинг яратган «Сизники» қўшиғида эса совет замонасидаги эркин севги тараннум этилади. Бу қўшиқ йигит ва қиз айтишуви шаклига эга бўлиши билан ҳам ажралиб туради.

¹ Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил, 23 май, № 13.

² Тўрткўл шаҳри, Энгельс кўчасида турувчи Онажон халфанинг набираси Ой Қурбонбоевадан олинган маълумот асосида ёзилди. Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил, 19 ноябрь, № 33.

³ М. Абдураҳимов, В. И. Ленин ва Хоразм. Тошкент, Ўзбекистон КП Марказий комитетининг нашриёти, 1970 йил, 14-бет.

Йигит:

Гулсанам, арзим эшит
Лабингда холинг кимники?
Ҳам заноҳдонинг лабим,
Рухсори олинг кимники?

Қиз:

Ертинам, сизга жавобим,
Лабда холим сизники
Ҳам заноҳдоним, лабим,
Рухсори олим сизники.¹

Бу қўшиқ совет ҳокимиятининг Хоразмдаги зафари самарасидан илҳомланган ҳолда ёзилган бўлиб, дастлаб Онажон халфанинг ўзи халқ йиғинларида айтиб юрган. Хивада истиқомат қилувчи 75 ёшли Бола бахши Абдуллаевнинг берган маълумотиغا қараганда, «1922 йилда Онажон Собированинг «Сизники» қўшиғини Хивада ташкил топган совет театри янги биноси саҳнасида Оллаберган Заргаров билан Шарифа Оллаёрова дуэт шаклида айтишиб, томошабинларнинг олқишига сазовор бўлганлар². Н. Раҳимованинг кўрсатишича, Онажон халфа «Хоразмда биринчи бўлиб майдонга хотин-қизлар рақсини олиб чиқди»³. У Хоразмда хотин-қизларни рақс санъатига ўргатишда, уларни театр саҳнасига олиб чиқишда катта хизмат қилган. Онажон халфанинг ўзи ҳам 1922 йилдан бошлаб Хива театри труппасида қатор ўйинлар билан чиқади⁴. Хива шаҳрида истиқомат қилувчи, 1914 йилда туғилган, 1952 йилдан КПСС аъзоси, ўқитувчи Абдиёз Полвоннинг маълумотиغا қараганда: «Лазги» ўйинини Онажон халфадек ўйнайдиган санъаткор ҳали Хоразмда етишган эмас⁵. 1939 йилда тузилган Онажон халфа раҳбарлигидаги хоразмлик гармончи хотин-қизлар ансамбли Тошкентга сафар қилади. Бу коллектив музикасини, қўшиқ ва рақсларини пойтахт томошабинлари завқ-шавқ билан кўришга ва эшитишга муваффақ бўлдилар⁶.

Ансамбль 1939 йилнинг июль ойидан сентябрь ойининг ўрталаригача республикамиз бўйлаб гастролда бўлади. Бу ансамблда

¹ Хоразм халқ қўшиқлари, 357-бет.

² Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил, 16 май, № 6.

³ Н. Раҳимова. Хоразм рақсида ўйлар. «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1966 йил, 3 август.

⁴ Л. А. Авдеева. Хорезмский танец, стр. 18.

⁵ Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил, 15 май, № 5.

⁶ Н. Раҳимова. Хоразм рақсида ўйлар. «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1966 йил, 3 август.

лани ётқизиб, коллектив бўлиб зикрга тушиб қўшиқ айтадилар. Бунда ҳам «кўч» сўзи қўшиқ охирида касалин соҳр-жоду ёрдамида ёмон руҳлардан тозалаш учун айтилган»¹. М. К. Нурмухамедов ва Қ. М. Максеговнинг кўрсатишига қараганда «Бадик» ёки «Гулансан» қўшиғи ва ўйинидаги зикрга тушини, оловга топиниш мусулмончиликкача бўлган эътиқодлар изларидир².

XIX аср охири XX аср бошларида хоразмлик масхарабоз Давлат пақапоқ, Жуманиёзқори ва Юсуф шарлама ўйнаган спектакллардан «Сартарош», «Фолбин», «Зимлак» ўйинларини Урганч шаҳрида истиқомат қилувчи 80 ёшли Қурбонбой шарлама Пўлдошев ва 70 ёшли Ражап Қулобин ижросида тиклашга эришдик.

«Сартарош» спектаклини ўйнаган ҳар иккала масхарабоз ҳам қизил иштон-кўйлак ва қизил қалпоқ кияди. Оёғига эса маҳен кийиб даврага чиқадилар. Сартарош ролида Қурбонбой шарлама, соч олдирувчи ролида Ражап Қулобин ўйнайдди.

Ш а р л а м а: Ҳой, амаки, ассалому алайкум.

Қ у л о б и н: Вой, ҳой, одам, бари гал, қайга бориб, қайдан келасиз, сартарошмисиз, қарори турасизми?

Ш а р л а м а: Ҳа, сартарошман, қарори тураман, тураман.

Қ у л о б и н: Икки юз уйли бор.

Ш а р л а м а: Олти ярим уйлига тураман.

Қ у л о б и н: Нега турасиз?

Ш а р л а м а: Иилга икки юз ботмон бугдой, юз ботмон кунжи, юз ботмон шолига тураман. Кўрпа-тўшакиниги танғиб уйингдан чиқиб кетсанг тураман.

Қ у л о б и н: Майли, бу ёғи бир гап бўлар, сочимни ол.

Шарлама Қулобиннинг сочини эзган бўлиб филофидан покисини сугуриб олади ва бурнининг тагига поки қўяди.

Қ у л о б и н: Сартарош, ташновга зор эмасман.

Қ у л о б и н: Дод, сочимни ол, сочимни ол,— дейди.

Ш а р л а м а: Сувга тушмоққа ташнов йўқ демасингми?

Шарлама унинг бўғзига поки теккизади ва:— Сувга тўнғиртқа йўқ демасингми?— деб сўрайди.

Қ у л о б и н: Тўнғиртқа етарли, сочимни ол, сочимни.

Шарлама унинг қулоғига поки теккизади ва: «Хотинимнинг ун эламоққа супраси йўқ демасингми?»

Қ у л о б и н: Суфра ҳам етарли. Сочимни ол, сочимни.

1930 йилда Хива колхоз-совхоз театри ижодий коллективи.

Икковининг суҳбати шу хилда давом этади. Шарлама ҳар сафар поки қўйганида Қулобин қўрқиб сакраб тушади. Охирида соч олдирувчи сартарошни ўйинга таклиф қилади ва ўйиндан кейин сартарошни имо-ишоралар билан келган йўлига ҳайдаб юборади.

«Фолбин» спектаклида ҳам икки масхарабоз қизил кийимларни кийиб чиқади. Ақлдан озган жинни ролидаги масхарабоз отнинг қуйруғи мўйиндан соқол-мурт қистириб олади, юзига оқ упа сепеди, сочини ўзи олмоқчи бўлиб уринади.

Ф о л б и н: Ассалому алайкум. Хўш, хўш, ота, исмингиз ким?

О т а: Олтибой ота.

Ф о л б и н: Сен ким?

Ж и н н и: Мағзимбой.

Ф о л б и н: Олтибой ота, Мағзимбой Сизнинг ўғлингизми?

М а г з и м б о й: Бу менинг ўғлим (отасини кўрсатади).

Ф о л б и н: Ўғлингиз бу дардини қачон топган?

¹ Х. Есбергенов, Т. Атамуратов. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков, стр. 143; К. Аймбетов. Халық даңалығы. Нукус, Қарақалпақстан баспасы, 1968 йил, 1—17 бет.

² М. Нурмухамедов. Адабиёт ва мафкура. Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977 йил, 108-бет; К. М. Максегов. Очерки по истории каракалпацкого фольклора. Ташкент, изд-во «Фан», 1977 год, стр. 145.

Келтирилган мисолдан кўришиб турибдики, масхарабоз актёрлар бирданига чол ва кампир қиёфасига, ундан сўз ўйини орқали Хива хони ва жаллоди қиёфасига кўчганлар. Хива шаҳрида яшовчи, 1916 йилда туғилган санъаткор Юсуф Жабборовнинг берган маълумотига қараганда Япирди масхарабоз «Хўроз ўйини» спектаклини бир ўзи ўйнаган.

Япирди даврага чиқиб меннинг бир хўрозим бор даканг-даканг, ҳамма хўрозларнинг хўрози, товуқларнинг гўри ва зўри, уларнинг ҳаммасини юришга-туришга, дон топиб келишга мажбур қилади, дейди. Япирди Хўроз юриши, ҳаракатларини ўз ўйини, имо-шоралари билан ҳам кўрсатиб беради.

Ўйин авжига чиққанда шу хўрозни олдириб, томошабинларга таништиради. Хўрознинг қоринини қисиб овоз чиқаришга мажбур қилади. Сўнг унинг билан сўзлашган бўлади ва унинг айтганларини гўё одамларга тушунтираётгандек сўзлаб, хўрози қариганини, энди навбат бошқа хўрозларга кўчганини тушунтиради. Хўроз қизиқ ўйинига тушншини эълон қилади. Япирди хўрозининг бошини қайтариб қаноти остига боглаб даврага юборади. Хўроз қанотларини ёзиб турли томонга пар-парлаб, тўхтаб ўйини қилган сайин Япирди ҳам хўроз қадамга ўйинига тушади.

Охирида Япирди: Хўрозим товуқ-хўрозларни эзавериб, худодан жазо олдимки ёки лаънат деган бедаво қарғишга қолдимки, деб қисинади. Бу ерда Япирди Хўрозни ҳукмрон эзувчи синф намояндаси сифатида кўрсатиб халққа қарши шафқатсизлик қилган одам албатта жазосиз қолмайди, деган идеяни илгари суради.

«Кўч-кўч» ўйини Хоразмда тўй ва зиёфатларда йиғитлар даврасида революциядан илгари ҳам, кейин ҳам ўйналиб келинган. Бунда бир масхарабоз ўртага тушиб касалга ўхшаб узала тушиб ётган, иккинчиси эса фолбин ролида чиқиб:

Кўз эганининг кўзига,
Сўз эганининг сўзига,
Кўч, кўч, кўч, кўч,
Сўри, ўтирик, зolimларга
Кўч, кўч, кўч, кўч²,—

деб гўё касални дурра билан уради. Касал эса оҳ-воҳ деб йиғлайди ва бирдан сўзламай қолади. Фолбин эса даврадан чиқиб қочади. Касал эса ўрнидан туриб «касал қочди» деб кулиб қолади. Ўйин тамом бўлади. Шу билан фолбиннинг бутун сир-асрори очилади.

¹ Авторнинг дала ёзувлари, 1981 йил, 18 июнь, № 5.

² Автор томонидан Хоразм область Хонқа районидаги Дурхоним Раҳимова мактабининг ўқитувчиси 1934 йил туғилган, 1960 йилдан КПСС аъзоси Айитбой Ҳруновдан ёзиб олинди. Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил, 26 май, № 17.

Созандалар (1922 йил). Х. Девонов фотоси.

Йиғитлар даврасида қаттиқ кулги кўтарилади. Бу ўйинда ҳам драма элементи кўзга ташланади.

С. Имомхўжаев таъкидлаганидек: «Драма санъатида санъаткорнинг самимий йиғлай олиши ва кула олиши катта истеъдоднинг нишонаси ҳисобланади»¹. Шубҳасиз, «Кўч-кўч» ўйинидаги сеҳр-жеду ёрдамида касалдаги ёвуз кучларни қувишга интилиш momenti бу ўйинни исломгача бўлган давр билан боғлайди.

Шуни айтиб ўтиш ўринлидирки, юқорида келтирилган «Кўч-кўч» ўйинлари билан қорақалпоқ², қозоқ³ халқи орасидаги традиция сифатида айтилиб келинган «Бадик» қўшиғи ва «Бадик» ёки «Гулапсан» ўйини орасида ўхшашлик бор. «Бадик» ёки «Гулапсан»да одамлар олов ва кўпчилик айтган қўшиқнинг кучи билан юзига бадик (яра) чиққан болани «даволамоқчи» бўладилар. Қуноботар вақтида давра ўртасидаги олов ёнига касал бо-

¹ С. Имомхўжаев. «Ўтмиш шарқ нотқлиги». Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1972 йил, 28-бет.

² Қорақалпоқ халқ қосықлары. Қарақалпақстан баспасы. Нукус, 1965 йил, 88-бет.

³ С. Муканов. Истоки казахского театра. «Литературное искусство Казахстана», 1941, № 4, стр. 88.

«Қиморбоз» («Игрок»), «Карта ўйини» («Игра в карты») ва бошқаларни киритади¹. Бундан ташқари Хоразм масхарабозлари репертуарида «Буважон чўлоқ» («Хромой Буваджон»), «Нон ёпиш» (Выпечка лепешек), «Хотин туғиб ётгани» («Роды жены») ва бошқа юмористик спектакллар ўрин олган². Бизнингча, Т. Обидовнинг кандидатлик диссертациясида³ ва М. Қодировнинг «Ўзбек театри анъаналари»⁴ номли фундаментал асарида етарли маълумот берилганлиги сабабли уларга тўхталиб ўтишга ҳожат бўлмаса керак. Биз Хоразм масхарабозлари санъатидаги драма ва театр элементларига эга бўлган айрим пьеса ва спектаклларга тўхталиб ўтамиз холос. «Хатарли ўйин» Хоразм масхарабозлари томонидан сайил ва байрамларда ўйналган. Ўйин бир неча кунга чўзилган, унинг ўйналиш тартибига кўра аввало машшоқлар «Наво», «Дугоҳ» куйини чалиб одамларни томошага чақирадилар. Сўнг актёр қайроқ билан «Норим-норим»га ўйнайди. Шундан кейин «Гул уфори» ўйналади. Сўнг икки актёр даврага чиқиб, бугун қизиқ томоша бўлиш кераклиги ҳақида диалог олиб боради. Сўнг ҳажвий рақс ўйналади ва у тугагач, икки актёр ўз аҳволларини шеърӣ диалогда таърифлаб беради. Улардан кейин масхарабоз актёрлар навбатма-навбат чиқиб «Гавданбой хатарли», «Рувон хатарли», «Хачатур армани хатарли», «Кампир хатарли», «Домла қори эшои хатарли», «Азайимхон хатарли» каби спектаклларни ижро қиладилар.

«Хатарли ўйин» спектакллари қатъий планда ва ўйин бошидан охиригача музика ва рақс билан олиб борилиб 4 дан 8 гача актёр қатнашган⁵.

Аммо «Хатарли ўйин» спектакллари ҳамма жойда ўйналиши учун имконият бўлмаган. Чунки созанда, гўянда ва қўшиқчилар билан юрган айрим масхарабозлар шунча кўп актёр бажарадиган «Хатарли ўйин» спектаклини фақат катта тантаналарда кўп масхарабоз актёрлар қатнашган жойлардагина ўйнашга муваффақ бўлганлар.

Қизиқарли томони шундаки, Хоразм масхарабозлари, «Хатарли ўйин» спектаклларида «Гавданбой хатарли» спектаклида XIX асрнинг 80-йилларида пахта олиб «Россия саноатчиларига етказиб бераётган Хонқали савдогар Гавданбойнинг»⁶ сатирик образи-

¹ Т. Абидов. Театр масхарабозов Хорезма. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Ташкент, 1967, стр. 9—11.

² Т. Абидов. Там же, стр. 14.

³ Т. Абидов. Театр масхарабозов Хорезма, Ташкент, 1967.

⁴ М. Қодиров. Ўзбек театри анъаналари, 147—171-бетлар.

⁵ М. Раҳмонов. Ўзбек театри тарихи, 58-бет.

⁶ Қаранг: А. С. Садыков. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX — начале XX вв. Ташкент, изд-во «Фан», Узбекской ССР, 1965, стр. 62.

ни молларини сотиб пулларини эшаги эгари тагига жойлаб уйига қайтаётган пайтда қароқчига тушиш воқеаси билан тўлароқ очиб берадилар. Гавданбой бойлигини яшириш учун эски кийим кийиб, шилиб олади. Бунинг устига қароқчи уни дарров пайқаб, тиширади, уни шўх ўйнашга, кулишга мажбур қилади. Бу спектакли икки актёр ўйнаган. Гавданбой ролидаги актёр унинг пулпарастлигини, шу билан қароқчидан қўрққанлигини ўз ҳаракатларида маънодор ва ҳажвий йўсинда ифодалаб беради¹.

Хоразм масхарабозлари репертуарларидаги кўп серияли «Хўкки Тўра» спектаклининг қахрамони Хива хони Муҳаммад Раҳимхоннинг ўғилларидан бири Саид Абдуллахондир. У Исфандиёрхонни Жунаидхон ўлдирганидан кейин 1918 йилнинг 30 октябридан Хивада қўғирчоқхон сифатида 1920 йилнинг 2 февралигача ҳукмронлик қилади². Саид Абдуллахон ўта кўп кўкнор ичиб, маст-аласт ҳолда кўнглига тушган номаъқул ишни қиладиган, кайфу-сафога берилган шахс бўлган. Хоразмда ном чиқарган масхарабоз Худойберган тўқ-тўқнинг бир ўзи Хўкки Тўра мисолида Саид Абдуллахон ва унинг масхарабози Қодиржонбола ва созандаларнинг ўткир характерли, такрорланмас образларини яратади. Хоразм масхарабозлик халқ театрида «Хўкки Тўра» типидagi бир актёр томонидан ўйналадиган комедиялар оз эмас³. Қизиқарли жойи шундаки, Хоразм масхарабозлари ўзлари ўйнаётган ролларининг қиёфасига жуда тез кира олганлар.

Икки масхарабоз актёр ўйнайдиган «Эр ва хотин» спектаклининг ўйналиши фикримизнинг далили бўла олади.

Хива шаҳрида истиқомат қилувчи 74 ёшли Полвонназар Отаевнинг маълумоти бу масалани янада ойдинлаштиради. «Мен ўн ёшлик бола эдим. Хива шаҳрида бўлган сайиллардан бирда Бобо тўқ-тўқ билан Япирди масхарабоз майдонга чиқди. Бобо тўқ-тўқ керилиб ўтиради ва Япирди эса «Лаббай, ҳозир» деб бошидан телпагини чиқариб ташлаб, бошига чаққонлик билан рўмолини танғиб мункиллаган кампир қиёфасига киради. Бобо тўқ-тўқ Япирдининг қиёфасига қараб: «Ух, қарибсан», деди. Япирди нозу карашма билан: «Қўйинг, кўнглимни туширманг, ҳали қаймоқдайман», деди. Бобо тўқ-тўқ: «Қаймоқдай бўлсанг ҳам дағаллашиб калла ос», деди.

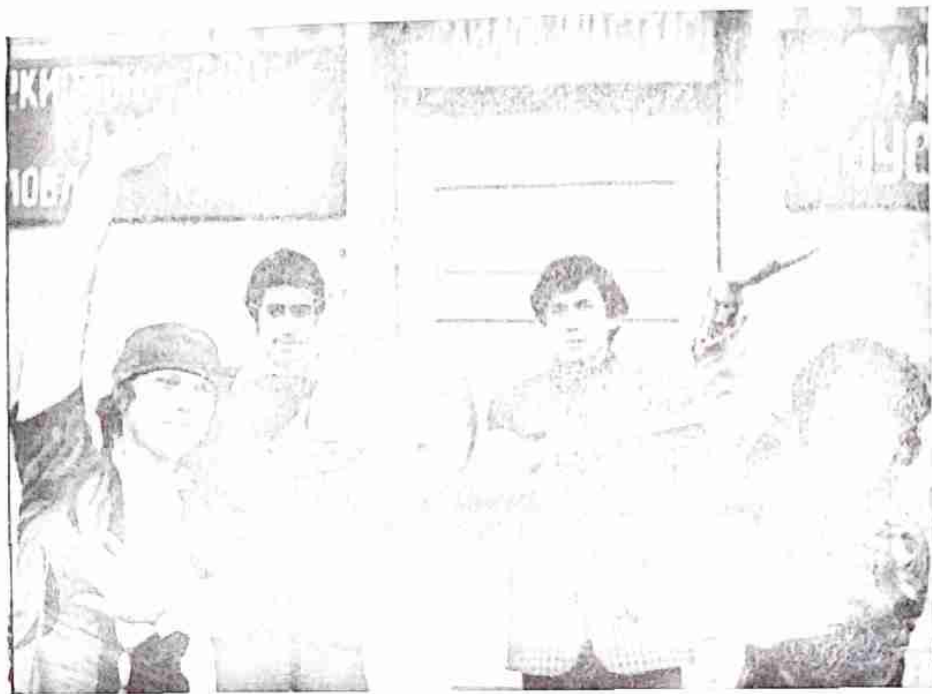
Япирди: қирқ йилдан буён калла осомон, осилиб бўлмаган калла қурсин, осдириб хумордан чиқмаган Сиз ҳам қуринг, деб Бобо тўқ-тўққа афтини буриштириб бир қаради. Томошабинлар кула-кула ичаги узулгудай ҳолга келди⁴.

¹ М. Раҳмонов. Ўзбек театри тарихи, 89-бет.

² История Хорезма с древнейших времен до наших дней, стр. 159.

³ М. Қодиров. Ўзбек халқ оғзаки драмаси, 22-бет.

⁴ Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил, 20 май, № 11.

Хоразм область Хонқа район маданият уйи бадний ҳаваскорларининг сайлов участкасидаги концерти.

дан Худойберган кўр, Вовоқ ота Авезов ва бошқалар ўйнаб келган.

Хивалик халқ санъаткори 68 ёшли Зариф Латиповнинг берган маълумотига қараганда: «Хоразмлик масхарабоз Қурбонбой Шарлама ва Юсуф Шарлама ҳам «Зимлак» ўйинини қиш кунлари юзларига ниқоб кийиб, бошларига шох қадаб, соқол қистириб, эгниларига пўстинларини тескари кийиб, бир-бирига қараб ўйнаб, ҳар сафар томошабинларни ўзларига сеҳрлаб қўйганлар»¹.

Юсуф Шарламанинг шогирдларидан бири, хивалик 74 ёшли санъаткор Полвонназар Отаев устозининг ноёб масхарабозлик санъати тўғрисида қизилқарли маълумот беради:

«Устозим Юсуф Шарлама «Зимлак», «Пўрхон», «Мўри», «Гул уфори» каби ўйинларда чиқишлари томошабини дўстларинингизга ўз санъатига сеҳрлаб, маҳлиё қилиб қолмасдан, ҳатто душманларини ҳам беҳуш этиб, кўзини шамғалат уйқусига гирифтор этар эди. 1920 йилларда Хоразмда граждандар уруши бораётган

даврда Юсуф аканинг Қўшқўширдаги уйидан, ўзи йўқ вақтида уч мартаба босмачилар унинг яккаю ягона отини ўтирлаб олиб кетдилар. Ҳар сафар ҳам Юсуф ака излаб отини ўтирлаган қароқчи бандаларини Қорақум ичкарасидан топиб, масхарабозлик ўйинларидан ўйнаб, ўйин сеҳри билан уларнинг кўзини бойлаб, уз отини омон-эсон уйига олиб келганини кўрганман. Юсуф ака ҳар сафар отини излаб борганида душман ўрнидан жойини аниқ белгилаб, улар ҳақида қизил аскарлар штабига хабар бериб турарди. Қизил аскарлар эса, Жунад бошлиқ босмачилар шайқалари турган жойни осонлик билан топиб олиб, изма-из зарба бериб, уларни узоқларга суриб ташлар эди»¹.

Юсуф Шарламанинг шогирди урганчилик 80 ёшли Қурбонбой Шарлама Йўлдошев ва 70 ёшли Ражап масхарабоз Машарипов ижросида «Зимлак» ўйини ва қўшиғини тўла қайта тиклаб олишга муваффақ бўлдик. Улар бу ўйинни ёзги кийимлардан: қизил иштон-кўйлак, қизил дўппи ва маҳси кийиб ижро қилиб бердилар².

Биз учун энг муҳими «Зимлак» ўйинининг ўйналиши профессионал саҳна кўринишига эга бўлишидир.

Хонқа шаҳрида турувчи 86 ёшли санъаткор Қодир Эшчоновнинг берган маълумотига қараганда хонқалик Бейли чиплоқ (1879—1949), Саид қоқ (1880—1965), Урин Тослаб Раззоқов (1880—1943)лар биргаликда тўй-томошаларда Хоразмда XIX аср охири XX аср бошларида «Хотинбоз ҳазили» спектаклини ўйнаганлар.

«Хотинбоз ҳазили» спектаклини бошланишидан аввал Урин Тослаб саз чалган, ҳазил қўшиқларидан айтганидан сўнг даврага Бейли чиплоқ чиқиб: Ҳой, Гўзалхон,— деб чақиради.— Кимни чақираёсиз, хўжайин, деб, даврага кампир қиёфасидagi Саид қоқ чиқади. Бейли чиплоқ: Сизни-да.

Саид қоқ: Мен Гўзалхон эмас, хизматкорингизнинг хотини Сорохонман.

Бейли чиплоқ: Сорохон, мен учун Гўзалхонсиз. Гўзаллигингиз учун ишқим тушиб, қалбимни ёқаётирсиз.

Саид қоқ: Хўжайин, қалбингиз ёнса, музли сув ичинг, бир-насада олови сўнади.

Бейли чиплоқ: Гўзалхон, менинг қалбимнинг ўти лабимга Сизнинг шакар лабингизнинг шарбати тегса пасаяди.

Саид қоқ: Хўжайин, уйингизда тўрт нозани хотинингиз бўла туриб, бир камбагал хизматкорингизнинг шафтолидай қуриган хотинига ошиқ бўласизми? Бу ё ҳазилингизми?

Бейли чиплоқ: Гўзалхон, қариган бўлсангиз ҳам лоладай

¹ Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил, 20 май, № 11.

² Авторнинг дала ёзувлари, 1980 йил, 23 июнь, № 6.

Иккинчи масхарабоз:

Эй сори товуқ қоқолаб,
Дарё буйини ёқолаб,
Қотган оёғинг ўқолаб,
Бу тўя ичкик галдинг?

Биринчи масхарабоз:

Қора товуқ қоқолаб,
Гуноҳингги орқолаб,
Бу тўя ичкик галдинг?
Азмат боласи зимлак,
Зимлак боласи зимлак.

Иккинчи масхарабоз:

Султон боба сўқолаб,
Пўстинингги орқолаб,
Бу тўя ичкик галдинг?
Зимлак боласи зимлак.

Уйин ва дуэт шаклида қўшиқ айтиш шу тахлитда давом этади. Томошабин уйин бошидан охиригача ичаклари узилгудай кулиб, масхарабозлар уйини ва қўшиқларидан завқланадилар.

Масхарабоз актёрлар бир-бирига уйини ва қўшиқ давомида гўё нариги дунёдан қайта тирилиб келган киши образида муносабатда бўладилар. «Зимлак» уйинининг номи ҳам «Сўнгги нафасда, нариги дунёга кетган киши» мажозий маъносига эга бўлишининг ўзи, уйинининг ибтидоий уруғчилик жамоаси давридаги гайритабiiий кучларга — ўлган киши жонига (анимизмга) эътиқод қилиш тасаввурлари орқали вужудга келганлигини кўрсатади¹.

«Зимлак» уйини қадимги хоразмликларнинг ўлган киши устидан садрга тушилиши натижасида гўё ўлган киши қайта тирилади, жон ўлмайди, деган ибтидоий диний тасаввурлар билан боғлиқ шакланган бўлиши керак. Чунки уйин ҳаракатларида садр элементининг бўлиши фикримизнинг далилидир.

Бошқа халқлар рақс санъати вужудга келиши ва шаклланишида ҳам гайритабiiий кучларга эътиқод қилиш шубҳасиз, муҳим ўрин тутган эди. К. Маркс «1857—1859 йиллардаги иқтисо-

¹ Ибтидоий кишилар ўлганларининг жони ва руҳи танасидан чиқиб яшайди ва ўзига гамхўрлик қилишни талаб қилади, деб ўйлаб турли маросимлар ўтказганлар. Қаранг: М. О. Косвен. Очерки истории первобытной культуры, стр. 165, 166.

дий қўлёмалар»да таъкидлаб ўтишича: «Юнон мифологияси юнон санъати учун шарт-шаронт бўлган шундай табiiий ва шундай ижтимоий шаклландирки, буларнинг ўзларини халқ хаёлан гайришуурий бадiiий тарзда қайта ишлаб чиққан. Бу нарса санъат учун материал бўлди»¹.

Ривожланишида ибтидоий уруғчилик жамоаси даври босқичида бўлган америкалик ҳинди қабилаларининг рақс ва ўйинлари ҳам ибтидоий диний характерда бўлган. Ф. Энгельс ўзининг «Опла, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши» номли асарида кўрсатишича: «Турли қабилаларнинг мунтазам байрамлари бўларди; бу байрамларда муайян диний маросим формалари, яъни рақслар ва ўйинлар бажарилар эди, айниқса рақслар барча диний тантаналарнинг муҳим таркибий қисми эди, ҳар бир қабила ўз байрамини айрим суратда ўтказар эди»².

Атоқли совет тадқиқотчиси А. Д. Авдеев ҳам ўзининг «Происхождение театра» номли монографиясида Шарқ театри тарихи ўз чадизлари билан ибтидоий жамоа тузуми даврига бориб туташади³, деб таъкидлайди.

Бу кўрсатма ва келтирилган мисоллар ибтидоий хоразмликларда ҳам «Зимлак» уйини турли диний маросим ва байрамларда ўйналган дейишимизга имкон беради.

Шубҳасиз, уйинининг ислом дини билан ҳеч қандай алоқаси йўқ. Уйинда ибтидоий диний рақс элементи бўлишига қарамай, масхарабозларнинг комик ҳаракатларида ҳар хил руҳларнинг одам қиёфасида ҳаётга қайтишларига ишонч билдириб бўлмайдиган ҳодиса сифатида қарашга томошабин диққати жалб қилиниши билан бирга, инсоннинг ҳар қандай гайритабiiий кучлардан устун эканлиги ҳам ифодалаб берилади. Уйиндаги бу ўзгариш эрамининг IX—XII асрлари оралиғида Хоразмда бўлган Уйғониш даври гуманистик ғояларининг таъсири натижасида юзага келган бўлиши керак.

Уйиндаги «Қумда уруш бўлди, Ёвмутни қизил олди. Юртим фароғат бўлди» сатрлари 1920 йилги Хоразм халқ революциясидан кейини уйини қўшиғига киритилган бўлиб, туркманларнинг Ёвмут уруғидан ёлланган Жунанд босмачи шайкалари устидан Қизил Армиянинг ғалабаси «Қизил олди» сўзи рамзида улугланади.

Улуг Октябрь социалистик революциясигача ва революциядан кейин ҳам «Зимлак» уйинини хоразмлик масхарабоз — актёрлар-

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин. Дни тўғрисида. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1981 йил, 40-бет.

² К. Маркс ва Ф. Энгельс. Уч томлик танланган асарлар, 3-том, 306-бет.

³ А. Д. Авдеев. Происхождение театра, стр. 25.

Мағзимбой: Уғлим адисоқдан топган. Бозорда баззолар ҳозир ҳам сотадилар, керакми?

Олтибой ота: Фолбин пир, хафа бўлмайсенз, ўғлимиз тегиб очилмасдан йўлиққан. Бир бало қилиб уни касалдан халос қилинг.

Мағзимбой: Уғлимнинг касали огир, ажинаси ажални йиқади. Уни ўйнайман деб сиз ўжарлик қилманг, фолбин. Сизни жинни-минни қилади.

Олтибой ота: Фолбин, буни ўйнаб, ақл-заковат беринг. Мағзимбой: Фолбин, ақл-заковатингиз мазалими? Неча сўм туради, уни ўғлимга олиб берай, қувончига қувонч қўшилади. Беринг, берақолинг, жон фолбин амаки.

Фолбин: Мағзимбой, мевга ёпишма, жиннимисан... Жинни-ни жинни десанг, занжирни узади.

Олтибой ота: Фолбин, айланай Сиздан, ўғлимиз занжирни узадиган жинни эмас. Уни бир ўйнасангиз бўлди, дейди.

Кейин фолбин доира олиб, ўйнамоқчи бўлиб турганида Мағзимбой унинг доирасини тортиб олиб ўзи ўйнайди. Турли қўшиқлардан айтиб фолбинини ҳам, отасини ҳам қулдиради. Охирида учови ҳам бир-бирига овво-а, овво-а, овво-а, деб зикрга тушиб, жар солади.

Ўйин охирида фолбин Мағзимбойдан кўрқиб, унга «бундан кейин сен фолбин бўлдинг, омин», деб фотиҳа беради.

«Зимлак» ўйини ҳам Хоразмда қадим замонлардан буён «Наврўз» байрами, «Қизил гул» байрами, «Қовун сайили», никоҳ тўйи ва томошаларида ўйналиб кишилар кўнглини хушнуд қилиб келган.

«Зимлак» ўйинини икки масхарабоз ижро қилади. Улар қиш кунлари, эгинларига пўстинларини тескари кийиб, юзларига чарм ниқоб қоплаб, эчкисоқол қистириб, қизил иштон, қизил этик, бошларига эчки шохи қадалган бош кийим кийиб, ҳар қайсиси қўлида биттадан супурги ушлаб, даврага чиқиб, ўйинга тушадилар.

Масхарабозлар музыка жўрлигида ўйнаб, ўйин тактларига қўшиб супургисини гоҳ найза, гоҳ қилич вазифасида қўллаб, бир-бирига ўқталадилар. Баъзан бир-бирининг изларини супуриб ташлаб, рақибидан қутулгандай, шод-хуррамлик билан ўйинни давом эттирадилар.

Масхарабозлар оғизларида музыка чертишга ўтиб, супургиларини рубобга айлантирадилар ва бир-бирлари билан дуэт шаклида зимлакни қайталаб қўшиқ айтадилар.

Биринчи масхарабоз:

Зимлак боласи зимлак,
Дак, дака, дак, зимлак,

Азмат боласи, зимлак,
Бу тўя иччик галдинг?

Иккинчи масхарабоз:

Эй сори товуқ қоқалаб,
Дарё бўйини ёқалаб.
Бу тўя иччик галдинг?
Зимлак боласи, зимлак.

Биринчи масхарабоз:

Имомут ота сўқолаб,
Пастлигини орқалаб.
Бу тўя иччик галдинг?
Зимлак боласи зимлак,
Азмат боласи зимлак.

Иккинчи масхарабоз:

Қумда уруш бўлди,
Евмутни қизил олди,
Юртим фароғат бўлди,
Бу тўя иччик галдинг?

Масхарабозлар бир-бирларига қарама-қарши, гўё жанг қилаётгандай қўл, оёқ, гавда ва мимик ҳаракатлар билан супурги ҳаракатини қўшиб даврада гоҳ айланиб, гоҳ тўхтаб, ё олдишга, ё кейин босиб ўйнашда давом этадилар.

Биринчи масхарабоз иккинчи масхарабозга қараб, қўшиқ айтиб аста-секин ўйин ҳаракатларини жадаллаштиради. Иккинчи масхарабоз ҳам биринчи масхарабозга қараб турли мимик ҳаракат ва қўшиқ билан гавда ҳаракатини қўшиб, қўлидаги супургисини ўйнатиб қаршисидаги рақибидан баланд келишга интилади.

Ўйинчилар бир-бирларининг савол қўшиқ ва ўйинларига дуэт шаклида қўшиқ ўйинлари билан жавоб беришда давом этадилар.

Биринчи масхарабоз:

Дак, дака, дак, зимлак,
Зимлак боласи зимлак,
Азмат боласи зимлак,
Бу тўя иччик галдинг?

рида истиқомат қилувчи 85 ёшли Сидиқ ота Машариповнинг берган маълумотига қараганда «Хўжайини ва хизматчи» спектаклидаги Хўжайини ролида ўйнаган Пўлдош бошқа қўғирчоқларга турли иш бажаришни тўнширади. Мен касалман деган қўғирчоқнинг сўзига ишонмаган Пўлдош унинг юзларига шап-шап уради, калтак еган қўғирчоқ (хизматкор) юм-юм йиглаб, ўтириб қолади. Пўлдош эса уни яна уриб сўкади»¹.

«Хўжайини ва хизматчи» спектаклининг гоявий мазмунида бой ва амалдорлардан меҳр-шафқат куттиш мумкин эмас, деган гояилгари сурилади.

Шу билан бирга Л. А. Перепелицианинг кўрсатишича халқ қўғирчоқ театри қаҳрамони қайси мамлакатда бўлишига қарамай, ўзига хос оригинал, умуман комик бўлиб туғилади², деган фикр Хоразмдаги қўғирчоқ театрига ҳам тўғри келади. Шунинг кизиқарлики масхарабозлар ўз пьесасини Хоразм воҳасида яшайдиган ўзбек, қорақалпоқ, туркман ва қozoқ халқларининг қайси бири олдида чиқсалар, шу тилда сўзлаб ўйнаганлар³.

1900 йилларда Қорақалпоғистоннинг Тўрткўл районида Қўшакур Жўрабоев, Шоббоз районида Айтбой узун Непасов, Матийёз Жуманиёзов (1855—1920) бошлиқ масхарабозлик ва қўғирчоқбозлик труппалари иш олиб боради. Уларнинг репертуарларида «Савдогар», «Икки бой», «Савдогар ҳам босмачи», «Табиб», «Азайимхон», «Қовун савдоси», «Мулла» каби оғзаки пьесалар бўлган⁴. Бу пьесаларда ҳукмрон синф вакилларининг меҳнаткашларни алдаши, мол-мулкни шилиб олиши, руҳонийлар ҳам бойларнинг малайлари эканликлари очиқ-ойдин кўрсатилади.

ХАЛҚ УЙИНИЛАРИ МАКТАБИ

Хоразмда XIX аср охири XX аср бошларида рақс санъати ва масхарабозлик каби халқ традицион ўйинларини ўрганишининг ўзига хос мактаб системаси мавжуд эди. Санъатшунос олим М. Қодировнинг кўрсатишига қараганда Ўзбекистонда бу даврда қадимий ўйинлардан ташқари халқ профессионал рақс санъати ҳам шаклланади. Ўз хусусиятлари билан бир-биридан фарқ қилувчи Хоразм, Бухоро, Фарғона мактаблари қарор топади¹.

Буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий 1484 йилда ёзган «Сабъан сайёр» номли достонида Хоразмнинг мафтункор санъатини ҳурмат билан тилга олиб, Хоразмда «музикий фани ва музикий назариясини бу соҳага қизиқувчи кишилар ўрганадилар»²,— деб ёзган эди.

Маълумки, Хоразм музыкаси билан чамбарчас боғланиб тараққий қилган Хоразм ўйинлари ихчамлиги ва қадимийлик белгилари бўлиши билан бирга, юксак темперамент билан ўйналиши, кўпгина ўйинларда қайроқ³ ишлатилиши, ҳаётний гўзалликни ифодалаб бериши билан ажралиб туради.

Комик ёки масхарабозлик ўйинларининг кўпчилиги фақат музыка, куй, қўшиқ ва рақс билан олиб борилади. Бундай мураккаб ўйинларни ўрганиш ҳам осон бўлмаган, албатта.

Санъатшунос олим Л. А. Авдеевнинг берган маълумотига қараганда, Хоразмда революцияга қадар халқ рақсларини ва ўйинларини ўргатадиган алоҳида махсус мактаб ёки гуруҳлар бўлмаган. Хоразмда қадимдан санъатни севмаган, унинг бирор соҳасини эгалламаган киши бўлмагани учун ҳам ҳар бир оилада ака-укага, опа-сингилга, ота-она эса болаларига халқ ўйини ва қўшиқларини ўргатиб ўзига хос «оилавий мактаб» яратганлар.

XIX асрнинг ўрталарида Хивада бўлган П. И. Небольсин ҳам: «Хиваликлар ўзлари таклиф қилмаса ҳам болалари ўйин

¹ М. Қодиров. Рақс ҳақида сўз. «Фан ва турмуш» журнали, 1974, № 3, 21-бет.

² А. Навоий, Сабъан сайёр. Тошкент, Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977 йил, 143-бет.

³ Қайроқ бутун жаҳонда хоразм халқи ва испан халқи рақс ўйинларидагина қўлланилади. Қаранг: Г. Раҳимова. Қутлуғ йўлда. Тошкент, «Ли гвардия» нашриёти, 1973 йил, 172-бет.

⁴ Қаранг: Введение к книге Р. Қаримовой «Хорезмский танец», стр. 15.

¹ Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил, 8 июнь, № 26.

² Л. А. Перепелицина. Узбекский народный кукольный театр. Ташкент, 1959 г., стр. 3.

³ Т. Алланазаров. Каракалпакский советский театр, стр. 74.

⁴ Т. Алланазаров. Там же, стр. 74, 75.

кечаси қайтиб ўз уйинга келаман, дейди. Спектакль охирида бўйдоқ хурсанд бўлиб ўйинга тушади¹. Бу спектаклда Кенжа Дўсов бир ўзи икки киши ролида моҳирлик билан ўйнаб томошабинни ўзига сеҳрлаб қўяди.

Қорақалпоғистон АССР Эллиқалъа районидаги Қирққизобод колхозида турувчи 70 ёшли Берди ота Муродовнинг берган маълумотига қараганда тўртқўллик Жабби масхарабоз (1880—1951) революциядан бурунги тўй ва сайилларда «Туя» пьесасини ўйнаган. У бир ўзи музыка жўрлигида аввало ўйинга тушган. Сўнг Жабби масхарабоз даврада боши, юзи аралаш эчкининг бош терисини кийиб олган. Унинг соқоли ва икки шох кўриниб турган. Эгнига эса пўстининг тескарисини кийган, ўзи ҳам эчки, ҳам туя ролида ўйнаб туяни азиз меҳмонларга сўйиб, пишириб берилишини ўз ҳаракатларида ифодалаб берган. Охирида туянинг оёқларини олиб даврада ўтирган уламо, мулла, эшонларга тарқатиб берган ва дўсти туяни эслаб: «Эй худойим, дўстим туяни едилар, мени ҳам ейдилар, хавотир бўлмасанг сени ҳам ейдилар,— деб ўкениб-ўкениб йиғлаган. Даврадаги номи айтилган кишилар ўрнидан туриб қочиб кетган. Жабби масхарабознинг ҳар бир ҳаракати шўх кулги билан кутиб олинган»².

Маълумки, Хоразм масхарабозлари ўйнаётган спектакль ёки ўйиннинг мазмунига қараб ниқоб кийиб олганлар, афт-башарасини ўзгартириб ҳаракат қилганлар.

«Машъала» ёки «Оловбози» ўйинини ўйнаш учун хоразмлик машҳур масхарабоз Худойберган Аvezов оғзига чармдан бўлган оғизча қўйган ва чўғ бўлиб ёнаётган кўмирни оғзига солиб, нафас олган сайин оғзидан олов пуркаган³. Бу ўйин кечаси ўйналгани учун афсонавий аждарҳонинг оғзидан олов пуркашига ўхшаб кетган. Шунинг учун ҳам Т. Обидов «Хоразм театри мисолида бу санъатнинг минг йиллик тараққиёт йўли тарихий жараёнини кузатиш мумкин»⁴ деб ёзган эди. Хоразм масхарабозлик анъанавий санъатидаги «шу кунгача эчки ёки қўй терисидан ясалган юзни тамом қопловчи ёки фақат кўзларни яшириб турувчи ниқоблар, шунингдек танага кийилувчи филоф-ниқоблар кенг ишлатилиб келинади»⁵.

Дорбозлик санъати ҳам Хоразмда тўй ва сайилларда қизиқиб томоша қилинган. Тўртқўллик Давлат Мурод дорбоз (1788—1878), тошовузлик Собур дорбоз (1883—1942), хивалик Иброҳим

¹ Авторнинг дала ёзувлари, 1981 йил, 18 июнь, № 4.

² Авторнинг дала ёзувлари, 1977 йил, 10 май, № 5.

³ Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил, 19 май, № 10.

⁴ Т. Абидов. Театр масхарабозов Хорезма, стр. 4.

⁵ М. Қодиров. Ўзбек театри анъаналари, 208-бет.

дорбозлар дорда ўйнаш санъатини мукаммал эгаллаганликлари билан бутун Хоразм воҳасида ном чиқарганлар.

Хуққачилик санъатида ном чиқарган Бекмои хуққачи, уч метр узунликдаги ёғоч оёқ билан қўлда най чертиб, турли рақсларни ўйнаб халқ олқишига сазовор бўлган.

Хоразмда масхарабозлик санъатини ҳозиргача давом эттириб келган санъаткорлардан урганчилик Р. Матқаримов, Н. Шомуротов, М. Ражапов¹, хивалик З. Латипов, А. Самандаров, ЎзССРда хизмат кўрсатган артист Ю. Жабборов², хазораслик Ҳ. Абдурахмонов, Худойберган тўқ-тўқ³, Қорақалпоғистоннинг Амударё районида Р. Қурбоғиёзов, Б. Эшпиезов, Х. Отаниёзовлар ҳисобланади.

Дорбоз ва хуққачилик санъатини эса хивалик Одамбой дорбоз (О. Иброҳимов), Хуққачи М. Камолов, Жуманиёз дорбоз (Амударё район), Тувоқ дорбоз (ТССР нинг Илоли районида) давом эттирди⁴. Маълумки, дорбозларнинг кўпчилиги ўз даврининг илгор кишилари сифатида халқ ижтимоий онгининг ўсишига ҳам таъсир қилганлар⁵.

Хоразмда дорбоз ўйинларидай қизиқарли ўйинлардан бири «От ўйини»дир. Бунда масхарабозлар от чоптирувчиларга тақлид қилиб тахтадан отнинг танаси ва бош қисмини ясайдилар. Устидан эса ўйинчи сифадиган жой қолдириб ярқироқ (қизил, яшил, сариқ рангли) мато билан қоплайдилар⁶. Унга кўринадиган дум ясалади. Ясама соқол тақиб, юзига ун суртиб, масхарабоз отни белига боғлаб олади, юганини тортиб, қамчини ўйнатиб чавандоз ҳаракатларига тақлид қилиб ўйнайди⁷.

XX аср бошларида хивалик Матёқуб дароқчи қўғирчоқбозликда ном қозонган. У тахтадан прилавка (стол) ясаб, ундан қўғирчоқларнинг бошини чиқариб, бир-бири билан суҳбатлаштирган. Қўғирчоқлар каттасининг номи Йўлдош бўлган. Матёқуб дароқчи Йўлдош деб чақирса, у «лаббай» деб жавоб берган. Урганч шаҳ-

¹ Т. Абидов. Народные таланты Хорезма. Газета «Хорезмская правда», 1961, 19 марта.

² Т. Абидов. Удивительная древняя Хива. Газета «Хорезмская правда», 1961, 13 мая.

³ Т. Абидов. Народные таланты. Газета «Хорезмская правда», 1961, 16 мая.

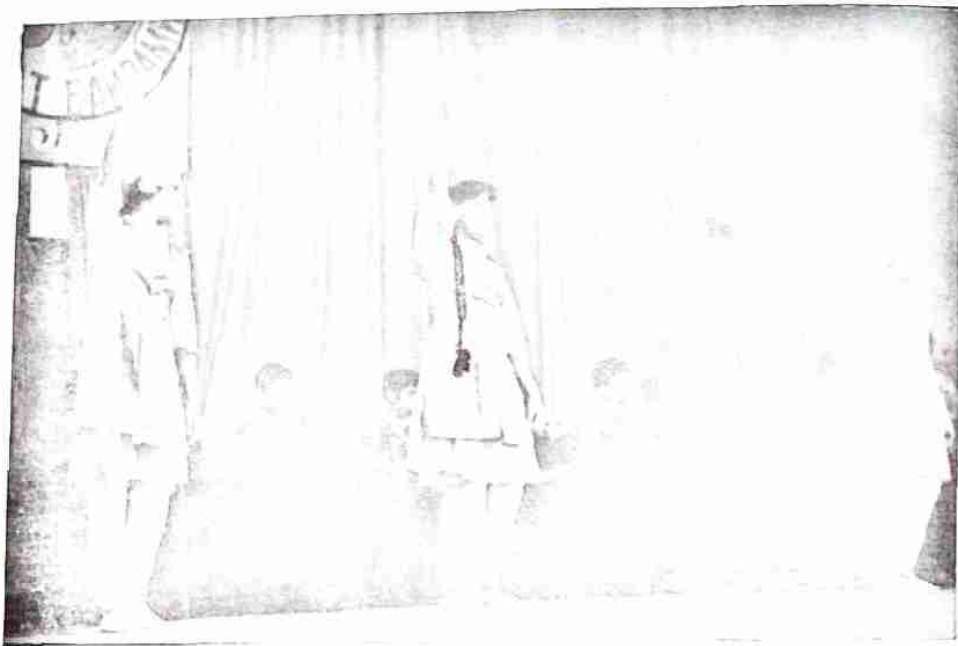
⁴ Т. Абидов. Народные таланты Хорезма. Газета «Хорезмская правда», 1961, 12 апреля.

⁵ Т. Абидов. Хорезмские дарбози. Газета «Хорезмская правда», 1961, 1 апреля.

⁶ М. Қодиров. Дорбоз, «Шарқ юлдузи» журнали, 1959, № 2, 105-бет.

⁷ М. Қодиров. «Ўзбек халқ цирки». «Фан ва турмуш» журнали, 1966, йил, № 10, 21-бет.

⁸ Ушш жойда.

Урганчада санъат байрами (1980 йил).

ловуллаб, узумдай карсиллаб қалбимга ўт ёқиб юргунча яқинроқ келиб куйган жонимга дармон бўлсангиз, бўлмайдими.

Бейли чиплоқ Саид қоққа яқинлашади ва қўлини унга узатган вақтда Саид қоқ боши ва томоғига боғланган рўмолини олиб эркак қиёфасига кўчади ва: «Ассалому алайкум, хўжайин», дейди. Ўз ҳаракатидан уялган хўжайин: «Кечирасиз, ҳазиллашдим», дейди¹.

Тўртқўллик масхарабоз Айтибой Лўмма (1875—1960), Атоқ Гов (1871—1949) тўй ва томошаларда қатнашиб халқ ҳурматини қозонган. Айтибой Лўмманнинг шогирди Қорақалпоғистон АССРнинг Эллиққалъа районидаги Ленин номи колхозда яшовчи 80 ёшли масхарабоз Кенжа Дўсовнинг берган маълумотига қараганда «Қасал ҳазили» спектаклини Айтибой Лўмма ва Атоқ Гов ўйнаган. Айтибой Лўмма даврага чиқиб кўрпа-ёстиқ қилиб ётиб олади ва инқиллай бошлайди. Мулла ролида чиққан Атоқ Гов унга «куф-суф» деб дам солади. Қасалнинг бирдан ранги оқариб, нафаси сиқила бошлайди. Мулла қасалнинг нафаси тинди деб ўйлаб дам солишни тўхтатади ва «жойи жаннатда бўлсин» деб фотиҳа ўқийди. Сўнг қасалнинг яйраб ётган қўл ва оёқларини бир неча маротаба жуфтлаб қўймоқчи бўлса ҳам бир жойда тўх-

¹ Авторнинг дала ёзувлари, 1981 йил, 16 июнь, № 3.

тамайди. Бу ҳолатдан мулланинг ўзининг мазаси қочиб йиқилади. Мулла ётган ерида «бало-қазолардан ўзинг асра» деб мингирлаб фотиҳа ўқийди. Қасал ўрнидан туриб муллага пичирлаб «куф-суф» деб дам солади. Шу пайт мулла ўзига келиб, ўрнидан туради ва қасалга «Садағаси кетай калому шарифнинг, «Ло иллоҳу оллоҳ-таолонинг исму-шарифини айтганингиз билан ўзимга келдим, раҳмат сизга», дейди.

Қасал эса муллага: Сизнинг жанозангизни ўқиб, дам солаётирган эдим. Тирилганингизга ҳайронман, дейди.

Мен ҳам, дейди мулла, Сизнинг ўлганингизни кўриб «ажал сурасини» такрорласам, ажинадай тирилиб мени ўлдиришингизга сал қолди, дейди.

Яхшиям ажални ўзини ўқибсиз, менга ўхшаб жаноза суврасини ўқисангиз, жойингиз жаннатдами, ё дўзахда бўлармиди, дейман, дейди қасал. Ўйин охирида мулла ва қасал муштлашишади. Енгилган мулла қасалдан кечирим сўрашга мажбур бўлади. Ўйинни томоша қилувчилар дам-бадам ичаги узилгудай куладилар¹.

Кенжа Дўсов репертуаридаги «Бўйдоқ» спектаклини бир ўзи ўйнайди. Бунда масхарабоз спектаклдаги ролларни ижро этганида овоз ва мимик ҳаракатларини ролга қараб ўзгартириб туради.

«Бўйдоқ» спектаклидаги бўйдоқ қирқ ёшга кирса ҳам камбағаллиги туфайли уйлана олмай юраверган. Энди қандай бўлмасни уйланаман, ёшми, қари-қартангми, гўзалми, хунукми, обиёвгон тайёрласа бўлгани, деб қасам ичади.

Шунда дўсти унга сенга қайлиққа қайим бир қиз топдим. У ҳам бўлса, оёғи шал, кўзи кўр, қулоғи кар, тили лол, дейди. Бўйдоқ: унга обиёвгонни мен тайёрлаб бераманми, деб ўксилади.

Дўсти унинг ҳақидаги айтган сўзининг маъноси: унинг оёғи ёмон йўлга юрмаган, ҳеч ким билан никоҳланмаган, ёмон сўз эшитмаган одобли қиз деганим, дейди. Бўйдоқ эса бу сўзларни эшитиб қувониб рақсга тушади.

Ўйиндан кейин дўсти қизнинг бўйдоққа қўйган шартини айтилади:

Қиз менга уйланувчи йигит ўзимдан катта бўйдоқ акамни уйлантирса, унга тегаман, деган.

Бўйдоқ: бечора аммам тирик бўлганида шу бўйдоқ йигитга бериб, шу нозанин қизни олардим, қани аммам, лаънати ўлим уни олиб кетди (йиғлай бошлайди).

Дўсти: йиғлашдан фойда йўқ, бир илож топамиз, дўстим. Мени қиз кийимида бўйдоқ йигитга турмушга чиқару, қизни тезда етаклаб бошқа шаҳарга олиб кет. Мен бир амаллаб борган

¹ Авторнинг дала ёзувлари, 1981 йил, 18 июнь, № 4.

фалари ижро қиладиган дostonлар қаторида «Ошиқ Ойдин» дostonи ҳам бўлган¹. Бу дostonни халфалар алоҳида эътибор билан куйлаганлар.

Шу билан бирга халфалар ҳам «Ошиқ Ойдин» қабристонига куй ва кўчқор олиб бориб садақа қилиб бериш дастурларини ҳам бажарганлар. В. Н. Басиловнинг кўрсатишига қараганда, Туркменистоннинг жанубидаги туркман бахшилари Баба Гамбарни ўзларига пир ҳисобласа, Хоразм воҳасидаги туркман музикачилари, қўшиқчилари, шоир, шаманлари, «Ошиқ Ойдин»ни ўзларига пир ҳисоблаганлар².

Хоразм санъаткорларининг «Ошиқ Ойдин» ва Султон Ванга сифиниши, туркман бахшилариининг Баба Гамбарни пир деб ҳисоблаши, Урта Осиёда исломгача бўлган даврдаги маъбудаларга ишонч-эътиқоднинг қолдиғи сифатида сақланиб келганлигидан далолат беради. Маълумки, қадимги Грецияда ҳам севги ва гўзаллик маъбудаси Афродитага сифинган эдилар³. Бизнингча, қадимги Хоразмдаги сув ва ҳосилдорлик маъбудаси Анахитага сифиниш даврлар ўтиши билан аёллар ва болалар ҳомийси Амбар онага⁴, севги-муҳаббат ҳомийси Ошиқ Ойдинга айланган бўлиши мумкин.

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида Хоразм санъаткорларининг устоз-шогирд муносабатларида ўзига хос цех иерархияси (жуда машҳур санъаткорлар, устоз, шогирдларнинг бир-бирига бўйсунуши, ҳурматлаш) тартиби мавжуд бўлган. Устоз ўз музика асбобларига эга бўлган. Устоз бўлиши учун қуйидан юқоригача бўлган босқични босиб ўтиши керак эди. Бунда аввал шогирд мустақил уста санъаткор, шогирдли устоз босқичларни кўзда тутилади.

Устоз цехнинг асосий сиймоси бўлгани учун ҳам фотиҳа олган шогирд кўпинча халқ орасида обрў-эътибор орттиргунча устоз билан тўй-томошаларда биргаликда ўз санъатини намойиш қилишга мажбур бўлган. Шогирд устозининг уй ишларига, деҳқончилиги ёки ҳунармандчилигига ёрдам берган. Кўпинча устозлар шогирдларига санъатнинг ҳамма сирларини ошкора ўргатмаганлар. Сабаби устоздан шогирд ўзмаслиги керак бўлган. Устоз ўз ўғли ёки ўғли бўлмаса куёвигача ўз санъатини бекаму кўст ўргатган. И. Жабборовнинг кўрсатишига қараганда, бу тартибни ўша

¹ Қаранг: Х. Раззоқов, Т. Мирзаев, О. Собиров, К. Имомов, Ўзбек халқ поэтик ижоди. Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1980 йил, 191-бет.

² В. Н. Басилов. Культ святых в исламе. М., Изд-во «Мысль», 1970 г., стр. 63.

³ Қадимги дунё тарихи, II қисм. Тошкент «Ўқитувчи» нашриёти, 1975 йил, 76-бет.

⁴ Г. П. Снесарев. Под небом Хорезма, стр. 101, 102.

давр Хоразм ҳунарманд усталари ҳам шогирдларига қўллаганлар¹.

1902 йилда туғилган, ЎзССРда хизмат кўрсатган артист Ҳожихон Болтаевнинг берган маълумотига қараганда илгари устоз санъаткорлар шогирдларига ўзи билан дидалашма-айтишмаларга чиқмасни учун энг муҳим санъат сирларини ҳаммасини ўргатмаганлар².

Хоразм санъаткорлари орасидаги цехчилик Фарбий Европадаги ўрта аср ҳунармандчилиги цехчилигидан тубдан фарқ қилади³. Хоразмда халқ санъаткорларининг иккинчи машғулоти — деҳқончилик ёки ҳунармандчилик бўлган.

Машҳур бахшилардан бўлган Бола Бахши Абдуллаевнинг берган маълумоти бу фикрни янада қувватлайди:

«Устозим гурлалик Нурмат чўлоқ эди. Уни Хива хони Муҳаммад Раҳимхон бир неча мартаба саройига чақиртириб дoston ва қўшиқлар куйлатган. Сўнг — шаҳарда қолсанг, эллик таноб ер бераман, деган. Ахир қўлинг майиб бўлса ҳунармандчилик қила олмасанг тўй-томоша йўқ вақтларда қандай кун кўрасан, деган хон.— Косиблардан пул қарз оламан, кучим етганича деҳқончилик ҳам қиламан, бир амаллаб кунимиз ўтаётир, киндак қони тўкилган ота юртига ўрганиб қолганман,— деб жавоб беради устозим»⁴.

XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод қилган хоразмлик Исмоил Муҳркониё талантили музикачи ва қўшиқчи, ўйинчи бўлиши билан бирга муҳр ўювчи, наққош касби билан ҳам шуғулланган эди. Унинг ўғли Комил Девоний музикачи, қўшиқчи турли ўйин йўлларини билиш билан бирга муҳр ясаш, ганч, мармарга, турли металлларга нақш солиш ҳунари билан ҳам шуғулланган⁵.

Хоразмда оила санъаткорлари мактаби традицияси отадан болага ўтиб келган. Отажон Девон Абдуллаев (1876—1960) санъатини ўғли Солиҳ Девоновга (1913—1976), унинг традициясини ҳозир ЎзССР халқ артисти Санъат Девонов давом эттирмоқда.

¹ Қаранг: И. М. Джабаров. Ремесло узбеков южного Хорезма в конце XIX—начале XX вв. Среднеазиатский этнографический сборник, III, Л., изд-во «Наука», 1971, стр. 133.

² Авторнинг дала ёзувлари, 1977 йил, 5 май, № 4.

³ Қаранг: В. Ф. Семёнов. Урта асрлар тарихи. Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1973, 195—196-бетлар.

⁴ Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил, 16 май, № 6.

⁵ Қаранг: Ю. Рўзметов. Комил Девоний. «Шарқ юлдузи» журнали, 1969 йил, № 10, 219-бет. Ю. Рўзметов. Кириш сўзи. Комил Девоний, шеърлар. Тошкент, Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971 йил, 3-бет.

дейди. Устоз: «Урдик-сўқдик, койидик, сен ҳам рози бўл!»— деб жавоб қайтаради¹.

И. Жабборовнинг кўрсатишига қараганда, XIX аср охири ва XX асрнинг бошида жанубий Хоразм ўзбекларидаги косиб-ҳунармандлар ҳам шогирдига шунга ўхшаш фотиҳа берганлар².

Санъаткор устоз шогирдига музика асбобларидан бирини ҳадя қилиб берган. Агар шогирдининг устози бевақт ўлиб қолса, шогирд унинг оиласига қўлидан келган ёрдамни бериши зарур бўлган. Агар шогирд устози ўлиб, фотиҳа олмай қолган бўлса, бошқа етук санъаткордан устози ўрнида фотиҳа олиб мустақил ёки бошқа санъаткорлар билан тўй совуши, шогирд тутиши мумкин бўлган.

Фотиҳа олган санъаткор устози билан тўй ва томошаларда тушган пулни тенг пой³ шаклида бўлишиб олганлар. Устоз бошқа санъаткорлар билан ҳақ бўлишганида фотиҳа олмаган шогирдига ҳам ярим пой шаклида ҳақ олган.

Фотиҳа олган санъаткор, созанда ва гўянда, ўйинчилар пири Султон бобо, Ошиқ Ойдин қабристонига бориб зиёратчи халққа ўз санъатини бепул намойиш қилган.

1897 йилда туғилган хивалик кекса санъаткор Абдулла Машириповнинг берган маълумотига қараганда, санъаткорлар пири Султон Ваис, Қора тоғда туя боқиб ўтириб най чалган. У туяларни най садосида бошқарган. Туялар Султон Ваис чалган созига, рақсга тушганлар ва ўз ётоғига қайтганлар. Ошиқ Ойдин эса шу куйларга қўшиқ ижод қилиб куйлаган⁴.

Бухоролик таниқли олим Дарвиш Али (XVII аср) музикага доир трактатида улуғ музикачи Султон Ваис (1356—1374) афгон рубобига қараб янгидан қўбиз номли музика асбобини яратганини таъкидлаб ўтган⁵.

Бизнингча, келтирилган ривоят билан Дарвиш Али берган маълумот Султон Ваис ҳақиқатан ҳам улуғ санъаткор бўлганлигини таъкидлаб ўтишга имкон беради. Султон Ваис тоғидаги «Султонбобо» қабристони Хоразмда энг муқаддас «авлиё» ҳисобланган. Санъаткорлар ҳам ўз пирининг жасадини Султон бобо қабрида деб ишонганлар.

Хивалик санъаткор 70 ёшли Матниёз ота Оллобергановнинг берган маълумотига қараганда, революцияга қадар фотиҳа олган ҳар бир санъаткор Султон Ваис ва Ошиқ Ойдин ҳурмати учун тўй ва томошалардан тушган дастлабки пулларга қўй ва қўчқор олиб Султон бобога ва ошиқ Ойдинга садақа¹ қилиб бериши дастур бўлган².

Академик С. К. Камолов³, Ж. Бозорбоев⁴ ва Г. П. Снесарев⁵нинг кўрсатишига қараганда XIX асрнинг ўрталарида Султон Ваис тоғи ён бағридаги эски қабристон яқинида Хива хони Оллақулихон (1825—1842) зиёрат қилиш учун ислом дини тарғиботчиси (Хоразмда ҳеч қачон бўлмаган) Вайсил Қирон (Ваис аль-Қирон)га атаб катта гумбазли Султон бобо қабрини қурдиради.

А. Раҳмонов ва С. Юсуповларнинг кўрсатишига қараганда, Муҳаммаддан кейин тўртинчи халифа бўлган Али (656—661) аскарлари орасида Вайсил Қирон кофирларга қарши курашда 93 ёшида вафот қилган, унинг калласи кофирлар қўлида қолиб, жасади Суриянинг Сибон шаҳрига кўмилган. «Султон» унвони унга кейинчалик Урта Осиё руҳонийлари томонидан берилган⁶. Бу келтирилган факт Қора тоғ ёнбағридаги «Султон бобо» қабри сохта «авлиё» эканлигини кўрсатади.

Хоразмнинг Гурлан шаҳрида яшовчи 72 ёшли кекса санъаткор Абдулла Эшчоновиқнинг берган маълумоти характерлидир: «Ошиқ Ойдин малика бўлиб, қизларга гўзаллик бахш этса, йиғитларга севги ато этган. У қўшиқ айтиш санъатини эса йиғит ва қизларнинг ишқ-муҳаббати тугёни сифатида юзага келтирган. Султон Ваис эса қўшиққа музика яратган, ўйин йўлларида чалиб, ҳар қандай одамни музикага сеҳрлаб қўйган. Шунинг учун Ошиқ Ойдин ва Султон Ваисни санъаткорлар ўз пири деб ҳисоблайдилар»⁷.

Хоразмда халқ халфалари ҳам Ошиқ Ойдинга сиғинганлар. Эллиққалъа районидаги Ленин номли колхозда турувчи 80 ёшли Рава Халфа Қобулова берган маълумотга қараганда, «Халфаларнинг илҳомчиси Ошиқ Ойдин бўлиб, тўй ва томошаларни қизитишда ундан куч ва мадад сўраганлар»⁸. Хоразм халқ хал-

¹ Садақа — ҳудойи.

² Авторнинг дала ёзувлари, 1978 йил 2 июль, № 2.

³ С. К. Камолов. Каракалпаки в XVIII—XIX веках, стр. 151.

⁴ Ж. Бозорбоев. Эўйеликлердин сырлари. Нукус, 1972 йил, 30—32-

бетлар.

⁵ Г. П. Снесарев. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. М., изд-во «Наука», 1983 г., стр. 80—100.

⁶ А. Раҳмонов, С. Юсупов. Хоразмда муқаддас жойлар ва уларнинг вужудга келиши. Тошкент, 1963, 10, 11-бетлар.

⁷ Авторнинг дала ёзувлари, 1981 йил, 3 июль, № 8.

⁸ Авторнинг дала ёзувлари, 1981 йил, 5 июль, № 9.

¹ Ҳазорасп районидаги «К. Маркс» колхозида турувчи 82 ёшли санъаткор Қаландар бола Юсуповдан ёзиб олинди. Автор ёзувлари, 1975 йил, № 28.

² Қаранг: И. М. Жаббаров. Ремесло узбеков южного Хорезма в конце XIX — начале XX вв. (Историко-этнографический очерк). В кн.: Занятия и быт народов Средней Азии. Среднеазиатский этнографический сборник. III. Л., изд-во «Наука», 1971 г., стр. 132.

³ Пой — иш ҳақи маъносиди.

⁴ Авторнинг дала ёзувлари, 1978 йил, 1 июнь, № 1.

⁵ Қаранг: Ф. Кароматов. Узбекская инструментальная музыка, стр. 108.

билан шугулланса томоша қилишни яхши кўрадилар»¹, деб ёзган эди.

Истеъдодли болалар уй мактабларидан чиқиб ўйин ва қўшиқ-ни яхши билган халқ санъаткорларига шогирд тушганлар.

XIX асрнинг 80-йиллари бошида Қўқон, Бухоро ва Хивада бўлган В. В. Верещагин ҳам ёшларнинг ўйин ва қўшиқ ўрганишига тўхталиб, ёши қайтган, ўзи ўйин ва қўшиқ бойлигига эга бўлган киши саккиз ва ундан катта ёшдаги бачча-болага ўйин ва қўшиқ санъатини ўргатади² деб ёзган эди.

Хоразмда халқ ўйинларини қиз кийимларини кийиб ўйновчи болаларга илгари вақтларда «бачча» дейилган. 1873 йилда Мухаммад Раҳимхон II нинг акаси Отажон тўра «Бачча» ўйини мусулмончиликка тўғри келмаслигини таъкидлаган эди³.

Кейинроқ Хоразмда «бачча» сўзи «ўғлон бола» деб юритилди. Умуман Хоразмда эр болалар 8—10 ёшларидан бошлаб шогирдликка тушиб, 5—10 йилда устозидан халқ ўйинлари, қўшиқлари сирларини ўрганиб олганлар.

Устоз санъаткорлар шогирдларига халқ ўйинларининг маневрларини ҳаракатда кўрсатиб, қўшиқ ва спектаклларнинг сўзларини оғзаки айтиб тушунтирганлар.

Ҳар бир устоз ўз шогирдига ўз ўйин услубини ўргатган.

Халқ ўйинларига ишқивоз қизлар ҳам ўз оила мактабидан чиқиб 8—9 ёшларида халфаларга шогирд тушганлар. Устоз халфалар шогирдларига сөз чалиш, ўйинга тушиш, қўшиқ айтиш йўлларини ўргатганлар.

Тўй ва зиёфатларда хотин-қизларнинг оммавий қўшиқ айтиб ўйинга тушишлари ҳам ёш қиз ва болаларнинг санъатни ўрганишларида дастлабки мактаб вазифасини бажарган.

Фолбинларнинг театрлашган ўйинларидаги оммавий зикрда хотин-қизларнинг хуруж билан қатнашиши, машқ ёрдамида ёвуз кучларни қувишга интилиб ҳаракат қилишлари, киши ўлими билан боғлиқ мотам қўшиғи айтиб йиғлаш расм-русумлари ёшларнинг традицион халқ ўйинларини ўрганишда ҳаётий мактаб бўлган эди.

Хоразмда устоз созанда ва гўяндалар, халқ раққосларини, масхарабоз ўйинчиларни тарбиялаб чиқарганлар.

70 ёшлик урганчилик масхарабоз Амин ота Ҳасановнинг берган маълумотига қараганда, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби Мадраҳим Шерозий Еқубов (1890—1973) машҳур масхарабоз Давлат пақа-пақининг устози бўлган. Шерозий машҳур

созанда ва гўянда бўлиб қолмай, турли ўйинларни ҳам мукамал билган¹.

Устоз ва шогирдларнинг жамият ҳаётида тутган мавқени белгиловчи, уларнинг бир-бирига бўлган муносабатини тартибга солувчи оғзаки устав — рисолага амал қилганлар.

XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод қилган машҳур хоразмлик созанда ва гўянда, ўйинчи Қамбарбола (Қамбарбобо)нинг шогирди 94 ёшли масхарабоз Худойберган Аvezов устозидан ўрганган рисоладаги шогирдлик ва санъаткорлик мажбуриятини қуйидагича ифодалайди: «Созанда-гўянда ва ўйинчи бўлишни хоҳлаган ҳар бир шогирд устози буюрган ишни бажариши, бажарган ишига ҳақ талаб қилмаслиги, одамлар билан муносабатда адолат билан иш тутиши, машҳур санъаткор бўлиб етишгандан кейин ҳам халқдан хизмат ҳақини сўраб олмасдан «тўйингда қайтсин» сози чалинганда тушган пул оз-кўплигига қаноат қилиши, истеъдодни пулга айирбош қилмаслиги, устоз санъаткорларнинг олдидан бир умр кесиб ўтмаслиги, уларнинг олдига тушиб рухсатсиз қўшиқ айтиши ёки ўйнаши, музика чалиши мумкин эмаслиги, халқни ҳаммавақт ҳурмат қилиши, уларнинг яхши-ёмон сўзларини кўнглига олмаслиги, халқ эъозлаган нарсани эъозлаши, халқ ҳазар қилган нарсани ўз санъати билан фош қилиб ташлаши кераклиги қатъий талаб қилинган...»².

XIX асрнинг иккинчи ярмида Қўқон халқ қизиқчиларида ҳам шунга ўхшаш рисола бўлганлигини Ҳ. Абдуллаев таъкидлаб ўтган³. Хоразмда шогирд мустақил санъаткор бўлиш учун устози рухсати билан тўй ва томоша, байрамларда устоз кузатувида ўрганган санъатини намойиш қилиб, уни халққа манзур қила олса устозидан фотиҳа олиши, сўнг ўзи тўй ва томошаларда устозсиз хоҳлаган санъаткорлар билан қатнашиши мумкин бўлган. Шогирд устозидан фотиҳа олиш учун икки-уч атоқли санъаткорлар билан бирга устозини ўз уйига таклиф қилган. Шогирд устозига чопон ёки пўстин кийдириб, мустақил санъаткор бўлиш учун фотиҳа беришни илтимос қилади.

Устоз эса шогирдига: «Қасб-корингдан барака топгайсан, понинг бутун бўлгай, олгайсан-олдирмагайсан. Халқ севган санъаткорларни қаторидан ўрин ол. Созанда ва гўяндалар ири, Султон Ване ва Ошиқ Ойдин сенга ёр бўлсин, омин», — деб фотиҳа ўқиган.

Шогирд ўрнидан туриб икки қўлини кўксига қўйиб: «Кўп хизматингизда бўлдим, кўп тузингизни едим, устоз, рози бўлинг», —

¹ П. И. Небольсин. Очерки торговли России с Средней Азией, стр. 12.

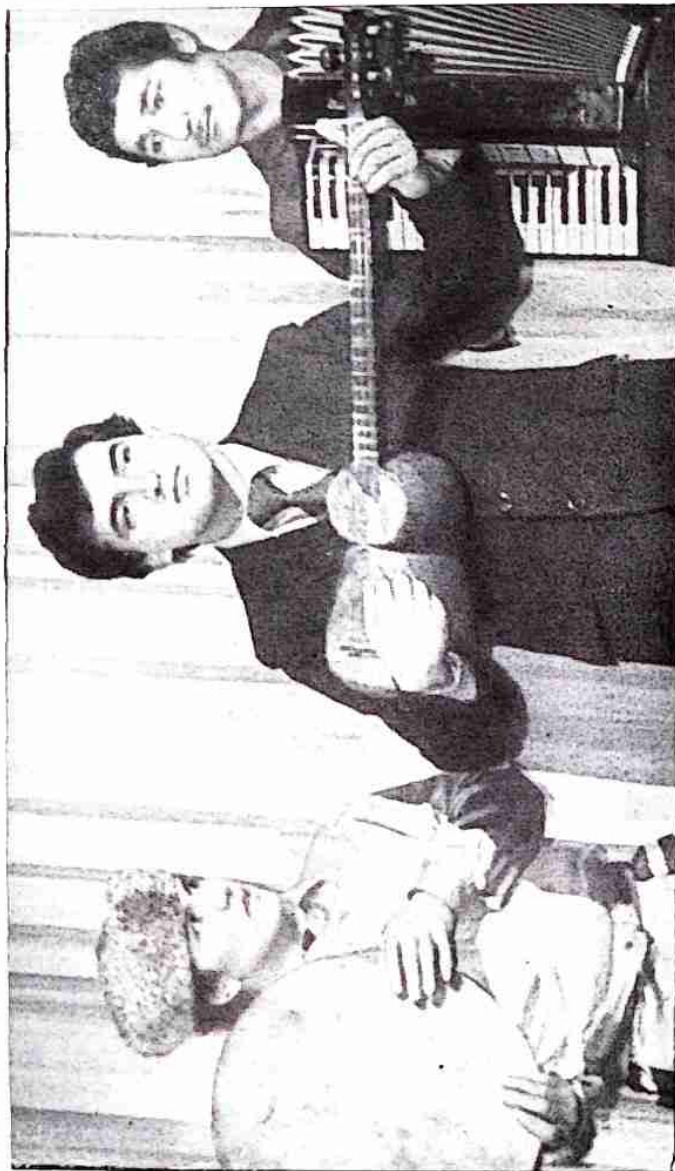
² Очерки, наброски, воспоминания В. В. Верещагина, Туркестанский сборник, том 343, СПб, 1883, стр. 56.

³ Из Средней Азии, Туркестанский сборник, том 72, СПб, 1873, стр. 31.

¹ Авторнинг дала ёзувлари, 1976 йил, 30 июль, № 8.

² Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил, 19 май, № 10.

³ Қаранг: Ҳ. Абдуллаев. Донорак, хушчақчақ талантлар. «Шарқ юлдузи» журнали, 1961, № 5, 125-бет.

Хоразм область «халқ сайнлариги»да созандалар күй ижро қилмоқдалар (1980 йил).

ган. Бўлғуси қайлиқнинг икки ёнида икки қиз гаплашиб ўтирганлар. Қайлиқ ёр-ёр қўшиқларининг мазмунига қараб гоҳ йиғлаган, гоҳ ўзини зўрга тутиб ўтирган.

Бундан ташқари «Ётоқ тўйи»да қиз ва йигит орасидаги севги-вафони ифода қилувчи лапарлар ҳам айтилган:

Қиз:

Ота-онам йўл бермас,
Уйнамоққа сен билан,
Ишқингда куйдим ўзим,
Алам билан, ғам билан.

Йигит:

Келдинг кетма ёнимдан,
Кўнгилларни очайлик.
Юр жонгинам шу оқшом,
Бу ерлардан қочайлик.¹

«Ётоқ тўйи»да лапарни йигит тилидан ҳам, қиз тилидан ҳам хотин-қизлар айтган. М. Алавиянинг кўрсатишича, қадим замонларда қизлар бир томон, йигитлар бир томон бўлиб туриб айтиладиган лапарни бора-бора хотин-қизларнинг ўзлари тараф-тараф бўлиб бир томон қиз тилидан, бир томон йигит тилидан ижро этиладиган бўлган².

Ёр-ёр қўшиқларидагидек, лапар айтишда ҳам синфий жамиятдан нолиш, бир-бирига етиша олмаган қиз-йигитлар ички дунёсининг бадий тараннум этилишини кўрамиз. «Ётоқ тўйи»да хотин-қизлар турли ҳазил-мутоиба сўз ва қўшиқлар айтиб даврани қиздирганлар. Халфалар эса ошиғлиқ дostonларни куйлаб берганлар. «Ётоқ тўйи» тонг-саҳаргача давом этган.

Эртасига тушдан кейин йигитнинг уйида «Келин тушар» тўйи бошланган. Бунда йигит уйдан келинни олиб келиш учун «Бўлиш арава»³ юборилган. Биринчи аравада созандалар карнай-сурнай ва соз билан⁴, иккинчисида эса гўшанга тутилиб келин ва уни узатиб кетаётган дугоналари, иккита янгаси ўтирган. Кейинги аравада эса «Ётоқ тўйи»да қатнашган катхудо хотин, халфалар ўтиришган. Келин томоннинг йигитлари тўпланиб, йўлда келин аравани тўхтатиб қада (совға) олганлар⁵.

¹ Хоразм халқ қўшиқлари, 78-бет.

² М. Алавия. Лапар. «Шарқ юлдузи» журнали, 1974 йил, № 5, 233-бет.

³ Бўлиш арава — тўрт ёки олти аравадан иборат колонна.

⁴ Ҳозирги тўйларда арава ўрнига машина ишлатилади. Қаранг: Н. П. Лобачева. Формирование новой обрядности узбеков, стр. 51, 52.

⁵ К. А. Задыкина. Узбеки дельты Аму-Дарьи. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, стр. 396.

ХАЛҚ УРФ-ОДАТИ ВА МАРОСИМЛАРИ

Хоразм халқи урф-одати ва маросимлари ҳам кўп асрлик тарих жараёнида ривожланган.

Хоразмда кўпгина урф-одатлар ва маросимларга революциягача бўлган даврда кучли амал қилиб келинган. Уларга ҳозир ҳам қисман амал қилинади.

«Тарих,— деб ёзган эди К. Маркс ва Ф. Энгельс,— авлодларнинг бирининг ўрнига инкинчисининг келишидан иборатдир, уларнинг ҳар бири аввалги барча авлодларнинг қолдирган материалларидан ишлаб чиқарувчи кучларидан фойдаланади»¹.

Биз бу ерда Хоразм халқининг урф-одат ва маросимларидаги халқ театри моментларини ўзида кўпроқ акс эттирган жойларигагина тўхтаб ўтамиз, холос.

Хоразм халқининг ўғил уйлантириш тўйи маросимида «Совчиликка бориш», «Фотиҳа тўйи», «Ётоғ тўйи», «Қиз узатув», «Келин туширув тўйи», «Никоҳ тўйи» каби саҳна ҳаракатини гавдалантирадиган традициялари бор. Хоразм халқининг «Совчиликка бориш», «Фотиҳа тўйи», «Никоҳ тўйи» каби маросимлари ҳақида Н. П. Лобачева², К. Л. Задыхина³ асарларида берилган маълумотлар етарли бўлгани учун «Ётоғ тўйи», «Келин туширув» тўйларидаги саҳна кўринишларига тўхтаб ўтишни лозим топдик.

«Ётоғ тўйи» XX асрнинг 30-йилларигача келин бўлғуси қизнинг уйида «Келин туширув» тўйидан бир кун аввал ташкил қилинган. «Ётоғ тўйи» деб аталиши ҳақида Хива районидаги Хива колхозида истиқомат қилувчи 78 ёшли Дурхоним момо Сиддиқованинг берган маълумотига қараганда, «илгари вақтларда ётоғ тўйлари бўлган кечаси қиз ота-онасининг уйида сўнгги марта ўз эрки билан меҳмон бўларди. Ётоғ тўйига қатнашган дугоналари ҳам келин бўлғуси қиз билан бирга тўйдан кейин ётиб ухлаганлар. Шунини ҳисобга олиб халқ бу тўйни ётоғ тўйи деб атаб келганлар»⁴.

Ётоғ тўйи кун ботиши графасида бошланган. Унга асосан келин бўлғуси қизнинг овулидаги дугоналари, хотин-халаж ва балогатга етмаган эр болалар қатнашган. Ётоғ тўйига бўлғуси

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. «Немецкая идеология». К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Издание второе, том 3, стр. 44, 45.

² Қаранг: Н. П. Лобачева. Свадебный обряд хорезмских узбеков. Краткие сообщ. (Институт этнографии им. Миклухо-Маклая), вып. 34, 1960, стр. 39—48; Н. П. Лобачева. Формирование новой обрядности узбеков; Н. П. Лобачева. Различные обрядовые комплексы в свадебном церемониале народов Средней Азии и Казахстана. В кн.: Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. М., Изд-во «Наука», 1975, стр. 298—329.

³ Қаранг: К. Л. Задыхина. Узбеки дельты Аму-Дарьи. Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1945—1948 гг., т. 1, стр. 319—426.

⁴ Авторнинг дала ёзувлари 1977 йил, 15 февраль, № 3.

куёв томонидан тўққиз дастурхон олиб келувчи билан келган хотин-қизлар ҳам қатнашганлар. Бу айвонда ёки катта хонада ташкил қилинган.

Уйнинг тўрида келин бўлувчи қиз чиқонлари (дугоналари) билан алоҳида давра ташкил қилиб ўтирганлар. Қизлар бўлғуси қайлиқнинг сочини тараб, қирқ ўрим қилиб ўрганлар, қошларига ўсма қўйиб пардоз берганлар. Бундан ташқари қизга эртага куёв уйига кийиб борадиган маҳсисини, оқ ипакдан кенг қилиб тикилган никоҳ қўйлагини, дўзийли дўпписини кийгизганлар, яса-ниб-тусаниб ўтиришига аҳамият берганлар.

«Ётоғ тўйи» иштирокчилари эса чиқонлар¹ даврасидаги ҳаракатларни кузатиб ўтирганлар. Тўй дастурхонидаги нозу-неъматлардан истеъмол қилиб бўлгач, тўй иштирокчилари кайвони ёки катхудо хотин ижозати билан «Ёр-ёр» циклидаги қўшиқларни айтишни бошлаганлар. Халфалар ҳам ўз навбати билан қўлларига пиёла ушлаб, бир-бирига уриши натижасида жарангли овоз чиқариб айтаётган қўшиқни янада жозибали бўлишини таъминлаганлар. Ётоғ тўйида айтиладиган «Ёр-ёр» қўшиқларидан айрим намуналар келтираамиз:

Токчадаги қайчини занг босибди, ёр-ёр,
Чиқадиган бикани ҳам босибди, ёр-ёр.
Пиглама қиз — йиғлама, тўй сеники, ёр-ёр,
Жуфг натикли кошона уй сеники, ёр-ёр.

Шилдир-шилдир қамшига
Сирғам тушди, ёр-ёр.
Танмаган йиғитга
Синглим тушди, ёр-ёр².

Осмонда юлдузни,
Отган отам, ёр-ёр.
Ўз қизини ёт қилиб,
Сотган отам, ёр-ёр.

Дарёга тош отманглар,
Чўқар кетар, ёр-ёр.
Узоққа қиз сотманглар,
Олар кетар, ёр-ёр.

Узоққа кетган қизнинг,
Ранги сариқ ёр-ёр,
Кўздан оққан ёши,
Мисли ариқ, ёр-ёр³.

¹ Чиқонлар — дугоналар.

² Хоразм халқ қўшиқлари, 92-бет.

³ 1974 йил 5 майда Урганч шаҳридаги Ашхабад кўчасидаги 551-уйда турувчи 70 ёшли Хоним момо Отамуротовадан ёзиб олинди, № 6.

Давлат қуши қўнди ёлғиз бошинга,
Уйим, элим, аржа-буқчам¹ Сизники.

Куёв онаси:

Ғалии бика, қулоқ солиниг сўзима,
Асраб боққан арка ўғлим Сизники.
Аста-аста сўзлашинглар иккинги,
Қизил гулдай исқошинглар² иккинги.³

Бу ерда ҳам халфаларнинг санъати туфайли тўй томошабинлари келин ва куёв онасининг орзу-истакларини, фарзандларига бўлган меҳр-муҳаббатини кўз олдига келтиради.

«Келин туширар» тўйидаги куёвнинг этиги ва белбоғини янгаларнинг ечиши киши диққатини ўзига жалб қилади. Янгалар куёв этигини ечса ҳам, белбоғини еча олмаганлар. Шундай бўлса ҳам куёв янгаларга пул берган⁴.

Илгариги вақтларда қизни ота-она оиласидан узиб олиш рамзи тариқасида куёв томон аёллари билан қиз томон аёллари ўртасида тортишмачоқ бўларди. Бу тортишмачоқда куёв томон албатта енгиб чиқиши лозим бўларди⁵.

Бундай маросимларни келин хонаси эшигидан, деразасидан эркаклар ҳам томоша қилганлар.

«Келин туширар» тўйидан кейин икки — олти кун оралиғида келиннинг ота-онаси ўз уйига куёвни таклиф қиладилар⁶. Унга куёв кўрар маросими дейилади. Келиннинг қариндош-уруғлари куёв кўрарга йиғиладилар. Куёв ўзи билан тенгдош иккита жўраси билан кўпни кўрган бир киши бошчилигида қайнота, қайнонаси уйига келади. Уйнинг тўрида кўрпа устида иккита йигит ўртасида куёв ўтиради. Шу хонага кирган ҳар бир кишига куёв ва жўралари ўрнидан туриб уч-тўрт маротаба таъзим билан тиззасини букиб ўтириб турадилар. Келин тараф йигитлари куёвлар совқотган деб сомон ёқиб, уйда тутатганлар⁷.

¹ Аржа-буқча — келинга қилинган сандиқ ва кўрпа-ёстиқ.

² Исқошинглар — бу ерда бир-биринини ҳидлашинглар, яъни ўрганишинглар маъносига.

³ Автор томонидан Хоразм область Хонқа районидаги «Победа» колхозда яшовчи 55 ёшли Сора халфа Пирназаровадан 1975 йил, 29 майда ёзиб олинган, № 22.

⁴ Н. П. Лобачева. Свадебный обряд хорезмских узбеков, стр. 43.

⁵ Узбекистон ССР тарихи, 2-том, 319-бет.

⁶ Н. П. Лобачева. Свадебный обряд хорезмских узбеков, стр. 45.

⁷ Н. П. Лобачеванинг кўрсатишича қозоқларда ҳам қайлиқ учун кураш (тартиб) одати куёв томон билан қиз томон орасида боради. Қаранг: Н. П. Лобачева. Различные обрядовые комплексы в свадебном церемониале народов Средней Азии и Казахстана. Ки.: Домусульманские верования и обряды Средней Азии, стр. 308.

Бу маросим охирида куёвнинг қайнотаси ва қайнонаси куёв билан қўл олишиб саломлашган. Шу билан куёв кўрар маросими тамомланган.

Биз учун энг муҳими ўғил уйлантириш тўйи билан боғлиқ маросимларнинг саҳнавийлигидир. Бу маросим она уруғидан ота уруғига ўтиш даври билан боғланади. Маълумки, она уруғи даврида қизлар ўзларига эркин эр танлай олганлар¹.

Ф. Энгельснинг кўрсатишича, «аёллар эрни бошқа кланлардан (уруғлардан) олганлар»². Хоразмдаги куёвнинг келин онасиникидаги куёв кўрар маросимида бажарадиган расм-русумлари эрларнинг она уруғига олингандаги одатининг рамзи сифатида нишонланиб келинган бўлиши керак. Куёв кўрар маросимида куёв ва ёнидаги иккита йигитга қарата куёвлар «терминини» қўлланган. Экзогамия тартибидаги никоҳ мавжуд бўлганида жинсий муносабатлар дуал — уруғ тузилиши ичида икки муайян уруғ аъзолари ўртасида амалга оширилган³.

Куёв ва келин ўзларининг тўй маросимида қаттиқ гапириши ва овоз чиқариб кулиши тақиқланган. Бу эса ибтидоий давр кишилари эътиқодидаги табиатнинг тирилиши сукунат билан боғлиқ юзага келади, унинг куёв ва келин никоҳи билан уйғунлиги бор дейилган қарашнинг кишилар онгида сақланишидир. Шунинг учун ҳам К. Маркс: «Улиб кетган барча авлодларнинг традициялари худди бир даҳшатдай тирик кишиларнинг хаёлига қўрқув солиб туради»⁴, — деб ёзган эди.

«Никоҳ қийиш» (ўқитиш) маросими ҳам қизиқарлидир. Бу маросим кўпинча куёв уйида ўтказилган⁵. Бунда келин ва куёвга никоҳ қийиш учун келган мулла даврага раҳбарлик қилган. Кексароқ икки киши «вакил ота» бўлиб, куёв-келин никоҳига гувоҳ сифатида қатнашади. Келин ўз чиқонлари билан алоҳида жойда ўтирган. Мулланинг сўроқларини ва қизнинг жавобини вакил оталардан бири такрорлаб эшиттирган. Бу ҳақда «Туркестанский сборник»нинг 82-томида Хива ўзбеклари, туркман ва қозоқлари тўйларидаги никоҳ қийиш маросими бир-бирига айнан ўхшаш эканлиги таъкидланади. Унда мулла келинга:

— «Баданингни бағишладингми? — деб сўрайди. У шундай жавоб беради:

— Бағишладим».

¹ М. О. Косвен. Очерки истории первобытной культуры. М., изд-во АН СССР, 1957 г., стр. 127.

² Ф. Энгельс. Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши. К. Маркс ва Ф. Энгельс. Уч томлик танланган асарлар. 3-том, 262-бет.

³ Д. Г. Гедер, Е. А. Черкасова. Қадимги дунё тарихи, I қисм, 45-бет.

⁴ К. Маркс. Луи Бонапартнинг ўн саккизинчи брүмери. К. Маркс ва Ф. Энгельс. Уч томлик танланган асарлар. I том, 434-бет.

⁵ Н. П. Лобачева. Формирование новой обрядности узбеков, стр. 38.

куёвга едирадилар. Бу маросимлардан кейин янгалардан бири бошига оқ ипак рўмол ташлаб юз-кўзини кўрсатмай гўшанга олдида хотин-қизларга қараб қоматини тик тутиб, бошини эгиб келин қиёфасида туради. Бу «салом маросими» бошланиши бўлиб, кайвана (кайвои) ёки катхудо хотин куёв ва унинг отаси, уруғларининг ҳар бирининг номини алоҳида-алоҳида айтиб таърифлайди. Келин ролидаги янга эса уларнинг ҳар қайсиси учун бир маротаба икки қўлини кўксига қўйиб, юқорига настга юргизиб, таъзим билан букилади (эгилади). Катхудо хотин айтган «салом»лардан айрим намуналар келтирамыз:

Енқон нон силтадай,
Бурун уни шлтадай,
Қайимомога салом.

Оинхонадан нон дошиган,¹
Иўлда қоринни қошиган,
Қайиновасига бир салом.

Этикнинг қўнчи йўқ,
Уйда ўтирса динчи² йўқ,
Қаннотасига бир салом.

Келин янгасининг келин ролида чиқиб қилган ҳаракатлари тўй қатнашчилари кўз олдида комик спектаклни гавдалантиради.

«Келин туширар» тўйидаги «Юз очар», «Келин кўрар» маросими³ ҳам саҳнавийлиги билан ажралиб туради. Бунда келин куёв томонидан юборилган кийим-бошни кийиб, тахя устидан юзини бекитиб турадиган қилиб ипак рўмол ташлаб гўшанга олдида чиқарилади⁴. Биринчи бўлиб куёв онаси келиннинг юзидаги рўмолни кўтариб манглайдан ўпади ва унинг бошига асил рўмол ташлайди, икки қўлтиғига иккита нон қистиради. Янгалар эса уни олиб гўшанга ичига қўядилар. Келин эса совга

¹ Дошиган — ташиган, келтирган.

² Динчи — тинчи.

³ Н. П. Лобачева. Формирование новой обрядности узбеков, стр. 37.

⁴ Қорақалпоқ халқ никоҳ тўйларида ҳам «бет ашар» маросими ўтказилади. Унда олдиндан белгиланган тажрибали ёш йигит куёвнинг қариндош-уруғлари, овулдошларининг ҳар бирига бир мартаба мос келадиган, махсус тайёрланган халқ қўниқ куплетларидан айтиб келин юзини бостириб турган оқ пардани таёқ учидан кўтариб келин юзини кўрсатиб туради. Шунингдек, қозоқ халқ никоҳ тўйида ҳам «бет ашар» маросими ўтказилган. Қаранг: Х. Есбергенов, Т. Атамуратов. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков. Нукус, 1975 г., стр. 89—91; Т. Алланазаров, Каракалпакский советский театр, стр. 14, 15; Народы Средней Азии и Казахстана. Т. II. Москва, изд-во АН СССР, 1963, стр. 477.

эвазига таъзим билан букилади. Куёвнинг қариндош-уруғларидаги хотин-қизлар бирин-кетин келинга совга топшириб, пешонасида ўпиб кетадилар. Келин эса уларнинг ҳар қайсисига алоҳида бир марта эгилиб мишнатдорчилик билдиради. Келин тушган кечаси ўтказиладиган «Келин кўрар» ёки «Юз очар» маросими¹ ҳам саҳна ҳаракатларини ўзида ифодалаганлиги билан ажралиб туради. Бу маросим ҳам ёр-ёр қўшиғи айтиб ўтказилади².

Икки томонда икки халфа ўтириб навбатма-навбат қўшиқларни нагма билан куйлаганлар.

Халфалар қиз ва йигит ёр-ёр айтишувларини алоҳида темперамент билан куйлаб, ҳамманн ўзларига жалб қила олганлар. Йигит ва қиз айтишуви узоқ давом этган. Охирида йигит қизни айтишувда енгади.

Қ и з:

Минганингиз отларинг қашқасидир, ёр-ёр,
Қўрганнингиз қизларинг нусхасидир, ёр-ёр.
Биздай қизга осилмай охун ака, ёр-ёр,
Олмайсизми қизларинг бошқасини, ер-ёр.

Й и г и т:

Юқоридан келаман ёлғиз ўзим, ёр-ёр,
Қўлимда кўм-кўк лочин, сариқ юзим, ёр-ёр.
Улан аниб ўтирган қора кўзим, ёр-ёр,
Ҳамма қиздан яхшиен ёлғиз ўзинг, ёр-ёр.³

Йигит ва қиз тилидан айтилаётган ёр-ёрда халфалар уларнинг самимий севгисини, пок муҳаббатини қалб сўзлари, мимик ҳаракатлари билан ифодалаб беришга интиладилар.

Бундан ташқари бир халфа куёв онаси, иккинчи халфа келин онаси тилидан куёв ва келинга тотув яшашни, бадфеъл кишилар сўзига қулоқ солмасликни насиҳат қиладилар.

К е л и н о н а с и:

Қурбон бўлай куёв хўжа одинга,⁴
Асраб боққан арка⁵ қизим Сизники.

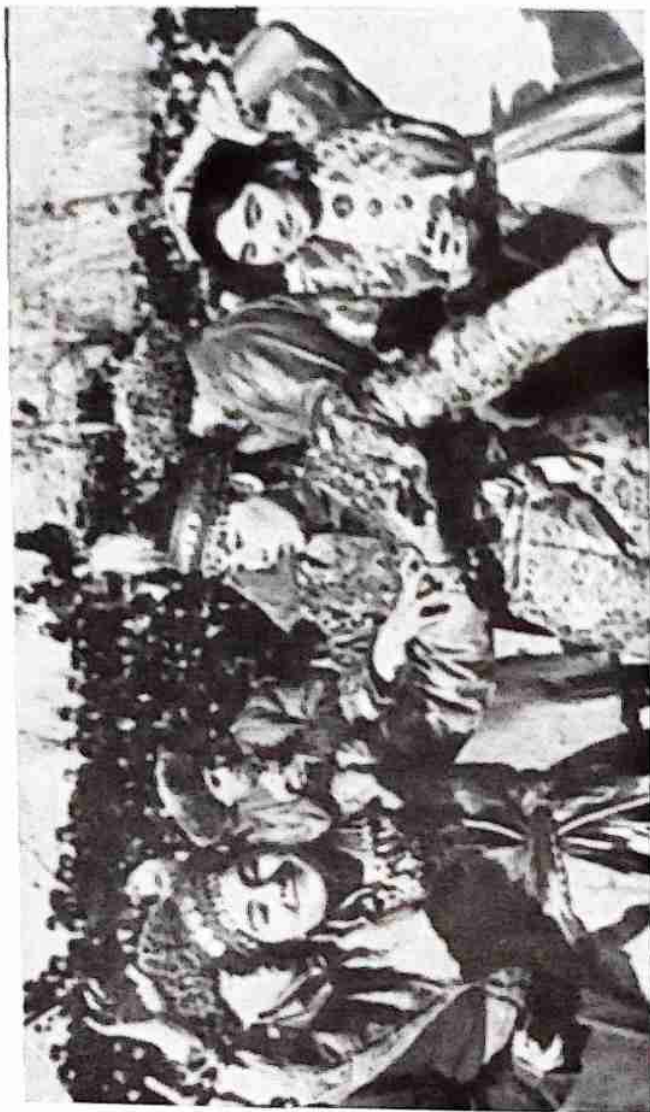
¹ К. А. Задыкина. Узбеки дельты Аму-Дарьи, стр. 396.

² Н. П. Лобачева. Формирование новой обрядности узбеков, стр. 37.

³ Автор томонидан Хоразм область Хазораси районидаги Фрунзе номи колхозда турувчи 1920 йилда туғилган Хожарбиби Қураёзовадан 1975 йилнинг 2 июлида ёзиб олинди, № 27. Бу айтишув қўшиғининг бошқача вариантини М. Алавия раҳбарлигидаги экспедиция томонидан ҳам ёзиб олинган. Қаранг: «Оқ олма, қизил олма», 159—163-бетлар.

⁴ О д и н г а — номингга.

⁵ А р к а — эрка.

Хоразм области «Халқ сайилида оммавий ўйин (1978 йил).

Тўйлар кўшича қиш кунлари ўтказилган. Тўйга хотинлар аравада эрлари назорати остида борганлар¹.

Келин арава билан куёв ва унинг дўстлари от миниб йўлда учрашадилар. Куёвга янгилари махсус олиб бориладиган келиннинг рўмолидан берадилар. Куёв уни белига боғлаб, келин араванинг ўнг томонидан уч марта айланиб ўтади. Куёвнинг дўстларига эса келиннинг чиқонлари янгилар орқали ўз рўмолини тақдим қиладилар². Куёвлар от чоптириб рўмолиларини бир-бирларидан олиб қочиб ўйин ўйнайдилар. Чиқонлар куёвларнинг от чоптиришини гўшангани кўтариб кўрадилар. «Бўлиш арава» куёв уйига яқинлашганда олдига машъал ёқилади. Келин араваси албатта олов устидан ўтган³.

Келиннинг чиқонлари ёр-ёр қўшиқларини куйласа, созандалар «тўйлар муборак» куйини чалган, қўшиқчилар шу циклдаги қўшиқларни ижро қилганлар. «Бўлиш арава» куёв уйига етиб боргач, келин аравасидан тушиб қайини отанинг нўстени устига қадамини қўяди. Кейин келин ва унинг ҳамроҳлари келин учун ажратилган хонага кирадилар. Хонанинг тўридаги муюлишга келин ўтказилади ва унга гўшанга қуриб берадилар. Сўнгра куёв келин келтирган кийим-бошларини кийиб келин хонасига кириб келади. Куёв майиз ва қанд-қурс сочиб, тўғри келин гўшангасига ўтади. Куёв келинни кўтариб гилам устидан никоҳ тўшаги устига ўтказилади. Янгилар келин тўшагини бошқа кишиларнинг босиб кетишларига йўл қўймаганлар⁴.

Куёв келин ёнига ўтиргач, келиннинг рўмолини кўтариб, янгилар берган ширин чойдан ва ёғ қўшилган сутдан биргаликда ичадилар.

Янгилар куёвнинг ўнг тиззасига ўғил бола ўтқаздилар. Куёвга ойна берадилар. У келин билан бирга ойнага қарайди. Шундан кейин келин хонаси олдида турган куёв жўралари куёвнинг немани атаб «Отанг чақиради, аканг келди, дўстларинг кетмоқчи...» деган сўзлар билан чақира бошлайдилар. Куёв гўшангадан ташқарига чиқади ва яна икки дўсти билан гўшанга олдига келиб тўхтайдди. Янгилар уларга пиширилган товуқ тўшидан узатадилар⁵. Куёвлар эса уни фақат оғзи билан тишлаб олиб ейиши керак. Гўштни куёвнинг оғзига узатиб яна тортадилар. Кўп вақт даврада шўх кулги кўтарилади. Охирида янгилар уни

¹ Гельман. От Красноводска до Хивы. Туркестанский сборник, том 331, СПб., 1883, стр. 45.

² Н. П. Лобачева. Свадебный обряд хорезмских узбеков. Краткие сообщения (Институт этнографии им. Миклухо-Маклая), вып. 34, 1960, стр. 42.

³ Н. П. Лобачева. Фермирование новой обрядности узбеков, стр. 36.

⁴ Г. П. Снесарев. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма, стр. 82.

⁵ Н. П. Лобачева. Свадебный обряд Хорезмских узбеков, стр. 43.

деб жазавага минганлар. Фолбин эса қўшиққа қўшиб, парилар номини айтиб чақириб турган:

Ишим бошлар худойим,
Уч юз олтмиш авлиёлаб
Сизлардан ҳиммат
Тиладим мен.
Лашкарларим етиб кел,
Ҳайдаб кетдинг уларни.
Париларнинг сардори,
Оташ пари кел ўзинг,
Қирқ чилтонлар айланай,
Довуд пари ўзинг кел,
Сариқ пари ўзинг кел.
Қора пари кўч, кўч
Бечорани қийнама.¹

Фолбин ўзига хос турли эртақ, қўшиқ айтиб ва ғайритабиий кучларни чақириб тингловчига эмоционал таъсир қилган². Фолбин касални бир неча давра ўйнаган. Унинг ҳар бир ўйини бир давра ҳисобланган.

Фолбин ва касалнинг атрофида турган кишилар бир-бирларининг елкаларига қўлларини қўйиб аста ҳаракат қилиб, «ҳақ!», «ху!» деб шовқин соладилар³.

1873 йилда Хива хонлигини Россияга қўшиб олиш учун ҳарбий юришда қатнашган рус офицерининг хотини А. Копцева Хивада кўрган фолбин ўйинини алоҳида қизиқиш билан кузатган эди:

«Бемор аёлни эркак киши қўлига қамчи олиб қувлаб ўйнайди. Аёл эса сочларини ёйган ҳолда қочади. Қамчин зарбига чидай олмаган аёл йиғидан ўзини зўрға тияди. Унинг атрофида турганларидан бири намоз бўлса керак, ўқийди. Бошқалари унга жўр бўлади. Қизил қоғоздан ясалган фонарь эса ҳайратда қолгудай даражада сахнани ёритади»⁴, — деб ёзган эди.

Элликқалъа районининг Охунбобоев колхозида истиқомат қилувчи 72 яшар Ҳайитжон момо Ражапованинг фолбин ҳақидаги маълумоти қизиқарлидир:

¹ Автор 1974 йилнинг 10 мартда ҚҚАССР Элликқалъа районидаги Ленин номи колхозда яшовчи Тозагул фолбиндан ёзиб олган, № 4.

² О. Мурадов. Шаманский обрядовый фольклор у таджиков средней части долины Заравшана. Кн.: Домусульманские верования и обряды Средней Азии, стр. 94.

³ Г. П. Снесаров. Под небом Хорезма. М., изд-во «Мысль», 1973 г., стр. 41.

⁴ А. Копцева. Походные записки жены казачьего офицера. Журнал «Русский вестник», том 120. 1875, декабрь, стр. 837.

«Мен 9—10 ёшларда бўлсам керак, қишлоғимизга Эшман фолбин касал ётган Абдураҳмон бобони ўйнашга келди. Уни ўйнаб бўлиш арафасида фолбин Абдураҳмон бобонинг париси қора пари менинг лашкарларимдан кучли экан, унга ҳўкиз қони бериш керак, деди. Одамлар тез орада унинг ҳўкизини сўйдилар. Фолбин эса Абдураҳмон бобони ҳўкиз терисига ўраб ташлади. Эрта билан фолбинни тополмайдилар. Абдураҳмон бобо эса тери ичида нафаси қисилиб ўлиб қолибди»¹.

Келтирилган мисолдан кўриниб турибдики, фолбин ўйинларида трагедия, театр кўриниши ҳам мавжуд бўлган.

Хоразмда фолбин ўйинини кўчирма билан тамомлаганлар². Бунда фолбин қўлидаги доираси билан беморларнинг танасига уриб қўшиқ айтган:

Қулогидан кирсанг,
Қулогидан кўч.
Елкасидан кирсанг,
Елкасидан кўч.
Чўлистонга кўч,
Зимистонга кўч³.

Даврадаги хотин-қизлар гоҳ дам олиб ўтирган, гоҳ жазава билан зикрга тушганлар. Фолбин фотиҳа ўқиш билан ўйинни якунлаган. Ёш йиғит ва қизлар эса фолбин ўйини ва зикр тушувчилар ҳаракатини театр залидан кузатгандай кузатганлар.

Фолбинлик ўйини илдизи Ўрта Осиё халқларининг мусулмончиликкача бўлган давр диний эътиқоди қолдиги сифатида сақланиб келган⁴. Хоразмда фолбиннинг касални қон ва мол терисига ўраб ташлаш йўли билан даволаш методи қорақалпоқ⁵, туркман⁶ қозоқ ва тожик⁷ шаманларида ҳам қўлланиб келинган.

Чокан Валихоновнинг ёзишига қараганда, фолбиннинг «кўчирма» ўйини қозоқларда «Кагинды ёки какмак» деб аталган⁸ бўлса,

¹ Авторнинг дала ёзувлари 1976 йил, 20 август, № 13.

² Г. П. Снесарев. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма, стр. 54.

³ Авторнинг дала ёзувлари, 1976 йил, 10 май, № 2.

⁴ В. Н. Басилов. Культ святых в исламе. М., Изд-во «Мысль», 1970 г., стр. 93.

⁵ Х. Е. Есбергенов. Об изучении религиозных верований каракалпаков. Конкретные исследования современных религиозных верований. Москва, 1967 г., стр. 202.

⁶ В. Н. Басилов, К. Ниязклычев. Пережитки шаманства у туркмен-човдуров. В кн.: Домусульманские верования и обряды в Средней Азии, стр. 132.

⁷ О. А. Сухарева. Пережитки демонологии и шаманства у равнинных таджиков, стр. 62.

⁸ Ч. Валиханов. Избранные произведения. Алма-Ата, Казахское государственное изд-во художественной литературы, 1958, стр. 151.

қорақалпоқларда ҳам ата — ялаш қўшиқлари айтилиб келингандигини кўрсатиб ўтади¹.

Жанубий хоразмликлар ҳар йили қабристонга бориб, ўлган кишининг қабри устида ҳалқа шаклида айланиб қўшни кўрган аёл раҳбарлигида фотиҳа ўқиткичлар ва саарга тушиб йиғлаганлар².

Хоразмликларнинг бу маросими илдизи узоқ тарихга бориб тақалади. Зороастризм диний эътиқоди асосида вужудга келган афсона — Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида баён қилинишича яхшилик худоси Адурамазда Аҳраманга қарши курашиш учун Каюмарсни яратади. Аҳраман унга қарши ҳужум бошлайди, Аммо унга кучи етмагач, Каюмарснинг ўгли Сиемакни ҳалок этади³.

Урта Осиё халқларида, шу жумладан, хоразмликларда ҳам яхшилик худоси Адурамаздага сиғиниш асосида нишонланиб келинган (ўлган киши билан сўзлашни, унга сиғиниш) оdatлари сақланиб қолган бўлиши керак.

Биз учун энг муҳими — жаноза ва марҳумни эслаш маросимларида театр элементларининг мавжудлигидир. Айниқса марҳумнинг яқинлари бўлмиш хотин халажининг қоп-қора кийимга беланиб, ўртада куйиб-ёниб йиғлаб-сиқлашлари саҳнадаги трагик ҳолат рўй бергандаги кўринишини кўз олдимиъга келтиради.

А. Вамбери турьманлардаги марҳумни йўқлаб қўшиқ айтиб йиғлаш одати кўтилдири, деб ёзган эди⁴.

Удуг Октябр, социалистик революциясигача бўлган даврда касални Хоразмда фолбин⁵ ўйини билан даволаш маросими ҳам ёшларнинг қизиқиб кўрадиган томошаларидан ҳисобланган.

Фолбин эрақак ёки хотин киши бўлган⁶. У касални ўйнаб даволашга ҳаракат қилган. Қўлга доира олиб, белига қамчи қистирган. Касал атрофида айланиб доира чалган ва баъзан касални доира ёки қамчи билан уриб қўйган. Фолбин ўйинида касал ва фолбининг ўртага қўйиб атрофида айлана ҳосил қилиб хотин-қизлар ўраб олган. Улар ўйин вақтида бир-бирига ёпишган ҳолда ўнг томон йўналишида айланиб, қайта-қайта «овва-а, овва-а...»

¹ Н. А. Васков. Каракалпакский язык, ч. 1. М., изд-во АН СССР, 1951, стр. 221—231.

² Г. П. Снесарев. Демусульманские верования и обряды у узбеков Хорезма, стр. 155.

³ Ш. Шомухамедов. Гуманизм — абдиётлик, ялови Тошкент, Г. Гудом номидиги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974 йил, 34-бет.

⁴ А. Вамбери. Путешествие по Средней Азии, стр. 268.

⁵ Фолбин сўзи форс тилида ҳам фолбин маъносига эга. Қаранг: Фирсиҳа-Ғабелча ёсув дугати, Тошкент «Ўқиткичи» нашриёти, 1975 йил, 147-бет.

⁶ Г. П. Снесарев. Реликты демусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма, стр. 41.

Хоразм области «Ҳафта боғрами» (1984 йил).

Хоразм область «Пахта байрами»да қайроқ ўйини (1979 йил).

Куёвга қараб: «Сен қабул қилдингми?» Куёв: «Қабул қилдим», деб жавоб беради. Шундан кейин гувоҳлардан бирига пул, иккинчисига рўмол берилади. Пиёладаги сув эса куёв отасига, келин келин отасига ичирилади. Сўнг бу маросимда қатнашувчилар куёв ва келинга бахт тилаб фотиҳа ўқийдилар¹.

Хоразмда ўлим билан боғлиқ расм-русумлар ҳам халқ театри кўринишига эгадир. Ўлим маросимлари ўлган кишига узоқ вақт давомида аза тутиш билан боғлиқ расм-русумларни бажаришдан иборат бўлган.

Ўликни дафн этиш кунини бўладиган жаноза маросимига йиғилган хотин-халаж алоҳида «ўлик атрофида жазава билан зикр тушишарди»².

«Туркестанский сборник»да ёзилишига қараганда ўлган кишини эслаш хоразм ўзбекларида, туркманларда ўлган кундан

¹ Некоторые заметки о Хивинских туркменах и киргизах. Туркестанский сборник. 1873—1875 гг., т. 82, стр. 317, 318.

² Узбекистон ССР тарихи, 2-том. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1971 йил, 520-бет.

уч, етти, қирқ кун кейин, сўнг бир йил кейин ўтказилган¹. Шунингдек, қорақалпоқларда² ва қозоқларда³ ҳам бундай маросим ўтказилган.

Хоразм ўзбекларида аза маросимларида қатнашаётган марҳумнинг қариндош-уруғларидан бўлган хотин-қизлар устиларига қора ёки кўк рангдаги кийим кийганлар. Улардан бири марҳумнинг қилган яхшиликларини, энг яхши инсоний хислатларини айтиб йиғини бошлаб берган. Кейин бошқалар йиғини давом эттирган. Айниқса марҳумнинг яқинлари сочларини ёйиб, қарсақ уриб, аза қўшиғини айтиб йиғлаганлар:

Она си:

Белимнинг қуввати,
Кўзимнинг нури.
Сен ўлгунча онанг ўлсин
Вой болам, жоним болам (ўғу).

Хотини:

Юрсам ёнимда, йўлдошим,
Ҳам суянчим, кўнгил ҳушим.
Заҳар бўлди ичган ошим,
Болаларинг етим қолди, вой (ўғу).

Синглиси:

Суянган тоғимиз,
Мева берар боғимиз,
Огам кетди орадан
Норим кетди қўрадан, вой...⁴ (ўғу).

М. Алавиянинг кўрсатишича, аза қўшиғини ҳар ким билавермаган. Ҳамма айтиб йиғласа ҳам, баъзиларнинг билгани икки-уч қўшиқдан ортмайди. Шунинг учун кўп жойларда биттаси йиғлаб бўлиб, бошқаси ундан қўшиқни олиб йиғлаган⁵. Н. А. Баскаков

¹ Некоторые заметки о Хивинских туркменах и киргизах. Туркестанский сборник, т. 82, стр. 223.

² С. К. Камалов. Қарақалпаки в XVIII—XIX веках, стр. 139;

Х. Есбергенов. К вопросу о борьбе с пережитками устаревших обычаев и обрядов (каракалпакские поминки «ас») «Советская этнография», 1963, № 3, стр. 32.

³ У. Х. Шелекенов. Казахи низовьев Амударьи. Ташкент, изд-во «Фан» 1966 г., стр. 249.

⁴ Автор томонидан 1974 йилнинг 10 майида Урганч шаҳридаги Ҳамид Олимжон кўчаси, 27-уйда яшовчи 98 ёшли Шукур момо Отаниёзовдан ёзиб олинди, № 8.

⁵ М. Алавия. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1974, 142-бет.

мирчи ролини Машариф Полвонов, шайтон ролида эса Умар Курбонов ўйнаган. «Қалмоқ» пьесаси эса турли ҳийла-найранглар билан кишиларни алдаб, бор-йўғини шилиб юрган муллалар ҳақидаги айбнома сифатида яратилган. Спектаклдаги мулла ролида Умар Курбонов, балиқчи ролида Самандар Сароймонов ўйнаган¹.

«Хоразм хабарлари» газетаси театр маданиятининг аҳамиятини «Театр томошани қаров учун ўқув-ёзув билмаган одамга ҳам фойдалидир»²,— деб таъкидлайди. Биринчи ўзбек совет шоири, драматурги, композитори, педагоги, актёр ва режиссёри Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг 1921 йилнинг ноябрь ойидан бошлаб 1924 йилнинг июль ойигача Хоразмда бўлиши Хоразм маданий ҳаётида муҳим воқеа эди.

Ҳамза Хоразмда хонлик зулмидан озод бўлган халқнинг чексиз қувончи ва ғайрат-шижоатининг ошишини кўриб, ўзи ҳам халққа мадакор бўлмоққа энг шимариб ишга отланади. Нурлабойда ўз фаолиятини давом эттираётган комсомол ҳаваскорлик драма тўғарагига яқиндан ёрдам беради. Унга атоқли музикачи ва кўшиқчи, ўйинчиларни жалб қилади.

Ҳамза тўғарак қатнашчиларининг сиёсий ва бадний савияларини ўстириш учун мактаб ҳам ташкил этади. У 1921 йилнинг 14 ноябрида ёзган хатида буни алоҳида кўрсатиб ўтади: «Ташкилотнинг мусиқий кучларини ўстирув учун хусусий бир мусиқий мактаб очилиб, тубанда кўрсатилган фанлар билан тарбия этилур: а) духовой мусиқа; б) қилли мусиқа; в) миллий мусиқа; г) овоз гимнастикаси, д) нота, е) рояль ва пианино; ж) фирқа тарихидан лекция...»³.

Ҳамзанинг ўзи тўғарак аъзоларини ҳар томонлама тайёрлаб қолмасдан, Хоразмга Туркистон сиёсий бўлими ихтиёридаги М. Тожизода раҳбарлигидаги ўзбек труппасини ҳам ёрдамга чақиради.

Муҳаммаджон Тожизода 1916 йилдаёқ Петербургдаги профессионал театр маданияти билан танишган эди⁴. Унинг Хоразмга ўзи раҳбарлик қилган труппа билан келиши қувончли воқеа бўлди. Тожизода раҳбарлигидаги ўзбек труппаси Хоразмда 1921 йилнинг ноябрь ойидан бошлаб 1922 йилнинг май ойигача бўлади⁵.

¹ Х. Мад раҳимов. Хива театр тарихи. «Коммунизмга» газетаси, 1970. 12 декабрь.

² «Хоразм хабарлари» газетаси, 1921 йил, 15 сентябрь.

³ Ю. Султонов. Ҳамза ҳаёти ва ижоди ҳақида очерк. Тошкент, УзССР «Фан» нашриёти, 1973 йил, 81, 82-бетлар.

⁴ А. Саидов. Халима Насырова. Ташкент, изд-во литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1974 г., стр. 64.

⁵ Г. М. Билялов. Культура и просвещение в Хорезмской народной Советской республике (1920—1924 гг.), стр. 93.

Шу давр ичиде маданий санъаткорлар билан кучайтирилган бу труппа Ҳамзанинг «Фаргона фожиалари», «Бой ила хизматчи», «Тухматчилар жазоси», «Қим тўғри» пьесаларини томошабинларга кўрсатди¹.

1921 йилнинг 14 декабрида Ҳамза таклифи билан Хоразм касба союзларининг президиум мажлиси «...союз маданий маориф шуъбаси хузурида санон нафиса очмоқни ва унинг мудирлигига биродар Ҳамза Ниёзийни тайин этиб, ҳамма бир оғиздан қарор беради»².

Ҳамза бу берилган имкониятдан фойдаланиб Хива комсомол ҳаваскор музикали драма тўғараги ишини янада ривожлантиради. «Тўғарак Тожизода труппаси билан ҳамкорликда»³, Х. Ҳ. Ниёзий раҳбарлигида спектакллар қўяр, тез-тез концертлар ташкил қилар эдилар. «Ҳамза ака,— деб эслаган эди УзССР да хизмат кўрсатган санъат арбоби Мадраҳим Шерозий Ёқубов,— ўша вақтда мен ишлаётган театр труппасида «Қим тўғри», «Хон зулми» деган музикали асарлар ёзиб қўйдилар. Бу спектаклларда музика чалдим»⁴.

Ҳамзанинг «Хон зулми» асари икки марта томошабинларга кўрсатилган, холос. Спектаклдаги Исфандиёрхон ролида Тожизода, революционер Ниёз ролида артист Хўжаев ўйнаб томошабинлар олқишига сазовор бўлади. Аммо Хоразм миллиятчилари спектаклнинг қайта-қайта қўйилишига тўсқинлик қиладилар.

Шунга қарамай Ҳамза коммунист раҳбар сифатида Хивада ишлаб турган ҳаваскор комсомол драма тўғараги аъзоларини тўплаб 1922 йилнинг апрель ойида⁵ 72 кишидан иборат Хива театр труппасини тузади. Тожизоданинг қўшин труппаси фронт ишлари тугаб Хоразмдан жўнаб кетади.

Ҳамза раҳбарлигида ташкил топган Хива театр труппаси «ярим профессионал театр коллективи бўлиб, ўша вақтдан бошлаб системали ишлай бошлади»⁶.

Янгидан ташкил топган театр труппаси театр учун қурилган янги бинода иш бошлайди. Бу бино минг ўринга эга эди. Даврнинг ҳозиржавоб санъаткори бўлган Сафо Муганний (Оллабернинг ҳозиржавоб санъаткори бўлган Сафо Муганний (Оллаберганов) ўша вақтда янги театр биносини таърифлаб «Тоza саҳна» номли шеър ёзди ва уни куйга солиб янги театр биносининг очилиш маросимида ижро қилади:

¹ Л. Қаяюмов. Инқилоб куйчиси. Тошкент, Узбекистон ССР Давлат бадний адабиёт нашриёти, 1962. 3-бет.

² ЦГОРФ. 71 ед. хр., д. 3, л. 293.

³ Под ред. А. М. Рыбника. Узбекский советский театр, книга первая, стр. 202.

⁴ Ёнги Мирзо. Шерозий олтин сози. «Узбекистон маданияти» газетаси, 1962 йил, 15 сентябрь.

⁵ «Жизнь национальностей», 1923 г., № 1, стр. 193.

⁶ Хор. Гос. Ар. Ф. 383, оп. 1, д. 6, л. 3.

1920 йилнинг бошида М. В. Фрунзе таклифига биноан В. И. Ленин Хоразмга ўртоқ Малишев раҳбарлигида савдо маданий-оқартув карвонини юборади. Карвон билан бирга театр ва кино ҳам келган¹. У кейинчалик Туркистонда ташкил топган агитпоезд билан алмашади².

Агитпоезд ходимлари йил давомида Хоразмни айланиб, китоб, журнал, газета тарқатади, лекциялар ўқийди, концертлар беради, спектакллар кўрсатади ва халқни социализм қурилиши томон йўналтиради. Биринчи бўлиб Закаспий fronti сиёсий бўлими ихтиёридаги татар труппаси артистлари Хивага келган эди³.

Закаспий fronti сиёсий бўлимининг труппаси 1920 йилнинг 12 февралда саҳнага қўйган «Биринчи театр» драмаси Хоразмда саҳнада ижро этилган биринчи спектакль эди⁴. 1921 йилдаёқ Хивада мусулмон ва рус бадний ҳаваскорлик труппалари ишлаб турган. Труппа аъзоларининг кўпчилиги Россиядан келган эди⁵. 1921 йилнинг ўзида Россиядан келган 19 ижодий ходимнинг иккитаси рассом, бошқалари пианиночи ва актёрлар эди⁶. 1921 йилнинг август ойининг ўзида мусулмон ва рус труппалари турли номдаги 6 спектакль кўрсатади ва 3 марта концерт беради. Концерт ва спектакллар қизиқарли ўтган. Айниқса, А. Н. Островскийнинг «Айбисиз айбдорлар» («Без вины виноватые»), Гогольнинг «Ревизор» пьесаси асосида яратилган спектакллар томошабинлар томонидан қизгин кутиб олинган.

Бу борада хивалик санъаткор Самандар Сароймонов берган маълумот алоҳида ажралиб туради:

«Мусулмон труппасига Арский, рус труппасига Бахметов раҳбарлик қилар эди. Уларнинг труппалари Хоразм халқ Совет республикаси Қизил Армияси сиёсий бошқармаси таъминоти ва Туркфронт ҳисобидан таъминланган бўлиб, аскарларга ҳам, Хива аҳолисига ҳам баббаравар хизмат қилар эди. Мусулмон труппасига кўпроқ татар ҳаваскор ёшлари жалб қилинган бўлиб, концерт ва спектакллар ҳам татарча талаффузда ўтар эди. Рус труппаси артистлари 1922 йилнинг биринчи ярмигача, мусулмон

труппаси артистлари эса 1923 йилнинг охирларигача Хоразмда бўлиб, халқни саҳна маданиятидан баҳраманд қилади»⁷.

Мусулмон ва рус театр труппалари қошида Сафо Муганий раҳбарлигида мусулмон, Биковский раҳбарлигида рус музыка ансамбли ташкил топади. 1921 йилнинг баҳорида комсомоллардан Самандар Сароймонов, Умар Қурбонов, Машариф Полвонов, Ҳ. Қориев, Қ. Қутлиев, С. Фаидулли, О. Заргаров, Қамарахонум, Зайнаб Тинчирова, Жуманиёз Қалантаров, Рўздат Юсупов ва бошқалар алоҳида «Сайёра» номли музыкали драма тўғараги ташкил қилади². Г. Уварованинг кўрсатишига қараганда, бу ҳаваскор комсомол драма тўғарагини ташкил қилишда татар артистлари яқиндан ёрдам беради³.

Хива комсомол музыкали драма тўғараги иштирокчилари мусулмон (татар — Т. Қ.)⁴ труппада актив қатнашган, рус труппаси қўйган спектакллардан таъсирланган ёшлар эди.

Ҳаваскорлик тўғараги аъзолари биринчи мартаба Хивадаги ҳозирги учинчи болалар уйида иш бошлаганлар. Шу тўғараkning раҳбарларидан бири бўлган Самандар Сароймоновнинг берган маълумоти тўғарак фаолиятининг бошланишини янада ойдинлаштиради:

«Биринчи марта ҳозирги 3-болалар уйида дарвозанинг икки тавақасидан саҳна ясаб «Бахт қуши» пьесасини саҳнага қўйдик. Ҳозиргидай эсимда, шунда мен аёл ролини ижро қилдим. Жуманиёз Қалантаров қиз бола ролида ўйнади»⁵.

1921 йилнинг 10 июлида революциядан аввал хон оиласи айшират қиладиган Нурлабойда биринчи клубнинг очилиши катта маданий воқеа бўлди⁶. Унда сиёсий, математика, музыка тўғараги ҳам бўлган. Комсомол ҳаваскорлар драма тўғараги ҳам клубда ўз машғулотларини ўтказиш имкониятига эга бўлади⁷. Тўғарак аъзолари Нурлабой саҳнасида «Заҳокимарон» ва «Қалмоқ» спектаклларини кўрсатганлар. «Заҳокимарон» пьесаси зolim подшоҳ ҳақида бўлиб, шоҳ ўз ҳаётини сақлаш мақсадида ҳар кун икки елкасидаги икки илонга икки одамнинг миясини бериб туради. Спектаклдаги подшоҳ ролини Самандар Сароймонов, те-

¹ ЦГАОР СССР, оп. 1235, ол. 93, д. 582, Л. 274.

² Г. Непесов Помощь старшего брата. Нукус. Изд-во «Каракалпакстан» 1968 г., стр. 152.

³ Г. Уварова. Узбекский драматический театр. М., Гос. изд-во «Искусство», 1959 г., стр. 48.

⁴ О. Мадраҳимов, Ҳ. Абдуллаев. Маданиятимиз равнақи. «Хоразм ҳақиқати» газетаси, 1969 йил, 27 август.

⁵ Г. М. Бильялов. Культура и просвещение в Хорезмской народной Советской республике 1920—1924 гг. Ташкент, изд-во «Фан», 1966 г. стр. 92.

⁶ А. Сабиров, М. Мадраҳимов. Сценическое искусство у народов Хорезмского оазиса. «Вестник» каракалпакского филиала АН УзССР, Нукус, 1972, № 4, стр. 81.

¹ Авторнинг дала ёзувлари, 1976 йил 2 июнь, № 6.

² Под ред. А. М. Рыбника. Узбекский Советский театр, книга первая, Ташкент, изд-во «Фан» Узбекской ССР, 1966 г., стр. 194.

³ Г. Уварова. Узбекский драматический театр, стр. 48, 49.

⁴ Таъкид меники.

⁵ М. Бобожонов. Умри азиз инсон. «Коммунизмга» газетаси, 1967 йил 30 август.

⁶ О. Мадраҳимов, Ҳ. Абдуллаев. Маданиятимиз равнақи. «Хоразм ҳақиқати» газетаси, 1969 йил 27 август.

⁷ Б. Ф. Насыров. Из истории политико-массовой и культурно-просветительной работы в Хорезме. «Общественные науки в Узбекистане», 1967, № 4, стр. 54.

қорақалпоқларда касалдан «Қоширу» дейилган¹. Бунда ҳам ёмон рухларни қўрқитиш учун фолбин касални уриб ўйнаган.

Революциягача бўлган даврдаги қаландарлар ўйини маросими ҳам саҳна кўришишига эга бўлган. Хоразмдаги қаландарлар ҳам ўйини зикр билан ўтказганлар².

Г. Вамбери XIX асрнинг иккинчи ярмидаёқ бутун мусулмон шарқидаги қаландарлар ўйинининг ҳар бири уч саҳнадан иборат эканлигини кўрсатиб ўтган.

Биринчи саҳнада дарвешлар тартиб билан ўтириб у ёқ-бу ёққа, ёнбошга ташланиб тана ҳаракати билан ўйин бошлаган. Сўнг юзларини тирнаб, қонатиб, шердай пишқириб, ҳаракатларини янада тезлатганлар.

Иккинчи саҳнада улар даврада қўл ушлашиб диний ўйин бошлаганлар. Ўйновчилар баъзан бир неча кичик ҳалқаларга бўлинганлар. Ўйин охирида даврада бир неча раққосагина қолган ҳолос.

Учинчи саҳнада ўлгудай чарчаган дарвешлар иссиқ темирни тишларига тишлаб уни ялаб совутганлар. Кўзачадан олинган иссиқ (чўғ) кўмирни эса оғизларига солиб, у тамомила совугач тупуриб ташлаганлар³. Қаландарларнинг бу ҳаракати бир соат чамаси давом этган.

Г. Вамберининг кўрсатишига қараганда, қаландарлар муқаддас деб билган «Хў», «Ҳақ» сўзларни такрорлаб машқ қилишлари, театрлашган кўринишига эга бўлган⁴.

Асримиз бошларида Хоразмнинг ҳар бир шаҳрида, йирик аҳоли пунктларида қаландарлар турадиган қаландархона бўлган⁵.

Қаландарларнинг бошлиғи қаландарларни кечаси ва эрта билан бир жойга йиғган. У кечаси тушумни йиғса, эрта билан уларни шаҳарнинг турли ерларига бўлиб жўнатган⁶.

Қаландархонада баъзан кечалари юқори мартабали кишилар меҳмон бўлган. Қаландархона ҳовлиси одамга лиққа тўлган. Меҳмонлар атрофида маҳаллий бойлар парвона бўлишган. «Музика гумбирлаган, куйчи-ҳофиз овози янграб, раққос ўғлон-қиз кўйлагини кийиб, соч қистириб ўйинга тушган»⁷.

¹ Х. Есбергенов, Т. Атамуратов, Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков, стр. 111.

² Г. П. Снесарев, Под небом Хорезма, стр. 82.

³ Г. Вамбери, Очерки жизни и нравов Востока, СПб, Издание В. Ковалевского, 1877, стр. 205.

⁴ Г. Вамбери, Очерки жизни и нравов Востока, стр. 202.

⁵ Г. П. Снесарев, Под небом Хорезма, стр. 85.

⁶ Қарама: А. Л. Троицкая, Из прошлого каландаров и маддахов в Узбекистане, В кн.: Домусульманские верования и обряды в Средней Азии, стр. 208—209.

⁷ Г. П. Снесарев, Под небом Хорезма, стр. 91.

Келтирилган мисоллар қаландарлар ҳаракати, қаландархона томошалари халқ театри вазифасини бажариб келган дейишимизга имкон беради.

ХОРАЗМДА ПРОФЕССИОНАЛ ДРАМА ТЕАТРИНИНГ ЯРАТИЛИШИ

Хоразмда Совет театрининг вужудга келиши ва шаклланиши Улуғ Октябрь социалистик революциясининг галабаси самараларига бевосита боғлиқдир.

Хоразмда антик даврдан буён давом қилиб келган халқ традицион театрининг масхарабозлик санъати, халқалар санъати, тўй ва томошалардаги, байрамлардаги қўшиқ айтишма билан боғлиқ театрлашган ўйинлар, Хива хони саройидаги мақомчилар ансамбли бўлишига қарамай «профессионал театр ҳақида мутлақо тушунча йўқ эди»¹.

Улуғ Октябрь Социалистик революциясига қадар қўшиқчи, созанда, масхарабоз, халфа, раққос ва раққосалар эркин ўз санъатларини намойиш қила олмас, хон амалдорларининг, бой ва рухонийларнинг қаршилигига учрар, ҳақоратланар эдилар.

Урта Осиё халқларига реакцион ислом дини декорацияли профессионал театр санъати вужудга келишига йўл қўймас эди². XX асрнинг бошларида Туркистоннинг экономикаси, сиёсий ва маданий ҳаётида юз берган муҳим ўзгаришлар ўлкадаги қадимий ўзбек театрининг ҳаёти, рус театрининг ҳам ривожланишига ва ижодий фаолиятига каттагина таъсир кўрсатди, натижада «Ўзбек миллий ёзма драматургияси пайдо бўлиб, Европа типидagi ўзбек театри вужудга келди»³.

Бундай шароит Хоразмда 1920 йилги революциядан кейин вужудга келади. Эндигина ташкил топган Хоразм халқ республикаси маориф ва маданиятни ривожлантириш ишларига муҳим вазифа сифатида қаради.

Аммо, бу ишларни амалга оширишда дуч келинган қийинчиликларни бирданига бартараф қилиб бўлмас эди, чунки бутун умр қоронғу зулматда яшаб келган халқ ичида революцион позицияда турган зиёлилар деярли йўқ даражада эди.

Шунинг учун ҳам революциядан кейин тез орада Хоразм республикасида саккизта мактаб, ўқувчилар тайёрлаш курслари, сиёсий мактаб, маориф саройи каби маданий шохобчалар ташкил этилди.

¹ М. Раҳмонов, Ўзбек Совет театрининг яратилиши (театр тарихидан 1917—1927 йиллар), «Шарқ юлдузи» журнали, 1958 йил, № 3, 119-бет.

² Ю. В. Бромлей, В. И. Козлов, К изучению современных этнических процессов в сфере духовной культуры народов СССР, «Советская этнография», 1975, стр. 10.

³ Ўзбекистон ССР тарихи, 2-том, 501-бет.

топган Хоразм республикаси «улар учун жумҳурият бўйича ҳар йили 25 август мотам кунини деб эълон қилди»¹.

Уша даврда идеология фронтининг муҳим участкаси бўлган Хива театр труппаси давр талабига хос кўшиқ ва спектакллари томошабинларга ниҳом қилиш учун изланиш, тажриба орттириш, театр кадрлари составини тўлдиршига қадам қўйди.

Труппа составига Саодат Аҳмедова, Мақсуд Аҳмедов, Маҳмуд Девонов, Қаландар Бойжонов каби комсомол-ёшлар, Куржи Аваз-матов, Матпано Худойберганов, Қаримберган Девонов, Худик ота Қурбонов, Раззоқ ота Омоновдек профессионал музикачи ва кўшиқчилар кирган эди.

«Пролетар маданияти,— деб ёзган эди В. И. Ленин,— инсониятнинг капиталистик жамият, помещиклар жамияти, чиновниклар жамияти зулми остида яратган билим запасларининг қонуний тараққийсидан иборат бўлмоғи лозим»². Ҳақиқатдан ҳам Хива театр труппасида хонлик замонидаёқ халққа танилган санъаткорлардан социализм қурилиши даврида маданий революцияга тортилиши фойдадан холи эмас эди.

Демократик йўналишда ижод қилиб келаётган Муҳаммад Юсуп Баёний, Абдураззоқ Фақирий, Муҳаммад Юсуф Чокар, Комил Девоний, Сафо Муганний Оллаберганов, Ота Маҳсум Партав ва бошқалар Хоразмда совет ҳокимиятини ҳимоя қилишга чақирувчи шеърлар ёздилар, коммунистик партияни, халқнинг озод меҳнатини улуғладилар. Уларнинг халқни социалистик ўзгаришларга илҳомлантирувчи шеърларига куй басталанди ва театр репертуаридан муносиб ўрин олди.

1924 йилнинг кузида Урта Осиёда миллий чегаралаш ўтказилиши муносабати билан Хоразм республикасидаги ўзбеклар яшайдиган территория аҳолиси Ўзбекистон ССР составига ўтади. Бу эса Хива театр труппасининг кейинги тараққиётига кенг йўл очиб беради.

1928 йилда Хива театр труппасига колхоз-совхоз театри номи берилди. Шу театр негизда 1933 йилнинг 4 июнида Урганчда Хоразм округ музыкали драма театри ташкил топади³. Бу театр А. Н. Островскийнинг «Айбсиз айбдорлар», Н. В. Гоголнинг «Ревизор», Шиллернинг «Макр ва муҳаббат», У. Ҳожибековнинг «Аршин мол-олон», Хуршиднинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва

Мажнун», М. Абдуллаевнинг «Ойша», Қ. Яшиннинг «Ичкарида», «Ендирамиз», Ғ. Зафарийнинг «Ҳалима», А. Қаҳҳорнинг «Оғриқ тишлар», Уйғуннинг «Навбахор», «Олтин кўл», Юнус Юсуповнинг «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам», Р. Бекниёзининг «Сенсиз яшолмайман» драмаларини муваффақият билан томошабинларга кўрсатди.

Театрга 1959 йилда Огаҳий номи берилди. Огаҳий номидаги Хоразм области музыкали драма ва комедия театри босиб ўтган йўл ниҳоятда шарафли ва сермазмун бўлиб театр камолотидан дарак беради.

Театр ижодий коллективи орасидан Мадраҳим Ёқубов (Шерозий), Матюсуф Харратов (Чокар), Раҳмон Аллаберганов (композитор), Матниёз Юсупов (композитор), Лола Абдуллаева (расом) ЎзССР да хизмат кўрсатган санъат арбоби унвонига; Комилжон Отаниёзов ЎзССР, ТССР, ҚҚ АССР халқ артисти, Қ. Раҳимов, В. Фаёзов, С. Раҳимова, М. Раҳимов, Санъат Девоновлар ЎзССР халқ артисти унвонларини олишга муваффақ бўлдилар.

Р. Бойжонова, О. Очилова, С. Қамолов, М. Сафаев, У. Ганбова, Ҳ. Болтаев, Р. Отажонова, А. Отажонов, Г. Матёкубова, З. Гаффоровалар ЎзССРда хизмат кўрсатган артист фахрий унвонига муяссар бўлдилар.

¹ Полвоиниё? Ҳажн Юсупов. Хоразм тарихи (қўлёзма). Хива, ҳижрий — 1344 йил, 639-бет. Бу китоб авторнинг набираси хивалик Анвар Отабоевда сақланмоқда.

² В. И. Ленин. Ешлар союзларининг вазифалари. ТА, 41-том, 340-бет.

³ Ўзбекистон КП(б) Хоразм округ партия комитети ижроня бюросининг 1933 йил 4 июндаги № 31 қароридан кўчиргани «Зав. культурном окружкома Аҳмедов, директор Гостеатра Мажиди» деб имзоланган ушбу ҳужжат артист Солиҳ Девонов уйдаги шахсий архивда сақланмоқда. Д. 1, л. 21.

сининг 1923 йил, 19 сентябрь сонида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг «Хонлар зулми» номли пьесаси Хива театрида муваффақиятли кўрсатилганлиги уқтириб ўтилган¹. 1923 йилда Хивада музика мактаби ташкил этилиши Хоразмнинг маданий ҳаётида муҳим роль ўйнади.

Хива театр труппаси 1923—1924 йиллар давомида Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг «Фаргона фожияси», «Тухматчилар жазоси», «Қалмоқ», «Севдим Али», «Сейфулла хор-хор», «Резаворчи» каби асарларини саҳнага қўяди. Бундан ташқари татар театр труппаси саҳнага қўйган «Ғолид бону», «Эрсиз дон табиб», «Зангори шол», «Тоҳир ва Зухра» номли спектакллари ўз саҳнасида томошабинларга муваффақиятли кўрсатади.

Хива театр труппаси 1924 йилнинг 19 апрелида Хива ҳарбий гарнизонида солдатларга концерт қўйиб беради². Шу йилнинг 19 мартида Хоразм республикаси ҳаво флоти ва қўшинлари ҳарбий комиссари Хоразм республикаси Марказий Ижроия комитетига ёзган талабномасида «давлат театрига» маориф назорати орқали пулсиз қўйилган қатор спектакль-концертлар учун грим, клей, ранг, гардероб ва бошқа зарурий нарсалар берилишини талаб қилади³.

Хива театр труппаси 1924 йилнинг 4 июлидан 9 июлигача Қозоқ-Қорақалпоқ Автоном областининг пойтахти Хўжайли шаҳрида гастролда бўлади. Гастрол пайтида «Қалмоқ» спектакли кўрсатилади⁴. Театр «Қалмоқ» спектаклини республиканинг бошқа шаҳарларида ҳам муваффақиятли кўрсатади.

Спектаклнинг муваффақиятли чиқишида театр директори ва режиссёри Машраф Полвонов, саҳна декоратори, rassom Абдулла Исмоиловнинг хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтиш ўринлидир⁵.

Хива театр труппаси мунтазам ишлаб халққа спектакль ва концертлар қўйиб бериб келишига қарамай унинг актёрлари турли муассасаларда турли лавозимда ишлаб келаётган, санъатни жон-дилидан севган, революция галабасини ҳимоя қилишга маҳкам бел боғлаган ёшлар эди. Бу фикрни Хива театр труппасида ўша даврда иш фаолиятини бошлаган, ҳозир Хивада истиқомат қилувчи 68 ёшлик санъаткор Зариф Латипов берган маълумот ҳам тўлдиради:

«Труппа раҳбари Машариф Полвонов аввалгиларга қараганда спектаклларга дурустроқ режиссёрлик қиладиган бўлди. Аммо

театрнинг комсомол-ёшлардан иборат актёрлари кундузлари турли идораларда турли лавозимда ишлар, шу билан бирга кечалари театримиз саҳнасида актёр сифатида ўйнар эдилар¹. Хива театр труппасининг кўзга кўринган актёрларидан бири Оллаберган Заргаров 1924 йилнинг 1 апрелидан бошлаб Хоразм Совет Халқ Республикасининг ГППУ секретари вазифасида ишлади².

Театрнинг яна бир актив аъзоси Самандар Сароймонов алоҳида бўлим вакили, 1923—1925 йилларда эса ГППУда жиноят изловчи вазифаларида ишлаган. У 1924 йилда Жунаид шайкаларига қарши қаҳрамонлик кўрсатиб курашгани учун Хоразм Республикаси Марказий Ижроия Комитети мукофотига сазовор бўлади³.

Хива театри фаолиятига Хоразм компартияси Марказий Комитети яқиндан ёрдам бериб туради.

РКП(б) нинг XII съездида, «коммунизм учун кураш идеяларини омма ичида системали пропаганда қилиб бориш мақсадида театрдан фойдаланиш масаласини амалий формада қўйиш зарур»⁴ эканлиги таъкидланган эди. Театрга партия раҳбарлиги назарий жиҳатдангина эмас, амалий томондан ҳам уюштирилади. Хива театри фаолиятида Хоразм Компартияси Марказий Комитети иккинчи секретари, Хоразм комсомол комитети бюро аъзоси ва Республика ҳукуматининг аъзоси Аҳмадjon Маҳмудов ҳам актив қатнашган. Аҳмадjon Маҳмудов ўша даврда РКП(б) Урта Осиё бюроси Марказий Комитети аъзоси ҳам эди⁵.

Шунга қарамай Хива театр труппасида чинакам Европа типидagi театр маълумотига эга бўлган кадрлар йўқ эди. Реакцион ислом дини халқ ҳаёти ва унинг адолат учун курашларини, халқ бахт-саодати учун курашган қаҳрамонларини жонли саҳна образларида кўрсатишга ҳам қарши эди. Ана шундай синфий кураш жараёнида иш олиб бораётган Хива театр труппаси аъзоларидан Машариф Полвонов, Матназар Одамов, Оллаберган Заргаровларга Хоразм компартияси Марказий Комитети Қозон шаҳридаги режиссёрлар тайёрлов курсига ўқишга бориш учун йўлланма беради. Улар 1924 йилнинг 24 августида Москвага ўқишга бораётган комсомол-ёшлар билан Амударё орқали кема билан Хўжайлининг нариги томонидаги Евмут Ёрган каналига етганда босмачилар тўдасининг ҳужумига дуч келадилар ва душман қўлида мардларча ҳалок бўладилар. Бу даҳшатли воқеадан хабар

¹ Авторнинг дала ёзувлари, 1976 йил 20 июль, № 9.

² Хор. Гос. Архив. Ф. 591, оп. 1, д. 3, л. 95.

³ Ц. Гос. Архив. УзССР, Ф. 71, оп. 1, д. 136, л. 30.

⁴ КПСС съездлари, конференциялари ва Марказий Комитет Пленумларининг резолюция ва қарорлари, 2-том. Тошкент: «Ўзбекистон» нашриёти, 1981 йил, 491-бет.

⁵ Г. Уварова. Узбекский драматический театр, стр. 49.

Бугун байрам, биродарлар, келингиз тоза саҳнага,
Очинглар кўзингизни, келингиз тоза саҳнага.
Яшасун айлагучи ҳам сабабчи ул биродарлар,
Яшасун инқилобчилар, келинглар тоза саҳнага,
Ингирма иккинчи йилда бу саҳна бино бўлди,
Муганний айлади таъриф, келинглар тоза саҳнага¹.

Ҳамза ташкил қилган Хива театри составидан Хоразмнинг машҳур халқ музикачилари, хушовоз қўшиқчилар, раққос ва қизиқчилар ўрин олган эди. Улардан Матёқуб девон Харратов (1867—1939), Матпано Худойберганов (1886—1960), Мадраҳим Шерозий Ёқубов (1890—1973), Қурбонназар Абдуллаев (Болабаҳши) (1892 йил туғилган), Отажон Девон Абдуллаев (1876—1960), Жуманиёз сурнайчи, Сафо Муганний Оллаберганов (1882—1938), Комил Девоний (1887—1938), Матёқуб Отажонов, Куржи ота Авазматов (1868 й.), Матюсуф Хорротов (1889—1952) ва бошқа санъаткорларнинг довруғи Хоразмдан ташқарида ҳам маълум эди².

Уларнинг театр труппаси ишига жалб қилиниши халқ орасида саҳна санъати обрўсининг тез ошишида муҳим роль ўйнади. Бу театр труппасига жалб қилинган артистларнинг аксарияти комсомол-ёшлар бўлиб, улар илгари ўзлари ташкил қилган ҳаваскорлик драма тўғараги аъзоси ва турли труппаларда қатнашган, санъатга борлиғи билан берилган ёшлар эди.

Улар орасида Машариф Полвонов (1894—1924), Аҳмаджон Маҳмудов (1897—1970), Оллаберган Заргаров (1898—1924), Умар Қурбонов (1903—1957), Бори Камолов (1898—1945), Худойназар Қориев (1875—1934), Қадам Қутлиев (1896—1934), Сирож Габидулин (1900—1931), Ибодулла Худойберганов (1905—1975), Маҳмуд Девон (1900—1943), Самацдар Сароймонов (1901 й.), Шосултонов (1900—1965), Қамарахонум (1905), Шарифа Оллаёрова (1907), Зайнаб Тинчирова (1906), Абдураим Ниёзов (1897—1960), Болта Каримов (1901—1929), Поляз Давлатов (1890—1973), Н. Хўжаев (1905), У. Эшонхўжаев, Ж. Қалантаров, А. Казанский ва бошқа комсомол-ёшлар алоҳида ажралиб турар эди³.

Ҳамза Хива театри труппасида «Фарғона фожияси», «Бой ила хизматчи», «Севдим Али», «Қалмоқ», «Сейфулла хўр-хўр». «Сўнг-

¹ Хоразм халқ қўшиқлари, 295—296-бетлар.

² К. Алимбаева. Народные музыканты Узбекистана. Сбор. ст. кн.: Вопросы музыкальной культуры Узбекистана. Ташкент, Государственное изд-во художественной литературы УзССР, 1961 г., стр. 101, 102.

³ Уларнинг туғилган йили, вафот этганларнинг ёшини Хоразм Халқ Совет республикаси даврида муҳим ишлар терговчиси бўлиб ишлаган, 1890 йилда туғилган, ҳозир Урганч шаҳридаги Маяковский кўчасида турувчи Сиддиқ Машарипов ҳужжатлари ва хотираси асосида олинди.

ги хон», «Тоҳир ва Зухра» ва бошқа пьесаларни саҳнага қўйди. Ҳамзага маҳаллий ҳаваскор режиссёрлар ҳам ёрдам берди. 1947 йилда Хоразмда театр ташкил қилинганлигининг 25 йиллимитетига область партия комитети ва ижроия комитети йўллаган биринчи режиссёр ва бадий раҳбар бўлиб етишиб чиққан Машариф Полвонов катта ёрдам берди⁴, — деб таъкидланган эди.

Ҳамза Хивада театр труппаси ишларини ривожлантиришга ўз куч-гайратини қаратибгина қолмасдан халқни кўп асрлардан буён подонликда тутиб келаётган ислом дини ва унинг намояндларининг алдамчиликдан иборат фаолиятини ҳам халққа тушутиришга ўтади. Бу ҳақда 86 ёшли Сиддиқ ота Машариповнинг берган маълумоти диққатга лойиқдир: «Ҳали эсимда, Ҳамза билан Оллаберган Заргаров Хивадаги мадрасага бориб, «Ислом динининг зарари» ҳақида намозга йиғилганлар билан суҳбат уюштирди. Имомнинг эътирозига қарши имом олдига Заргаров тезлик билан бориб унга: «Сен менга қарши кароматингни кўрсат, шунда динга мен ҳам кириб олай», — деди.

Имомнинг нафаси ичига тушиб қолди. Кейинроқ руҳонийлардан иборат ҳукумат раҳбарлари Ҳамза ва Заргаровга қарши кайфиятда бўла бошладилар. Ҳамзани эса комсомол-ёшлар доимо қўллаб-қувватлар эди⁵.

Шунга қарамай Ҳамзанинг Хива театридаги фаолияти 1922 йилнинг июнь ойи бошларигача давом этган. У касаллиги сабабли Қўқон шаҳрига қайтади. Шу йилнинг августида Ҳамза Хоразмга қайтиб келади ва Хўжайлида Коммуна мактабида аввал ўқитувчи, кейинроқ директор вазифасида ишлайди⁶. Ҳамза Хўжайлида ҳаваскорлик труппаси ташкил қилишда ҳам актив қатнашади. Ҳамза Хўжайлида икки йил (1922—1924 йиллар) давомида яшаб турган давридаги хизматлари билан «Қорақалпоқ театрини вужудга келтириш ишига ҳам ҳисса қўшади»⁴.

Х. Ҳ. Ниёзий Хўжайлига кетганидан кейин унинг кўзга кўринган шоғирдларидан Машариф Полвонов Хива театр труппасида режиссёр ва раҳбар сифатида Ҳамза ишини давом эттиради.

Хатто 1922 йилнинг сентябрь ойида труппа буюк рус ёзувчиси П. В. Гоголнинг «Ревизор» асарини саҳнага қўяди. Спектаклдан тушган 150 минг сўм Бошқардистондаги очарчиликда қолган халққа ёрдам сифатида жўнатилади⁵. «Инқилоб қўши» газета-

⁴ Хор. Гос. Архив, Ф. 383, оп. 1, д. 6, л. 4.

⁵ Авторнинг дала ёзувлари, 1975 йил, 8 июнь, № 26.

⁶ ЦГОС, Архив УзССР, Ф. 71, оп. 1, д. 110, л. 120.

⁴ М. К. Нурмухамедов. Из истории русско-каракалпакских культурных связей. Ташкент, изд-во «Фан» Узбекской ССР, 1974, стр. 63.

⁵ «Туркестанская правда», 1922, 10 сентября.

МУНДАРИЖА

ҚИРИШ	6
I Б О Б. Хоразм халқ театри тарихидан	14
Халқ театрининг пайдо бўлиши	14
Хоразм маданияти ва халқ театрининг шаклланиши	32
II Б О Б. Хоразм халқ театрининг намуналари	63
Сайиллар ва оммавий халқ ўйинлари	63
Тўй ва зиёфатларда ўйналадиган ўйинлар	86
Фольклор ва халқ театри :	99
Бахши	99
Халфа	114
Масҳарабозлик	125
III Б О Б. Халқ театри, урф-одати ва маросимлари	143
Халқ ўйинлари мактаби	143
Халқ урф-одат ва маросимлари	150
Хоразмда профессионал драма театрининг яратилиши	169
ХУЛОСА	180

ТУРА ҚИЛИЧЕВ

ХОРЕЗМСКИЙ НАРОДНЫЙ ТЕАТР
Историко-этнографический очерк

На узбекском языке

ТУРА ҚИЛИЧЕВ

ХОРАЗМ ХАЛҚ ТЕАТРИ

Тарихий-этнографик очерк

Тақризчилар:

фалсафа фанлари доктори *Исо Жабборов*,
санъатшунослик фанлари кандидатлари
Т. Обидов, И. Раҳимжонов

Редакторлар *Ш. Инагонова, П. Сайдолимова*

Рассом *Ш. Булгаков*

Расмлар редактори *Ю. Габдуллоев*

Техн. редактор *Э. Саидов*

Корректор *Ш. Собирова*

ИБ № 3360

Босмахонага берилди 20.01.88. Бэнишга руҳсат этилди 10.11.88. Р.01617.Формати 60x84¹/₁₆. Босма қоғози силлиг-ялтироқ. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 10, 69. Шартли кр.-отт. 11, 86. Нашр. л. 11, 44. Тиражи 4000. Заказ № 1085. Баҳоси 1 с.60 т. Шартнома № 195 — 87.

Рафур Гулом ўзинидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ўшаб чиқариш бирлашмасининг 1-босмахонаси, Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21.

Қадимги хоразмликлар юксак моддий ва маънавий маданият ужудга келтирганлар. С. П. Толстов раҳбарлигидаги СССР Фанлар академиясининг Хоразм археология ва этнография экспедицияси томонидан Жонбосқалъа яқинидаги қадимги Қалтаминор қишлоғида эрамиздан аввалги IV—III минг йилликларда она уруғи яшаган катта уйда театрлашган урф-одатлар бажарилган, маросимий рақсларга тушадиган майдон саҳнаси бўлганлиги, Тупроққалъада (эрамиздан аввалги I аср ва эрамизнинг IV асрига оид) арфа чалувчи аёл расми ва ниқоб билан ўйинга тушувчилар тасвири акс этган золнинг топилиши фикримизнинг далилидир.

Хоразмликларнинг қадимий байрамларидан бўлган «Наврўз» байрамида, «Қизил гул» байрамида ҳам халқ томошаларининг турли кўринишлари театрлашганлиги билан ажралиб туради. «Ашшадарози», «Подшо-вазир» ўйинлари ҳам ибтидоий жамиятдаги уруғчилик ва синфий жамиятнинг вужудга келиши арафасидан буён ўйналиб келган бўлса, «Чағаллоқ» ва «Хуббимбой» ўйинлари бевосита ибтидоий кишиларнинг тотемистик тушунчалари билан боғлиқ вужудга келиб, бизнинг давримизгача ўйналиб келмоқда.

Хоразм воҳасида уйғониш даври бошларида қурилган (IX—XIII асрлар) каптархона типидagi театр биносининг бўлиши, IX асрдаёқ туркум ҳолига келтирилган «Мақоми уфори» рақслари, қадимий мақомлардаги ҳар бир музыка куйига турли кийимлардан мосини кийиб рақсга тушишлари, тўй ва томошалардаги турли халқ талантларининг чиқишлари халқ театри санъатининг узоқ тарихига кўз ташлаш имконини беради.

Хоразмда уйғониш даври бошларидан буён бахшилик санъати давом этиб келган. Бахшилар тўй ва томошаларда, байрамларда, базмларда халқ дostonларидан «Авазхон», «Бозиргон», «Сайёҳатхон ва Ҳамро», «Қорақўзойим», «Гулруҳ пари», «Шобаҳром», «Завриб», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» каби дostonларни куйлаб келганлар.

Хоразмда халфалик санъати ҳам узоқ даврлардан буён тўй ва маъракаларда, хотин-қизлар давраларида намойиш қилиниб келинган. Тўйларда халфалар ёр-ёр қўшиқларини айтиб куйлашлари, қиз ва йигит тилидан айтишувлари, лапар айтишувлари ўзига хос эстетик завқ уйғотиб қолмай, саҳна кўринишига ҳам эгадир.

Хоразмда масхарабозлик санъати тарихи антик даврга бориб тақалади. Масхарабоз актёрлар княдиган ниқоб ёрдамида Хива хони ва унинг амалдорлари, савдогар бойларнинг ярамас қиёфасини кўрсатиб берганлар.

Хоразмда халқ театри Улуг Октябрь социалистик революциясигача профессионал драма театри даражасига кўтарилмади. Чунки Ислom дини декорацияли саҳна санъатига тамомла қарши эди.

1920 йилда ғалаба қозонган Хоразм халқ революцияси халқ театрининг драма театри йўлидан тараққий қилишига кенг йўл очиб берди. Дастлаб Хивада «Сайёра» номли ҳаваскор музыкали драма тўғараги ташкил топди.

1922 йилнинг апрелида Ҳ. Ҳ. Ниёзий раҳбарлигида шу тўғарақ базасида Хива театр труппаси тузилади. Бу театр 1928 йилда Хива колхоз-совхоз театри номини олади.

1933 йилда эса Урганчда Хоразм давлат музыкали драма ва комедия театри ташкил топади.

Совет Иттифоқи коммунистик партиясининг доно раҳбарлиги ва гамхўрлиги туфайли Хоразмда қадимий анъаналарга бой халқ театри революциядан кейин ташкил топган бадий ҳаваскорлик драма тўғарақларининг тез тараққий қилиб келишида ва профессионал драма театри шаклланишида муҳим манба бўлиб хизмат қилди.

Ўзбек халқи маданиятининг ажралмас қисми бўлган Хоразм маданияти, айниқса театр санъати мураккаб, зиддиятли тараққиёт йўлини босиб ўтди. Халқ театрининг музыка, қўшиқ, ўйин санъати анъаналарини драматик асарлар билан уйғунлаштириб келаётган Хоразм давлат музыкали драма ва комедия театри ўзбек социалистик маданиятини юксалтиришда гоят катта роль ўйнади, меҳнаткашларни коммунистик партияга садоқат, она-Ватанимизга чексиз муҳаббат, душманга нафрат руҳида тарбиялаш ишига муҳим ҳисса қўшди.

Бу театр ижодий коллективи ўз анъаналарини давом эттириб, ҳозирги даврда қайта қуриш ва ишлаб чиқаришни жадаллаштиришда актив қатнашаётган замонамиз қаҳрамонларининг баркамол саҳна образларини яратиб, халқимиз эстетик дидини янада бойитишга муҳим ҳисса қўшмоқда.